

શ્રીવિજયકમલકેશર ગ્રંથમાલા દેવપુષ્પ ૧૧ સું

શ્રીમહાવીર તત્ત્વપ્રકાશ

લેખક

શ્રીમદ્ આચાર્ય મહારાજશ્રી વિજયકેશર સૂરીશ્વરજી

શ્રીવિજયકમલકેશર
ગ્રંથમાલા

દેવગુપ્ત ૧૧ સું

શ્રીમહાવીર તત્વપ્રકાશ

લેખક

શ્રીમદ્ આચાર્ય મહારાજશ્રી વિજયકેશર સૂરીશ્વરજી

પ્રકાશક

શ્રીવિજયકમલકેશર ગ્રંથમાલા તરફથી
શા. લીખાલાઇ મગનલાલ દહેગામવાળા.

વીર સં. ૨૪૫૩.

અ મ દા વા દ

વિક્રમ સં. ૧૯૮૩

આવૃત્તિ પહેલી.]

[પ્રત ૨૫૦૦.

મૂલ્ય. રૂ. ૦-૮-૦.

ધી “સૂર્યપ્રકાશ” પ્રી. પ્રેસમાં પટેલ મુળચંદલાઇ ત્રીકમલાલે
છાપ્યું. ટે. પીરમશા રોડ-અમદાવાદ.

ૐઅર્હનમઃ

પ્રસ્તાવના.

આ ગ્રંથનું નામ મહાવીર તત્ત્વ પ્રકાશ એટલા માટે રાખવામાં આવ્યું છે, કે આની અંદર મહાવીર પ્રભુના મુખ્ય સિદ્ધાંત તરિકે મનાતા જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ રૂપ તત્ત્વોનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. આવા તત્ત્વને પ્રતિષાદન કરનારા અનેક ગ્રંથો છપાયેલ છે છતાં આ ગ્રંથ તે બધા ગ્રંથોની અપેક્ષાએ જુદીજ દૃષ્ટિએ લખાયેલો છે. આત્માને લક્ષમાં રાખીને દરેક તત્ત્વમાં આત્માની મુખ્યતા રાખવા પૂર્વક તે તે તત્ત્વોનું વર્ણન અધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ કરવામાં આવેલ છે. આજ સુધીમાં તત્ત્વ સંબંધી બહાર આવેલા ગ્રંથોમાં આ પંક્તિનો ગ્રંથ પ્રથમજ છે. એમ મારી માન્યતા છે. આવા ગ્રંથો આત્મ દૃષ્ટિનો વિકાસ કરનારા અને સત્તામાં રહેલી આત્મ શક્તિને જ ગાડનારા છે. પ્રભુ મહાવીર દેવ જ્યાં જ્યાં વિચારતા ત્યાં ત્યાં તેમનો મુખ્ય ઉપદેશ આજ હોતો કે “ જીવો કર્મોથી કેવી રીતે બંધાય છે અને તેનાથી કેવી રીતે છુટે છે. ” આ સર્વ હકીકત આ ગ્રંથમાં હોવાથી તે ગ્રંથનું નામ ‘ મહાવીર તત્ત્વ પ્રકાશ ’ રાખવામાં આવ્યું છે તે યથાર્થ છે. આ તત્ત્વો નિશ્ચય બ્યવહાર પૂર્વક બરોબર સમજવાં તે જ્ઞાન છે. તેના ઉપર શ્રદ્ધા થવી તે દર્શન છે અને તે પ્રમાણે આવતાં કર્મને અટકાવી પૂર્વના કર્મની નિર્જરા કરવી તે ચારિત્ર છે. એટલે સમ્યક્ જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ આ પૂર્વાચાર્ય રચિત સૂત્ર એજ મોક્ષનો માર્ગ છે. તે માર્ગનું વિવરણ આ ગ્રંથમાં છે. પુન્ય અને પાપનો આશ્રવ તત્ત્વમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે એટલે

નવ તત્ત્વને બદલી સાત તત્ત્વોનાં સાત પ્રકરણો કરવામાં આવ્યા છે. જ્ઞાન અને દર્શન થયા પછી ચારિત્રની ખાસ જરૂર છે એટલે ચારિત્રને કથન કરનાર આઠમું પ્રકરણ છે. તે પછી પૂર્વના પ્રકરણના સાર રૂપ અને સાથે કેટલીક ખીજ બાળતોના ખુલાસાવાળું સર્વતત્ત્વ રહસ્યનામનું નવમું પ્રકરણ આપીને આ ગ્રંથ સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

આ ગ્રંથ નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્નેની અપેક્ષા સાથે લખવામાં આવ્યો છે, શુદ્ધ વ્યવહારનું પણ વર્ણન સાથે આપેલું છે, આજકાલ જે એકલા અશુદ્ધ અને શુદ્ધ વ્યવહારના ગ્રંથો લખાયેલા નજરે પડે છે તેવા વખતમાં શુદ્ધ વ્યવહાર અને નિશ્ચયના વર્ણનવાળો આ ગ્રંથ જરૂર ઉપયોગી થવા સાથે આવકાર દાયક થઈ પડવા સંભવ છે. મૂળ વસ્તુ કે જે પોતાને પ્રાપ્ત કરવી છે અને તે આત્મા પોતેજ છે, તેવું જ્ઞાન જ્યાં સુધી જીવ સારી રીતે બાણી શક્યો નહોય ત્યાં સુધી જીવ તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ, એટલા માટે આવા ગ્રંથની મનુષ્યોને ઘણી જરૂર છે. અને તે જરૂરીયાત આ ગ્રંથથી કેટલાક અંશે પાર પડે તો ઠીક એવી માન્યતાવાળો આ ગ્રંથ લખવાનો ઉદ્દેશ છે.

આ ગ્રંથના અધિકારીઓ સત્ય વસ્તુના શોધક અને ધ્યેયક જીવો છે. આ વિશ્વની મોહની માયાથી કંટાળેલા અને આત્માના અખંડ આનંદને ધ્યેયનારાઓને આ ગ્રંથ તેમના માર્ગમાં મદદગાર થશે એમ મારી માન્યતા છે.

આ ગ્રંથ મેં સ્વતંત્ર લખ્યો નથી. એમાં તો પ્રભુ મહાવીરનો બોધ ભરેલો છે. તે બોધ પ્રભુ મહાવીરનો ઉપદેશેલો છે અને પૂર્વના સમર્થ બુદ્ધિમાન આચાર્યોએ સંગ્રહી રાખેલો છે તેમાંથી સાર રૂપ ભાવાર્થ લઈને જેમ સુતાર કે કડીયો જુદા જુદા પડેલા પથ્થર ઘટ ચુનો અને

લાકડાંને એક બીજાની સાથે જોડીને ઘર કે મહેલ ઉભો કરે છે. તેમ
 મેં તો તેને એકત્ર કરી આંહી સરલ ભાષામાં મારાજેવા બાળ જીવોને
 સ્હેલાઈથી સમજી શકાય તે માટે લખેલ છે. આ ગ્રંથની ગૌરવતાનું
 અને બનાવવાનું માનતો આવો બોધ આપનાર અને તેનો સંગ્રહ કરી રાખ-
 નાર તે મહાન પ્રભુ અને આચાર્યોને જ છે. મેં તો ફક્ત ગુજરાતી ભાષામાં
 અને ચાલુ કાળના જીવોને ઉપયોગી થાય તેવા રૂપમાં ફક્ત અમુક
 આકારજ આપેલો છે. આ ગ્રંથ ભાવનગર નિવાસી શેઠ કુંવરજી આ -
 દજીએ સારી રીતે તંપાસ્યો છે, તેઓનો શાસ્ત્રીય બોધ વર્તમાન કાળના
 આવક વર્ગમાં ઘણો સારો ગણાય છે. તેઓએ જે ઉપયોગી સૂચનાઓ
 પ્રેમ ભાવે કરી હતી તે જરૂર જોટલી અમલમાં મૂકી છે.

સંવત ૧૯૮૨ નું ચોમાસું ભાવનગર ખાતે થયું, તેમાં મળતા
 વખતનો સફાઉપયોગ આ ગ્રંથ લખવામાં કર્યો છે. લેખક અને
 વાંચકને આ ગ્રંથ તેમના આત્મ કર્તવ્યમાં મદદગાર થાય એવી આંતરૂની
 ઇચ્છા છે. એ ઇચ્છા સફળ થવાની પરમાત્મા પાસે પ્રાર્થના કરીને
 વિરમું છું.

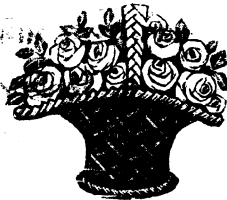
સંવત. ૧૯૮૩ માગસર સુદ. ૨.

લ. કેરશવિજયજી ભાવનગર.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ પહેલું આત્મસ્વરૂપ...	...	...	...	૨૪
પ્રકરણ બીજું અજ્ઞાન અધિકાર	...	...	...	૪૫
પ્રકરણ ત્રીજું આશ્રવ અધિકાર	...	...	...	૬૦
પ્રકરણ ચોથું કર્મબંધ અધિકાર	...	...	...	૭૫
પ્રકરણ પાંચમું સંવર અધિકાર	...	...	...	૯૬
પ્રકરણ છઠ્ઠું નિર્જરા અધિકાર	...	...	...	૧૧૫
પ્રકરણ સાતમું મોક્ષ અધિકાર	...	...	...	૧૩૪
પ્રકરણ આઠમું ચારિત્ર અધિકાર	...	...	...	૧૬૪
પ્રકરણ નવમું સર્વતત્ત્વરહસ્ય	...	...	...	૧૮૭

શ્રીમદ્ આચાર્ય મહારાજશ્રી વિજયકેશર સૂરીશ્વર

વિરચીત અપૂર્વ ગ્રંથો

યોગશાસ્ત્ર	આવૃત્તિ ૪.	રેશમી પાકુ પુઠું	૨—૦—૦
મલયસુંદરી ચરિત્ર	,, ,,	રેશમી ,, પુઠું	૧—૪—૦
આનંદ અને પ્રભુ મહાવીર	,, પહેલી	,, ,, ,,	૦—૮—૦
શાંતીનો માર્ગ	આવૃત્તિ ત્રીજી	કાચું ,,	૦—૮—૦
નીતિવિચાર રત્નમાળા	આવૃત્તિ બીજી	,, ,, ,,	૦—૪—૦
આત્મજ્ઞાન પ્રવેશીકા	,, ત્રીજી	,, ,, ,,	૦—૩—૦
શ્રીધર્મોપદેશ તત્ત્વજ્ઞાન	,, ,, ,,	,, ,, ,,	૦—૧—૦
મહાવીર તત્ત્વપ્રકાશ	,, ,, ,,	,, ,, ,,	૦—૮—૦
આત્મવિશુદ્ધિ	,, ,, ,,	,, ,, ,,	૦—૮—૦
મહાવીર તત્ત્વપ્રકાશ	{	ત્રણે સાથે રેશમી પુઠાથી બાંધેલી	}
આત્માવશુદ્ધિ			
નીતિવિચાર રત્નમાળા			

શ્રીમદ્ મહોપાધ્યાય શ્રી દ્વવિજયજી ગણી વિરચિત અપૂર્વ ગ્રંથો.

શ્રીદેવવિનોદ	આવૃત્તિ પહેલી	રેશમી પાકુ પુઠું	૧—૦—૦
શ્રીરેખાદર્શન	,, ,, ,,	,, ,, ,,	૧—૦—૦
શ્રીદેવભક્તિમાળા	,, ,, ,,	,, ,, ,,	૧—૦—૦

પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં

- શ્રી. ખોડીદાસ માધવજી ઠે-દેરાસર સામે, વઢવાણ કેમ્પ.
 શ્રી. સદુભાઈ તલકચંદ ઠે-રતનપોળમાં, વાઘજીનીપોળ-અમદાવાદ
 ભાવનગર: શ્રીજૈનઆત્માનંદ સભા.
 ભાવનગર: શ્રીજૈનધર્મ પ્રસારક સભા.
 બીખાભાઈ મગનલાલ તલાટી. પ્રાંતીજ લાઇન મુ-દેહગામ,

એક શ્રાવિકા રત્નનાં રૂપરેખા

અથવા

સ્વઠા યાદ મોતી ઉર્ફે (માણેક) નું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર

બહેન માણિક (ઉર્ફે મોતી) રાણપુર નિવાસી શેઠ કુલચંદ જોશીગનાં પુત્રી.

જન્મ સં. ૧૯૫૦

મરણ સં. ૧૯૮૧

એક શ્રાવિકા રત્નનાં જીવનની રૂપરેખા.

અથવા

સ્વ૦ બાઈ મોતી ઉર્ફે (માણેક) નું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર.

વહુરત્ના વસુન્ધરા એ સૂત્ર અનુસાર પૃથ્વીના ગર્ભમાં અનેક દૂપાં અણુમૂલાં રત્નો પડેલાં છે. તેમાંનાં એક રત્નનો અદ્ય-સ્વદ્યપરિચય વાચક ! તારાં કરકમલમાં આજે મૂકવામાં આવે છે. તેનાં જીવનનાં અનુકરણીય પ્રસંગોમાંથી થોડા પણ પ્રશંસનીય પ્રસંગો તારાં જીવનમાં ઉતારીશ તો તારું જીવન પણ સફળ બનતીશ.

ગૂજરાત અંતર્ગત સૌરાષ્ટ્ર (કાઠીયાવાડ) માં આવેલ રાણપુર શહેર એ આ નારીરત્નની જન્મભૂમિ છે. આ જન્મભૂમિ. માતા-પિતા અને જન્મસંવત્ર. શહેર નિવાસી દોશી કુલચંદ જોસગભાઈનાં ધર્મપત્ની બાઈ મોતીબાઈની કુક્ષિએ બાઈ મોતીનો જન્મ સં. ૧૯૫૦ માં થયો હતો, અને તેનું નામ મોતીબાઈ (ઉર્ફે માણેક) રાખ-

વામાં આવ્યું હતું.

ક્રમશઃ બાલ્યકાળમાં આગળ વધતાં શાળામાં દાખલ થયાં હતાં એટલુંજ નહિ: પણ ગુજરાતી ધોરણ બાલ્યજીવન અને પાંચ સુધીનો વ્યાવહારિક અભ્યાસ કર્યો અને વિદ્યાભ્યાસ. ધાર્મિક અભ્યાસમાં પંચ પ્રતિકમણ સુધી પહોંચી ગયાં હતાં.

બેન મોતીનાં લગ્ન અમદાવાદ નિવાસી જાણતાં કુટુંબના શ્રીમાન સાકળચંદ રતનચંદ વકીલના પુત્ર શેઠ લાલ-લાઈ સાથે સં. ૧૯૬૯ માં થયાં હતાં થયાં પછી દુર્દૈવે દશેક મહીના પછી શેઠ લાલલાઈને સમ્પત્ત બીમારી થઈ આવવાથી સદ્ગત થયા,

એથી એન મોતી ઉપર ભારે આકૃત આવી પડી; પણ તે સહન કરવામાં તેણે ભારે ધીરજ બતાવી હતી.

આમ વૈધવ્ય દશા આવ્યા પછી બાઈ મોતીને તેના સસરા તરફથી ભરણુ પોષણુ નિમિત્તે રૂ. ૮૦૦૦ ની ભરણુ પોષણુનો રકમ મળી હતી, તેનાં વ્યાજમાં તે પોતાનો પ્રબંધ. જીવન નિર્વાહ કરતા હતા.

વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી બાઈ મોતીએ જીવવિચાર, નવતત્ત્વ

અને દંડક પ્રકરણુ વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો, ઉપરાંત મંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવાનો વિચાર દ્રઢ થતાં તેનો અમલ પણ કર્યો. એક શાસ્ત્રી પાસે તેણે માર્ગેપદેશિકાના બન્ને ભાગ પૂરા કર્યા તેમજ તે અરસામાંજ લઘુ મંત્રાદિની

પણ તૈયાર કરી.

જેમ જેમ વખત પસાર થતો ગયો તેમ તેમ ધર્મમય જીવન ગાળવા તરફ એટલું તો તેમનું મન આગળ વૈધવ્ય જીવન અને નિત્ય નિયમો. વધ્યું કે, જેથી સવાર અને સાંજનાં પ્રતિક્રમણ, જિનપૂજન મંથારા ઉપર શયન, નિયમો ધારવાનું વગેરે વગેરે નિત્ય નિયમો દૃઢ પણ તે પાળતાં રહ્યા.

તેમનાં તપોમય જીવન ઉપર આવતાં જણાવવું જોઈએ કે, છઠ્ઠ, અક્રમ, ઉપવાસ, એકાસણું, એઆસણું લઘુ વયમાં અનુકરણીય તપોમય જીવન. વગેરેમાંથી તેમનું કંઈક કંઈ તપ અવશ્ય હોય તે હોયજ. વરસીતપ અને વિધિ પૂર્વક આયંબીલની ઝાળી જેવી કઠિન તપસ્યાઓ પણ કરી હતી. ઉપરાંત એક પણ દિવસ એવો નહિ હોય કે જે દિવસે તેઓ છૂટા મોઢે ખાધું હોય.

ધન્ય છે તેમના આ તપોમય જીવનને !

બાઈ મોતીનું જીવન આ રીતે ધર્મના રંગથી રંગાયલું હોઈને

સંયમ અંગીકાર કરવાનો મનોરથ સંયમ (દીક્ષા) અંગીકાર કરવા તરફ વળ્યો. એથી પાલીતાણામાં સાધ્વી શ્રી કમળશ્રીજી પાસે ચાતુર્માસ રહીને કેટલોક ખાસ અભ્યાસ કરી લીધા હતા.

ચાતુર્માસ પૂરું થયાં પછી દરરોજ એકાસણું કરીને તીર્થાધિ-રાજ શ્રી સિદ્ધાચળની નવાણુ યાત્રા વિધિ પૂર્વક સિદ્ધાચળની વિધિ કરી હતી અને ટોળી પણ જમાડી હતી. પૂર્વક નવાણુ યાત્રા આ રીતે યાત્રાનું ઉઘાપન ઉત્તમ રીતે કર્યું હતું.

ચરિત્રમાં જણાવવામાં આવ્યા મુજબ તેમના સસરા - તરફથી ભરણુપોષણ નિમિત્તે મળેલી રકમમાંથી સિદ્ધાચળ ઉપર શેઠ મોતીશાહની હુકમાં ભમતીની પતિ-પત્નીનાં નામે એક દેરીમાં પોતાના અને પોતાના પતિના જનમિંષ્ઠ સ્થાપના. નામે લગભગ રૂપિયા પંદરસોના ખર્ચે જનમિંષ્ઠ સ્થાપના પણ કરી હતી.

હુદૈવે આ અરસામાંજ તેમનો દેહ માંદગીમાં સપડાવા પામ્યો, જેથી એવો સંકલ્પ કર્યો કે, આ માંદગીમાંથી નાદુરસ્ત તબીયત જો હું સુરક્ષિત પણે ઉભી થાઉં તો, મારે એ સંકલ્પ. ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરવી. ધન્ય છે. આ ભાવનાને !

બાઈ મોતીની માંદગી ક્રમશઃ પ્રતિદિન વધતી ચાલી અને કદાચ પોતાનો દેહવિલય થાય એવો ખ્યાલ આવી જવાથી બાઈ રહેલા રૂપિયા સાડાજી હજારની રકમ તેમજ પૃથ્વાં વગેરેની રકમ કાઢીને શહેરના એ સંભાવિતગૃહસ્થાની સાક્ષીએ વસીયત નામું તૈયાર કર્યું. તેમજ રાણપુર,

અમદાવાદ, અને પાલીતાણા વગેરે સ્થળોએ પોતાનાં નિમિત્તે તેમાંની રકમનો વ્યય કરવાનું નક્કી કર્યું.

જૂનાગઢ, પાનસર, ભોયણી અને શિખરજી વગેરે યાત્રાના સ્થળોએ દ્રવ્યનો વ્યય કરવા સાથે પોતાના તીર્થ સ્થળોમાં પતિ તેમજ પોતાના પતિના નામે મળી એ અને પત્નીનાં નામે (નિવાસગૃહ) ઓરડીઓ યાત્રાળુજનોના સદુપ-નિવાસગૃહો. યોગ માટે કરાવી આપવાની પણ નોંધ કરી હતી.

ઉપર જણાવેલાં ધાર્મિક કાર્યોમાં દ્રવ્યનો વ્યય કરવા ઉપરાંત પાંજરાપોળ, નિરાશ્રિત ખાતું, સાધુ સાધ્વીને આચાર્યશ્રી વિજય વસ્ત્રાદિદાન, આળાશ્રમ, જૈનશાળા, ગુરુકુળ, કેશરસૂરિની સમક્ષ. આયંબીક્ષની ઓળી વર્ધમાન તપની ઓળી અને ધાર્મિક પુસ્તકો છપાવવાં-પ્રકટ કરવા પાછળ પણ આઠ મોતીએ પોતાનાં નાણાંની વ્યવસ્થા (તે વખતના પંન્યાસ પણ હાલમાં) આચાર્ય મહારાજશ્રી વિનયકેશરસૂરિ સમક્ષ કરી હતી.

આઠ મોતીને પોતાનો દેહવિક્ષય હવે નજદીકમાં થશે એમ લાગવાથી સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓનો ત્યાગ કર્યો અંત સમય અને હતો. આખરે સં. ૧૯૮૧ ના ભાદરવા વદ ૧૩ અવસાન. ને રોજ લગભગ ૩૧ વર્ષની ભર યુવાન વયે આ નારીરત્ને સ્વર્ગ તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું. વાચક !

ધન્ય છે તેનું જીવન કે જેણે જીવનને સફળ કરી જાણ્યું છે.

[સમાપ્ત.]

ॐ अर्हन्मः

મહાવીર તત્ત્વપ્રકાશ.

પ્રકરણ પહેલું. ૧.

આત્મ સ્વરૂપ.

કર્મસંબંધરહિત, જ્ઞાનતત્ત્વ, અમર, સહજસ્વરૂપ સિદ્ધ પરમાત્માને, મારા આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે હું નમન કરું છું.

આ વિશ્વમાં ચૈતન્ય અને જડ એ બે વસ્તુને મૂકીને બીજી કંઈપણ વસ્તુ નથી. આત્મ સ્વભાવ પ્રગટ કરવાની ઇચ્છાવાળા જીવોએ તેમજ્ઞાનાં લક્ષણો જાણવાં જોઈએ. જેઓ આ બંનેનાં સ્વરૂપને પરમાર્થ દૃષ્ટિએ જાણે છે તે અજીવનો ત્યાગ કરી જીવતત્ત્વમાં લીન થયા છે. જીવતત્ત્વમાં લીન થતાં રાગદ્વેષનો નાશ થાય છે, રાગદ્વેષ દૂર થતાં નવીન કર્મો આવતાં અટકે છે અને પૂર્વે બંધાયેલાં કર્મો ઓછાં થઈ જાય છે, આમ નવીન કર્મોનું બંધ થવાથી અને જીવનાં કર્મોનો નાશ થવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આત્માનું લક્ષણ.

ઉપયોગ એ આત્માનું લક્ષણ છે. આત્મા પોતાની શક્તિનો પોતાની મેળે તથા સાધનો દ્વારા પ્રકાશ કરે છે તેને ઉપયોગ કહે છે. તે ઉપયોગ બે પ્રકારનો છે. એક દર્શન ઉપયોગ અને બીજો જ્ઞાન ઉપયોગ. દર્શન ઉપયોગ એટલે વસ્તુનું સામાન્ય જ્ઞાન. દર્શનએટલે જોવું. જેમ કોઈ દૂરથી વૃક્ષ કે મનુષ્ય દેખાય તે દેખાયું કે જોયું કહેવાય પણ તેટલાથી તે વસ્તુની બધી બાબતો એટલે તે દ્રવ્યરૂપ વસ્તુનું, તે કયા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલું છે, કયા કાળમાં બનેલું છે, તેનો રંગ, સ્વભાવવિશેરે શું છે વિશેરેનું જ્ઞાન થતું નથી, એટલે આ સ્થળે દર્શન ઉપયોગની સાથે જ્ઞાન ઉપયોગની જરૂરીયાત પડે છે. એટલે દર્શન ઉપયોગનો અર્થ આંહી એટલોજ કરવાનો છે કે વસ્તુનો સામાન્ય બોધ તે દર્શન. આ ઉપયોગ કોઈની મદદ સિવાય પોતાની મેળે પ્રવર્તે છે તેમજ ઇન્દ્રિયોની મદદથી પણ પ્રવર્તવાય છે. આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પૂર્ણ પ્રગટયાથી જે ઉપયોગ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે તદ્દન નિર્મળ અને આવરણ વિનાનો ઉપયોગ છે. તેને લઈને આત્મા એકજ સમયમાં આખા વિશ્વને સામાન્ય રીતે બાળી શકે છે. કર્મોના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલો આત્માનો આ ક્ષાયક ગુણ કહેવાય છે. તેને કેવલદર્શન કહે છે.

કર્મના ક્ષયોપશમથી એટલે કાંઈક કર્મો સત્તામાં

ઋખાયેલાં રહે છે તેને ઉપશમ કહે છે અને કેટલાંક ઉદ્ય
 આવેલાં કર્મોક્ષય પામતા રહે છે તેને ક્ષય કહે છે. આ
 ક્ષય અને ઉપશમની એકી સાથે પ્રવૃત્તિ થાય છે તેને
 ક્ષયોપશમ કહે છે. આ ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થયેલી
 આત્માની ઉપયોગ શક્તિને અવધિ દર્શન કહે છે. આ
 ઉપયોગથી જીવ ઇન્દ્રિયોની મદદ સિવાય સામાન્ય રીતે
 વિશ્વના ઘણા ભાગને અમુક મર્યાદામાં જોઈ શકે છે.
 ઇન્દ્રિયોને મુખ્યકરીને આત્મા વસ્તુને સામાન્ય બોધ કરે
 છે તેને ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન કહે છે. આંહિ આત્મા
 સ્વતંત્ર કામ કરતો નથી પણ ઇન્દ્રિયોની મદદથી જોવા
 વિગેરેનું કામ કરે છે. જો ઇન્દ્રિયો રૂપિ હથીયાર બગડેલાં
 કે જોખમાયેલાં હોય તો આત્માની આ જોવા સાંભળવા
 આદિની ગતિ કુઠિત થાય છે—અટકી પડે છે. માટેજ આ
 દર્શનને પરોક્ષ દર્શન કહે છે. અને ઉપર બતાવેલાં અવધિ
 અને કેવલદર્શનને પ્રત્યક્ષ દર્શન કહે છે કેમકે તેમને
 ઇન્દ્રિયોની મદદની જરૂર પડતી નથી, પણ સ્વતઃ તે જોઈ
 શકે છે.

આંહી ચક્ષુદર્શનમાં નેત્રો લીધાં છે ત્યારે અચક્ષુ
 દર્શનમાં બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયો લીધી છે. તમાં મુખ્ય
 જીવનમાં નેત્રોની મુખ્યતા છે. આંખો વિનાનું જીવન દુઃખરૂપ
 છે અને બીજી ઇન્દ્રિયો કરતાં નેત્રોનો વિષય ઘણો છે તેથી
 ઇન્દ્રિયાધિન સામાન્ય બોધવાળા દર્શનના બે ભાગ પાડ્યા

છે એક ચક્ષુદર્શન અને બીજું અચક્ષુદર્શન આ પાંચે ઇન્દ્રિયોથી જે સામાન્ય બોધ થાય છે તે ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન છે. તેમાં ઉપર કહેલાં અવધિ અને કેવલ દર્શન ભેગવતાં દર્શન ઉપયોગના ચાર ભેદ કહેવામાં આવ્યા છે.

વસ્તુના વિશેષ બોધને—આકારને જાણનાર તે જ્ઞાન ઉપયોગ છે. જ્ઞાન વસ્તુની તમામ બાબુઓ ને ભૂતકાળના, વર્તમાનકાળના અને ભવિષ્યના પદાર્થો અને વારંવાર બદલાતા તેના પર્યાયોને જાણે છે, માટેજ જ્ઞાતા અને દૃષ્ટા એ શુદ્ધ આત્માનું પૂર્ણ લક્ષણ છે.

આ જ્ઞાન પણ સ્વતઃ—પોતાની મેળે કોઈની પણ મદદ સિવાય વસ્તુ તત્ત્વને જાણી શકે છે તેમજ ઇન્દ્રિયોની મદદથી પણ વસ્તુને જાણે છે. જે પૂર્ણ જ્ઞાન જેને કેવળ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે અને જ્ઞાનના આવરણ કરનાર કર્મોના સર્વથા ક્ષય થવાથી જે પ્રગટે છે તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. શુદ્ધ છે અને કોઈની મદદ સિવાય તે વિશ્વના સર્વ પદાર્થોને જાણી શકે છે. આ આત્માનો ક્ષાયક ગુણ કહેવાય છે. અને તેને કેવળ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

કર્મોના ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થતા જ્ઞાનને મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન, મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભાંગ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે, એટલે તેના સાત

લેદ છે. જો કે જ્ઞાનવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી આ જ્ઞાન પ્રગટે છે, છતાં આત્મદૃષ્ટિ જાગૃત થયેલ જીવ વસ્તુતત્ત્વને તેના ખરા સ્વરૂપમાં જાણે છે ત્યારે તેનું જ્ઞાન તે સમ્યક્ જ્ઞાન કહેવાય છે, અને વિપરીત રીતે વસ્તુતત્ત્વને જાણનારનું જ્ઞાન તે મિથ્યા જ્ઞાન કહેવાય છે. માટે પ્રથમના ચાર જ્ઞાન તે સમ્યક્જ્ઞાન છે અને તે પછીનાં ત્રણ જ્ઞાન તે મિથ્યાજ્ઞાન છે.

વસ્તુતત્ત્વનું ખરું સ્વરૂપ.

દરેક પદાર્થો પોત પોતાના સ્વભાવમાં રહેલા છે. તેના સ્વભાવમાં સંયોગ સંબંધથી ફેરફાર થતો નથી. સંયોગ સંબંધ એટલે એક પદાર્થની સાથે એકજ સ્થાનમાં અનેક પદાર્થોનું જોડાઈને રહેવાપણું થાય છે તે. દૃષ્ટાંત તરિકે જીવ અને પુદ્ગલો-કર્મો એક સાથે રહેવા છતાં જીવ એ જડ પુદ્ગલ રૂપ થતો નથી અને પુદ્ગલો તે જીવ થતાં નથી. આકાશમાં અનેક જીવ પુદ્ગલો રહ્યાં છે તે છતાં આકાશ તે રૂપ થતું નથી, તેમ તે આકાશ રૂપ થતાં નથી. તેવી રીતે દેહમાં આત્મા રહેલ છે છતાં દેહ એ આત્મા થતો નથી અને આત્મા એ દેહ થતો નથી. વસ્તુના પર્યાયો બદલાય છે પણ વસ્તુનો નાશ થતો નથી. વસ્તુ તે મૂળ દ્રવ્ય, તે જુદા જુદા આકારોમાં ગોઠવાય એ રૂપે તેની તે ઉત્પત્તિ કહેવાય, પૂર્વના આકારનો ત્યાગ એ નાશ કહેવાય, છતાં આ ઉત્પત્તિ અને નાશ એ બન્ને સ્થાને તે મૂળ વસ્તુની

હૈયાતિ ધાયમજ્ઞ હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય. આ દ્રવ્ય સાથે તે દ્રવ્યનો સ્વભાવ કે જે કોઈ દિવસ તેનાથી જુદો ન પડી શકે તે ગુણ કહેવાય, અને આકાર વિગેરેમાં ફેરફાર થયા કરે તે પર્યાય કહેવાય. આવા ગુણ પર્યાયવાળી વસ્તુ તે દ્રવ્ય છે. આમ એક દ્રવ્યમાં ગુણ અને પર્યાય સાથે જોવામાં આવે, અને તે જોતાં પણ દ્રવ્યને ભૂલાય નહિ, એજ રીતે આત્મ દ્રવ્ય જ્ઞાનાદિ ગુણવાળું છે. જુદા જુદા ઉપયોગો બદલાવા તે તેના પર્યાયો છે. આ પર્યાયની અપેક્ષાએ આત્મા અનિત્ય છે. દ્રવ્યની-પોતાની અપેક્ષાએ નિત્ય છે. એ અનિત્યમાં નિત્યને જોવો-ભૂલવો નહિ અને નિત્યમાં પણ અનિત્ય પર્યાયને ભૂલવો નહિ એ વસ્તુતત્ત્વનું ખરું સ્વરૂપ છે અને તેનેજ સમ્યક્જ્ઞાન કહે છે.

પાંચ જ્ઞાન તે સમ્યક્જ્ઞાન છે ત્યારે પછીનાં ત્રણ જ્ઞાન તે મિથ્યા જ્ઞાન છે. મન તથા ઇન્દ્રિયોથી-ઇન્દ્રિયોની મદદથી થતું જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે. સિદ્ધાંતથી-સાંભળવાથી થતા જ્ઞાનને શ્રુત જ્ઞાન કહે છે. અથવા શબ્દ અને તેના અર્થના વિચારને અનુસારે ઇન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તે જે બોધ થાય તે શ્રુતજ્ઞાન છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિશેષ ક્ષયે પશમથી અને ઇન્દ્રિયાદિની મદદ વિના રૂપી પદાર્થના થતા જ્ઞાનને અવધિ જ્ઞાન કહે છે; છતાં પૂર્ણ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ આ જ્ઞાન મર્યાદિત છે અને પ્રસંગે તે જ્ઞાન આદ્યું પણ જાય છે માટે તે દેશ પ્રત્યક્ષ છે. મનના પર્યાયને જાણનાર

જ્ઞાન તે મનઃપર્યવજ્ઞાન છે. આમાં પણ ઈન્દ્રિયોની મદદની જરૂર નથી છતાં તે પૂર્ણ તો નથી અને પ્રમાદ દશામાં તે જ્ઞાન ચાદ્યું પણ જાય છે અર્થાત્ તેના ઉપર આવરણનો પડદો આવી જાય છે છતાં તે સમ્યક્ જ્ઞાન છે.

મિથ્યાજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારે છે. પ્રથમનાં એ મિથ્યામતિ અને મિથ્યાશ્રુત એ સર્વ જીવોને હોય છે, કેમકે આટલું પણ જ્ઞાન ન હોય તો તે જીવ અને અજીવમાં પછી તફાવત નજ રહે. ત્રીજું વિભંગજ્ઞાન એમાં મિથ્યામતિશ્રુત કરતાં અધિકતાતો છે, તે ઈન્દ્રિયોની મદદ વિના રૂપી દ્રવ્યને જોઈ જાણી શકે છે છતાં વસ્તુના ખરા સ્વરૂપનો તેને અનુભવ થતો નથી, તેમજ બાહ્યારથી દેખાતા પદાર્થો જે દૂર દૂરના તેના જોવામાં આવે છે તેમાં અસ્પષ્ટતા અને વિપરીત દેખાવાપણું પણ હોય છે. કેવલ જ્ઞાન અને કેવલ દર્શન એ બન્ને જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે સિવાયનાં સાતજ્ઞાન અને ત્રણદર્શન તે કર્મોના ક્ષયોપશમથી થાય છે. ખરી રીતે જ્ઞાન એક છે અને દર્શન પણ એક છે છતાં કર્મની ઉપાધિના લેદે લેદ પાડવામાં આવ્યા છે. આ જ્ઞાન ઉપયોગ અને દર્શન ઉપયોગ દ્વારા આત્મા પોતાની શક્તિ પ્રકાશે છે અને વિશ્વના સર્વ પદાર્થોનો વિષય કરે છે. અર્થાત્ સર્વ પદાર્થોને દર્શન અને જ્ઞાન દ્વારા જાણે છે અને જીવે છે. આ આત્માનું પૂર્ણ સ્વરૂપ છે. આટલી

કોટિ સુધી આત્માનો વિકાસ થાય ત્યારે તે પૂર્ણ વિકાસ થયો સમજવો. બાહ્યનાં પદાર્થોની અપેક્ષાએ તે જ્ઞાતા દૃષ્ટા છે પણ જ્યારે તે અંતર્ગત સ્થિતિએ પોતે પોતામાં સમાઈ રહે છે ત્યારે તેમાં અખંડ આનંદ અને પૂર્ણ સ્થિરતા હોય છે. જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ કર્મેની ક્ષયથતાં આ જ્ઞાન દર્શન એકી સાથે ઉત્પન્ન થાય છે તે સિવાયનાં જ્ઞાનાદિ અનુક્રમે થાય છે. જ્ઞાન ઉપયોગ તે સાકાર છે. દર્શન ઉપયોગ નિરાકાર છે. જ્ઞાન ઉપયોગ સ્વવિકલ્પ છે, દર્શન ઉપયોગ નિર્વિકલ્પ છે. આ બંને ઉપયોગો સ્વભાવ અને વિભાવ પણ છે. મન તથા ઇન્દ્રિય દ્વારાએ જ્યારે જ્ઞાન ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ હોય છે ત્યારે તે વિશેષ ઉપયોગ હોય છે, તેમાં પણ શુભ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ હોય ત્યારે શુભ ઉપયોગ કહેવાય છે. અશુભ કે અશુદ્ધ ભાવપણે મનાદિની પ્રવૃત્તિ હોય છે ત્યારે તે અશુભ કે અશુદ્ધ જ્ઞાન ઉપયોગ હોય છે, અને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ચિંતન હોય ત્યારે શુદ્ધ ઉપયોગ હોય છે. દર્શન ઉપયોગ પણ જ્ઞાન ઉપયોગની માફક શુદ્ધ શુભ અશુભ અને અશુદ્ધ હોય છે. સહજ સ્વરૂપે નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપમાં પરિણમી રહેવાની સ્થિતિ તે શુદ્ધ ઉપયોગ છે. આ સ્થિતિ નિરાકાર અવસ્થાની સ્વરૂપ સ્થિરતાની ઉત્તમોત્તમ છે. તેવીજ રીતે ધર્મધ્યાનાદિ શુભમાં પ્રવૃત્તિ હોય તે શુભ ઉપયોગ છે. વિષય વાસનાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ તે અશુભ ઉપયોગ છે અને શૌરધ્યાન તીવ્ર ક્રોધાદિ

મારવા મરવાના વિચારો અને વર્તન ઇત્યાદિ અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ છે આમાં દર્શન ઉપયોગ સામાન્ય છે અને જ્ઞાન ઉપયોગ વિશેષ છે. એ બંનેની યથાયોગ્ય ઘટના કરી લેવી. શુદ્ધ પ્રવૃત્તિથી કર્મની નિર્જરા અને મોક્ષ પ્રાપ્તિ. શુભ પ્રવૃત્તિથી દેવ મનુષ્યની ગતિ, અશુભ પ્રવૃત્તિથી તિર્યચની ગતિ અને અશુદ્ધ જ્ઞાન દર્શન ઉપયોગથી નરકનીગતિલાયક કર્મ બંધાય છે સમ્યક્ત્વના સંબંધથી તે જ્ઞાનાદિ સમ્યક્ —ખરોખર કહેવાય છે અને મિથ્યાત્વના સંબંધથી તે મિથ્યા જ્ઞાનાદિ કહેવાય છે.

જે જ્ઞાનમાં વસ્તુતત્ત્વનો વિપરીત બોધ હોય છે તેને મિથ્યાત્વ કહે છે. બગીચાનાં વૃક્ષો જેમ પાણીથી વૃદ્ધિ પામે છે તેમ આ વિપરીત બોધ રૂપ મિથ્યાત્વથી કર્મરૂપ વૃક્ષો વૃદ્ધિ પામે છે.

મોહનીય કર્મના બે ભેદ છે, એક દર્શન મોહનીય અને બીજો ચારિત્ર મોહનીય. દર્શન મોહનીય કર્મ સત્ય વસ્તુમાં શ્રદ્ધા કે દૃઢતા થવા દેતું નથી, અને ચારિત્ર મોહનીય કર્મ બાળુવા પ્રમાણે વર્તન કરતાં અટકાવે છે. જ્ઞાન અને દર્શનનાં આવરણો દૂર થતાં વસ્તુને વસ્તુ રૂપે બાળી જોઈ શકાય છે પણ તે સાથે આ દર્શન મોહનીય કર્મ ઓછું થયું હોય તોજ તે વાત યથાર્થ છે એવી તેના ઉપર શ્રદ્ધા આવી શકે છે અને તે શ્રદ્ધા આવ્યા પછી ચારિત્ર મોહની કર્મ ઓછું થતાં તે પ્રમાણે વર્તન કરાય છે.

આ દર્શન મોહનીકર્મનો ઉદય તેજ મિથ્યાત્વ છે. આ મિથ્યાત્વના અભિગ્રહિક, અનભિગ્રહિક, અભિનિવેશિક, અનાભોગિક અને સાંશયિક એમ પાંચ ભેદ પડે છે. ૧. અનાદિ કાળથી આ જીવને સત્ય વસ્તુનું ભાન નથી અને તે ને લીધેજ તે સત્ય વસ્તુના સ્વાનુભવથી વેગળો રહેલો છે. આ અનાભોગિક મિથ્યાત્વ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિના એક ઇંદ્રિયવાળાજીવોમાં તથા વિકલેંદ્રિય અને અસંશી પંચેંદ્રિયમાં હોય છે, કેમકે તેને તેવી મિથ્યા પ્રવૃત્તિમાં કોઇએ પ્રેરણા કરી નથી એટલે તેમાં તે સ્વભાવિક છે. જે જીવ કોઈ દિવસ ઉભો થયો નથી તેને પડવાની વાત ક્યાં રહી ? ૨. સત્ય તત્ત્વને નહિ જાણનારા ગુરૂએ કોઈને કોઈ માર્ગે પ્રેરણા કરીને આ જીવને ધર્મ સંબંધી મિથ્યા પ્રવૃત્તિ કરાવી હોય છે. આ પ્રવૃત્તિ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપના માર્ગને સરલ કરી આપવાને બદલે ઉલટો વધારે મુશ્કેલી અને ધુંચવણુ ભર્યો કરી આપતી હોવાથી વિપરીત પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. ઉત્તર દિશા તરફ જવાની જરૂર છતાં દક્ષિણ તરફનો માર્ગ તે ગુરૂઓએ બતાવેલો હોવાથી તે જીવનું ઇચ્છિત સ્થાન વિશેષ દૂરને દૂર જાય છે, આવી પ્રવૃત્તિવાળા માર્ગને અભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ કહે છે. આ માર્ગમાં આત્મા કે પરમાત્મા પ્રાપ્ત કરવો તે ધ્યેય હોતું નથી પણ પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયો, લક્ષ્મી, માન, અધિકાર, રાજ્યની પ્રાપ્તિ અને દેવાદિની પદવી મેળવવાની મુખ્યતા

હોય છે. રાગદ્વેષથી ભરપૂર, વિષય કષાયમાં આશક્ત, બીજનો નિગ્રહ કે અનુગ્રહ કરવાની લાગણી વિગેરે ધરાવનારા દેવો અને ગુરૂઓ આ માર્ગમાં મદદગાર સાહાયકો હોય છે. તેઓનાં કર્તવ્યો દેવ દેવીને જીવોનાં બળીદાન આપવાં, જીવ હિંસાવાળા યજ્ઞ યાગાદિક કરાવવા, નદીઓમાં સ્નાન કરવાં, વૃક્ષોને પૂજવાં, અને બદલાની આશા રાખી દાન આપવાં વિગેરે હોય છે. ૩ સાંશયીક મિથ્યાત્વવાળાને સત્ય વસ્તુમાં સંશય હોય છે. આ સાચું કે તે સાચું તેને નિશ્ચય તે કરી શકતો નથી. ૪ અનભિગ્રહિક મિથ્યાત્વવાળા જીવો બધા ધર્મને સાચાને સારા માને છે. સારાસારની તત્વાતત્વની પરીક્ષા કરી શકતા નથી અને સૌને માની લ્યો સૌને પુણ્ય લ્યો એમ કહી ગોળ ખોળને સરખા માને છે. ૫ અભિનિવેશિક મિથ્યાત્વવાળા જીવો જાણી બુજીને અસત્ય પ્રશ્ન પૂછા કરે છે. ખરી વાત ખરું તત્ત્વ સમજાયા છતાં આગ્રહમાં પડી જવાથી લોકો પાસે ખરું તત્ત્વ કહેતા નથી. પોતાની પ્રથમ કહેલી અસત્ય વાતનેજ પુષ્ટી આપ્યા કરે છે. જ્યાં સુધી સત્ય તત્ત્વ જે આત્મા છે તેનો નિશ્ચય જીવ નથી કરી શકતો ત્યાં સુધી ધતુરાના ઘેનવાળો જીવ જ્યાં સોનું નથી ત્યાં સોનું માની બેસે છે તેમ તે જીવની અતત્ત્વમાં તત્ત્વને માની પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને કોઈ ને કોઈ માયિક પદાર્થને માટે તે સત્ય સમજીને પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે.

આ મિથ્યાત્વ જ્યાં સુધી જીવમાં હોય છે ત્યાં સુધી

તેનામાં ક્રોધ ધણો હોય છે, ક્રોધને લઈ કોઈ જીવનું ખુન કરતાં તેને જરાપણ દયા આવતી નથી, સામાના પ્રાણી જાય છેતાં તે પોતાની નિર્દયતા છોડતો નથી, તેની આગળ ગમે તેવી આજીજી કરે છેતાં તેના નિષ્કુર હૃદયમાં જરાપણ સારી લાગણી પ્રગટતી નથી. પોતાના સ્વાર્થ સિવાય મોજ-શોખને ખાતર હાલતાં ચાલતાં સેજ સાજમાં અનેક જીવોનો તે સંહાર કરે છે. રમત ગમતને ખાતર નિર્દય રીતે અનેક જીવોને તે મારે છે. વેર વિરોધને તે એટલાં લાંબાવે છે કે છેવટે મરવા પડે તોયણ વેર છોડતો નથી અને કોઈ કોઈ વખત તો પોતાના વંશના મનુષ્યોને મરતો મરતો પણ વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવતો જાય છે.

આ મિથ્યાત્વવાળા જીવોમાં અભિમાન પણ એટલું બધું હોય છે કે શુદ્ધ દેવ ગુરૂ કે ધર્મને તે માનતો નથી, નમતો નથી, પોતાની મિથ્યા પ્રતિજ્ઞાઓ પૂર્ણ કરવા બીજા જીવોના દુઃખની દરકાર કર્યા વિના મહાન મુશ્કેલીઓમાં ઉતારે છે. મિથ્યા માન મેળવવા નિર્દોષ ને દોષવાળા ઠરાવે છે. લાંચ રૂશવતો આપીને પણ મોટા સમુદાયને વિપત્તિમાં નાંખે છે, પોતાનું ધાર્યું કાર્યપાર ઉતારવા અનેક જીવોનો સંહાર કરે છે અને જીવતાં સુધી આ અભિમાનનો ત્યાગ કરતો નથી.

આ મિથ્યાત્વવાળો જીવ માયાવી અને કપટી પણ

હોય છે. પોતાના સ્વાર્થને ખાતર ખીજા જીવોને ખોટી રીતે મુશ્કેલીમાં ઉતારે છે. બોલવામાં જીદો અને ચાલવામાં જીદો જ હોય છે. પોતાના નજીવા સ્વાર્થને ખાતર એવા પાશ રચે છે કે તેમાં બિચારા બુદ્ધિવિનાના લોખા જીવો સપડાય છે અને તેના લોખે પોતે આનંદ કરે છે, મોજશોખ માણે છે, આવી માયાજાળ તે જીવન પર્યંત મૂકતો નથી પણ ખાડો ખોદે તે પડે એ ન્યાયે તેનો ખદલો તો તેને મળ્યા સિવાય રહેતો નથી.

આ મિથ્યાત્વવાળા જીવમાં લોભ પણ હૃદયપાર હોય છે. પોતાના પેટને ખાતર ન કરવાનાં કાળંધોળાં કરે છે. નજીવા લાલને ખાતર ખીજાના પ્રાણ જાય તેની પણ તે દરકાર કરતો નથી. પોતાની પાસે જીવન પર્યંત ન ખુટે તેટલાં સાધનો હોવા છતાં રાત્રિ દિવસ ધન મેળવવા પાછળ પ્રયત્ન કરે છે. અનાર્થ દેશોમાં જાય છે. જીવહિંસા થાય તેવા અનેક ધંધાઓ કરે છે. ખીજાની વસ્તુ પડાવી લેવા પ્રયત્ન કરે છે, તેને માટે ખુનખાર લડાઈઓ કરે છે. અનેક જીવોનો સંહાર તેમાં થાય છે છતાં પોતાના સ્વાર્થ આડે તે જીવોની જરા પણ તે પરવા કરતો નથી, પોતાના દેખતાં આવા હજારો પૃથ્વીવપતિઓ માટીમાં મળી ગયાં એ નજરે જોવા છતાં પોતાના દુષ્કર્તવ્યો માટે તેને જરા પણ વિચાર આવતો નથી. નથી પોતે ખાતો, નથી ખીજાને ખાવા દેતો પણ કેવળ સંચય કર્યાજ કરે છે. આ સર્વ પ્રવૃ-

તિઓ મિથ્યાત્વના જોરને લીધે તે જીવ કરે છે. તે સાથે અનંતાનુબંધી ચારે કષાયો વર્તતા હોય છે.

આમ આ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભની પ્રબળતા અની રહેવી તે મિથ્યાત્વને પોષણ આપનારી છે. આ સાથે વિપરીત ભાવના—વિપરીત યોધનાં કાળાં પુદ્ગલો અને મલીન પરિણામ રૂપ મિથ્યાત્વ મોહનીય, અરધાં કાળાં અને અરધાં ધોળાં મિથ્યાત્વના પુદ્ગલ રૂપ મિશ્ર મોહનીય અને મિથ્યાત્વનાં ધોળાં પુદ્ગલ રૂપ સમકિત મોહનીય તે, સાત પ્રકૃતિઓનો નાશ કરવામાં આવે તો ક્ષાયક સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે. કષાયનો સર્વથા ક્ષય તો આંહી થતો નથી પણ જેને અનંતાનુબંધી ક્રોધ માન, માયા લોભ કહે છે તેનો ક્ષય આંહી થાય છે. એક વખત ક્રોધના, માનના, માયાના કે લોભના અંગે એવી ક્લિષ્ટ લાગણી થાયકે જેને લીધે અનંત તીવ્ર રસ તેમાં હોય છે. અર્થાત્ ક્રોધાદિની છેલ્લી હદ તેમાં ઘણાંજ કુર પરિણામ થાય છે તેને અનંતાનુબંધી ક્રોધ કહે છે. આવાજ માન માયા અને લોભનાં પરિણામ થાય છે તેથી તેને અનંતાનુબંધી કષાય કહેવામાં આવે છે. તેનો ક્ષય થતાં આત્માની ઉજ્જવળતા અને દૃઢ શ્રદ્ધા રૂપ ક્ષાયક સમકિત પ્રગટે છે. મિથ્યાત્વમોહની, મિશ્રમોહની, સમકિતમોહની રૂપ દર્શનમોહની ત્રણ પ્રકૃતિ અને ચાર અનંતાનુ બંધી કષાય એમ સાતનો ઉપશમ થાય, તેનો આહાર વિપાકઉદય ન હોય પણ સત્તામાં રાખથી ભારેલા

અગ્નિ પેઠે પડી રહે તેને ઉપશમ સમકિત કહે છે. આજ સાત પ્રકૃતિ કાંઈક દબાયેલી ઉપશમેલી સત્તામાં પડી હોય અને કાંઈક બાહાર આવતી હોય તેનો ભોગવીને ક્ષય કરાતો હોય તેને ક્ષયોપશમિક સમકિત કહે છે.

કર્મો આઠ છે જેનો વિસ્તાર આગળ ઉપર આવશે. આ કર્મો પુણ્ય-જડ છે અને જીવની આત્મભાન વગરની સ્થિતિમાં રાગદ્વેષ અને અજ્ઞાનતાવાળી લાગણીથી તેનો આત્મા સાથે દુધ અને પાણીની માફક સંબંધ થાય છે. તેને લીધે આત્મા ઉપર આવરણો આવે છે. આમાં પરિણામની મુખ્યતા છે જેનું બીજું નામ ઉપયોગ છે. આ શુભ અશુભ કે અશુદ્ધ ઉપયોગે જીવ વારંવાર પરિણમે છે, તે પરિણમવાથી ઉત્પન્ન થતા વિવિધ વિકલ્પો અને વર્તનો, તેમાંથી આ સર્વ કર્મનું મંડલ ઉત્પન્ન થાય છે. આખા વિશ્વની વિવિધતાનું કારણ પણ એ કર્મોજ છે.

આ ઉપયોગને કયા ભાવે પરિણમાવે અને કયાભાવે ન પરિણમાવે એની જાગૃતિની ક્ષણે ક્ષણે જીવને બહુજ અગત્યતા છે. શુદ્ધ ઉપયોગ જે નિરાકાર દર્શન છે, જે નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ છે તેમાંજ શાંતિ આનંદ અને કર્મ ક્ષય કરવાનું સામર્થ્ય છે તે સિવાયના શુભ, અશુભ અને અશુદ્ધ ઉપયોગે જ્ઞાન ઉપયોગે કે દર્શન ઉપયોગે પરિણમવાથી તમામ મુખ દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેમ જેમ આ જીવ

શુદ્ધ ઉપયોગે પરિણમવા પ્રયત્ન કરે છે તેમ તેમ આત્માનો વિકાસ વધતો જાય છે અને જેમ જેમ શુભ અશુભ અને અશુદ્ધ ઉપયોગે પરિણમવા પ્રયત્ન કરે છે તેમ તેમ આત્માનો વિકાસ અટકે છે. અટકે છે એટલું જ નહિ પણ તેની અધોગતિ પણ થાય છે. શુદ્ધ ઉપયોગને લક્ષમાં રાખીને તેમાં સ્થિરતા કરી ન શકવાથી શુભ ઉપયોગે પરિણમવામાં આવે છે તો શુદ્ધ ઉપયોગમાં જવા માટે કેટલીક સરલતા થાય તેવાં સાધનો જીવને મળી આવે છે એ અપેક્ષાએ : શુભ ઉપયોગ ઠીક છે. બાકી શુદ્ધ લક્ષ સિવાયનો વિશ્વની માયાને ઉદ્દેશીને કરાતો શુભ ઉપયોગ એ ભાવી દુઃખનું જ કારણ થાય છે.

આત્મા કેવડો છે ?

આત્મા જ્ઞાન પ્રમાણે છે. જ્ઞાન એ જ્ઞેય પ્રમાણે છે. જ્ઞેય એટલે જાણવા યોગ્ય કોઈપણ પદાર્થ. જ્યાં જ્યાં જાણવા યોગ્ય પદાર્થ છે ત્યાં ત્યાં જ્ઞાન તેને જાણે છે. આજ્ઞેય લોક અને અલોક રૂપ વિશ્વ છે. અર્થાત્ આખું વિશ્વ જાણવા યોગ્ય છે માટે જ્ઞેયની સાથે જ્ઞાન પણ સર્વત્ર છે. જેમાં આ જડ અને ચૈતન્ય રહેલાં છે તેને લોક કહેવામાં આવે છે અને જ્યાં કેવળ આકાશ છે, બીજા કોઈપણ પદાર્થ જ્યાં નથી તેને અલોક કહેવામાં આવે છે. આ લોકાલોક એ જ્ઞાનનો વિષય છે. અર્થાત્ જ્ઞાન તેને જાણી શકે છે માટે

જ્ઞાન પણ આ અપેક્ષાએ વિશ્વ વ્યાપિ છે, કર્મનાં બંધન-
માંથી મુક્ત થયેલા આત્માનું જ્ઞાન વિશ્વને જોઈ શકે
છે. બાકી સામાન્ય જીવોનું જ્ઞાનતો જ્ઞાનાવરણ કર્મના
આવરણથી દબાયેલું હોવાથી તે અમુક મર્યાદા પ્રમાણે જ
જાણી શકે છે. જો આત્માથી જ્ઞાન અધિક હોય અથવા
આત્માથી જ્ઞેય-જાણવા યોગ્ય પદાર્થ અધિક હોય તો જ્ઞાન
અને આત્માનો લક્ષ્ય લક્ષણ ભાવ-ગુણ ગુણી ભાવ ન જ
બની શકે. જ્ઞાન ગુણ છે અને ગુણવાળો આત્મા ગુણી છે.
ગુણને મૂકીને ગુણી ન હોય અને ગુણીને મૂકીને ગુણ ન
હોય. આમ ગુણ ગુણીનો તદ્રૂપ સંબંધ છે. બેમાંથી એકનો
અભાવ કરતાં બન્નેનો અભાવ થાય. અને જ્યાં એકની
હૈયાતિ હોય ત્યાં બીજાની પણ હૈયાતિ હોયજ. જ્ઞાનનો
સ્વભાવ જાણવાનો હોવાથી જ્યાં જાણવા યોગ્ય પદાર્થ છે
ત્યાં તેને જાણનાર જે હોય તે જ્ઞાનજ છે. જ્ઞાનાવરણ કર્મથી
છુટો થયેલ આત્મા તેના જ્ઞાનગુણથી વિશ્વને જાણી શકે
છે. આ જ્ઞાતા ગુણવડે-યા જ્ઞાતા ગુણની અપેક્ષાએ આત્મા
વિશ્વ વ્યાપી ગણાય છે.

જેમ દુધમાં નાંખેલું ઈન્દ્રનીલરત્ન પોતાના તેજ વડે
દુધને સર્વ બાળુએથી વ્યાપી રહે છે. બધું દુધ તેની
પ્રભાવડે લીલું દેખાય છે. લીલાશ દુધમાં સર્વત્ર વ્યાપી
રહે છે તેમ જ્ઞેય-જાણવા યોગ્ય પદાર્થ ઉપર-પદાર્થની
અંદર નાંખેલું જ્ઞાન-મુકેલું જ્ઞાન તે જ્ઞેયમાં બધી બાળુથી

વ્યાપિ રહે છે. અર્થાત્ બધી વસ્તુને જાણે છે. રત્ન એક સ્થળે રહેવા છતાં તેની પ્રભા દુધમાં વ્યાપિ રહે છે તેમ આત્મા એકસ્થાને રહેવા છતાં તેનું જ્ઞાન સર્વ પદાર્થનો બાધ કરી લે છે.

જેમ આંખો રૂપને-પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે છતાં રૂપસ્વરૂપ-પદાર્થે સ્વરૂપ આંખો થતી નથી તેમ જ્ઞાન જ્ઞેય-જાણવા યોગ્ય પદાર્થને જાણે છે છતાં તે પદાર્થ સ્વરૂપ થઈ જતું નથી. દૂર રહેલા પદાર્થને પણ જ્ઞાન સ્વભાવિક રીતે જાણી શકે છે.

જ્ઞાન પોતાને અને પરને જાણે છે.

જેમ દીપક પદાર્થને પ્રકાશીત કરે છે તેમ પોતાને પણ પ્રકાશીત કરે છે. પોતાને પ્રકાશીત કરવાને બીજા દીવાની જરૂર પડતી નથી, તેમ જ્ઞાન બીજા પદાર્થને પ્રકાશીત કરે છે, એવીજ રીતે પોતાને પણ પોતાવડે પ્રકાશીત કરે છે. તેને પોતાને પ્રકાશીત કરવાને બીજા આત્માની જરૂર પડતી નથી, એટલે આત્માનો ધર્મ સ્વ-પરને પ્રકાશ કરવાનો-જાણવાનો છે. જ્ઞાન અને આત્માનો અલેદ સંબંધ છે.

જ્ઞાનાવરણ કર્મનાં તમામ આવરણો વિશુદ્ધ ધ્યાનથી દૂર થતાં, ઈન્દ્રિય તથા મનાદિની મદદ વડે થયેલું ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન નિવૃત્ત થાય છે અને નિત્ય ઉજ્જવળ ક્ષાયક જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. આ સર્વોત્કૃષ્ટ અને વ્યાધાત વિનાનું

શ્વાયિક્ષણ ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળમાં થઈ ગયેલા, છતાં અને અછતાં તમામ પદાર્થોને એકી સાથે જાણે છે અને જુવે છે. અછતાં પદાર્થો તે કહેવાય છે કે જે અતીત કાળમાં થઈ ગયા અને ભવિષ્ય કાળમાં થવાના છે. અતીત અને ભાવી બધા પદાર્થો પોત પોતાના કાળમાં જેમ રહેલા હોય તેમ વર્તમાન કાળમાં કેવલજ્ઞાનીઓ જાણે છે. જો આ જ્ઞાન એકી કાળે એકી સાથે સર્વ પદાર્થોને ન જાણતું હોય તો તે એક પણ પદાર્થને કોઈ વખત જાણી ન શકે. કેમકે એક પદાર્થમાં અનંત પર્યાયો રહેલા છે તે બધાને જો જ્ઞાન એક પછી એક એમ અનુક્રમે જાણવા માંડે તો ઘણા કાળેપણ જાણી ન શકે, માટે ત્રણે કાળના પદાર્થોને એ જ્ઞાન એકીસાથે જાણી શકે છે.

આત્માનું સ્વરૂપ જુઓ.

ઈન્દ્રિયોના વ્યાપારો જે જોવા સાંભળવા વિગેરે છે તેને બંધ કરીને, મનને સંકલ્પ વિકલ્પ વિનાનું બનાવી દૃષ્ટાન્તી સ્થિતિમાં રહેતાં જે દેખાય તે શુદ્ધ સ્વસંવેદન છે. પોતાને પોતાનો અનુભવ થાય છે તે આત્માનું સ્વરૂપ છે.

જેઓ આત્મ વિચારના જ્ઞાન વડે રાગાદિ રહિત શુદ્ધ ચૈતન્યતાને પામ્યા છે તેવા જ્ઞાનીઓ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા કેવલજ્ઞાન વડેજ પોતાના આત્માને જાણે છે, ત્યારે બીજાઓ નિર્દોષ શ્રુતજ્ઞાનવડે આત્માને જાણે છે.

જ્યારે રાગદ્વેષની પરાધિનતા વિનાનું જ્ઞાન જીવમાં વર્તતું હોય ત્યારે આત્માના કર્મ મળનો નાશ કરનાર તે ચારિત્ર કહેવાય છે. જ્યાં સુધી જ્ઞાન ક્રોધાદિકષાયોથી દૂષિત હોય છે ત્યાં સુધી અહિંસા, સત્ય, અચૈર્ય, પ્રજ્ઞચર્ય અને સંગત્યાગ એરૂપ વ્યવહારચારિત્ર પણ ટકી શકતું નથી. જે વખતે જ્ઞાન આત્મના સ્વરૂપમાં સમાઈ રહે છે. અર્થાત્ જ્ઞાન આત્માકારે પરિણમી રહે છે, ત્યારે હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર-મૈથુન અને પરિગ્રહાદિએ બધું કોણ જાણે ક્યાંએ નાશી જાય છે, તેની હૈયાતિ ત્યાં રહેતી નથી પણ પ્રાક્ષ્ઠ જ્ઞાન વિષયાકારે પરિણમે છે કે તરતજ હિંસાદિ અને ક્રોધાદિ બધા આવીને ઉભા રહે છે. આ ઉપરથી એ નિશ્ચય થાય છે કે વિષયાકારવૃત્તિ થવી-જ્ઞાનનું વિષયાકારે પરિણમવું તેજ અધર્મનું મૂળ છે. અને જ્ઞાન આત્માકારે પરિણમે તેજ આત્માના સ્વભાવ રૂપ ધર્મનું મૂળ છે.

જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ નિરંજન આત્મસ્વરૂપનું યોગીઓ જ્યારે ધ્યાન કરે છે ત્યારેજ કર્મોનો ક્ષય થાય છે અને આત્માનું મુક્ત સ્વરૂપ પ્રગટે છે એમાં જરા પણ સંશય નથી.

જે મનુષ્ય આત્માથી પ્રાર્થુ મુખ થઈ પરદ્રવ્યમાં રાગ કરે છે ત્યારે તેનામાં જ્ઞાનાદિ રત્નત્રય-જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર ટકી શકતાં નથી અને તેને ચારિત્રમાં ગતિ-પ્રગતિ કરનાર પણ નજ કહેવાય. જેઓ ચારિત્રના ખરા સ્વરૂપને જાણવા-

વાળા છે તેઓ આત્માની સાથે અલેદ રૂપ શુદ્ધ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રમાં પ્રગટપણે નિરંતર પ્રવૃત્તિ કરે છે.

વ્યહાર ચારિત્રાદિ.

આચાર વિચારનું જાણવું તે જ્ઞાન, તત્ત્વની રૂચિ થવી —તત્ત્વ રૂચિવાં તે દર્શન-સમ્યક્ત્વ અને તપશ્ચર્યા કરવી, મતો ધારણ કરવાં તે વ્યવહાર ચારિત્ર છે.

નિશ્ચય ચારિત્રાદિ.

આત્મા આત્માવડે આત્મા તરફ પ્રવૃત્તિ કરે તે નિશ્ચય ચારિત્ર છે. આત્મા આત્માવડે આત્માને જાણે તે નિશ્ચય જ્ઞાન છે. અને આત્મા આત્માવડે આત્માને જીવે તે નિશ્ચય દર્શન છે. વ્યવહાર સાધન છે. નિશ્ચય સાધવા યોગ્ય સાધ્ય છે, માટે મોક્ષની ઇચ્છાવાળા જીવોએ આત્માનું જ્ઞાન કરીને શ્રદ્ધા પૂર્વક તે પ્રમાણે આચરણ કરવું, કેમકે મોક્ષની પ્રાપ્તિનો બીજો કોઈ ઉપાય આના જેવો સરલ નથી.

પોત પોતાના વિષયોથી ઇન્દ્રિયોને રોકીને, ચિત્તને વિકલ્પો વિનાનું બનાવીને સ્વરૂપ સ્થિરતાનો અભ્યાસ કરનારને તત્ત્વથી આત્માનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેખાય છે—અનુભવાય છે.

આત્માનું સ્વરૂપ કેવું હશે ?

તે સ્વરૂપ સ્વસંવિદિત છે. પોતાનેજ પોતાનો બાધ અને

અનુભવ થાય છે. તેને ઇન્દ્રિયો જોઈ શકતી ન હોવાથી તે ઇન્દ્રિયાતીત છે. પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રગટયા પછી તે જતું નથી. કેવળજ્ઞાન સિવાય બીજું આત્માનું સ્વરૂપ શું હોઈ શકે ? અર્થાત્ તે સિવાય બીજું સ્વરૂપ નથી. ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા-મદદ વિના પોતાને પોતાનો બોધ થવો-અનુભવ થવો અને તે પણ કોઈ વખત નાશ ન થાયતેમ ટકી રહેવો તે કેવળજ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ છે.

રાગ બંધન કર્તા છે.

જે મનુષ્યને આત્મા સિવાય અન્ય વસ્તુમાં જ્યાં સુધી એક આણું જેટલો પણ રાગ છે ત્યાં સુધી પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રગટતું નથી, કદાચ તે આત્મસ્વરૂપને શાસ્ત્રોદ્ધારા જાણતો હોય છતાં રાગાદિના કારણે તે પાપો વડે બંધાયો વિના રહેતો નથી.

ઉત્કૃષ્ટ પુન્ય બંધ.

જે મનુષ્ય પોતાના આત્મ સ્વરૂપને મૂકીને પંચપરમેષ્ઠિ-જે અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ રૂપ છે તેની સેવા કરે છે, તેના ગુણ ગાય છે તે ઉત્કૃષ્ટ-ઉત્તમ પુન્ય બંધ બાંધે છે, પણ પોતાના શુદ્ધ આત્માના ધ્યાન સિવાય કર્મનો ક્ષય કરી શકતો નથી. આત્માથી અન્ય બધાં પરદ્રવ્યને દૂર કરીને આત્મતત્ત્વમાં રતિ-પ્રીતિ કર્યા વિના આવતાં કર્મ રોકવાને કોઈ પણ સમર્થ થતો નથી. આ વાત

ચોક્કસ છે. જે મનુષ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાએ પરદ્રવ્યની—આત્મ સિવાયની ઉપાસના કરે છે તે હિમવંત પર્વત તરફ જવાની ઇચ્છા કરીને તેની વિરોધી બાબુએ સમુદ્ર તરફ પ્રયાણ કરનારના જેવું કરે છે એમહું માનું છું; કેમકે તે તરફની પ્રવૃત્તિથી તેને તે વસ્તુ મળવાની નથી પણ ઉલટો તે તેનાથી વધારે વેગળો રહે છે. જે આત્મા પરદ્રવ્યનું ચિંતન કરનાર છે તે પરદ્રવ્યમાં તદાકાર થાય છે અને તેને પ્રાપ્તિ પણ તેનીજ થાય છે. જે શુદ્ધ આત્માનું ધ્યાન કરે છે, તેમાંજ તદાકાર થાય છે, તેને તેનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે. કેમકે વસ્તુમાં જે ગુણ હોય તેજ પ્રગટે, બીજો ક્યાંથી આવે ?

આત્મામાં કર્માદિ નથી.

જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ કર્મા તે પુદ્ગલનાં બનેલાં છે. પુદ્ગલો છે. તે આત્મામાં નથી. ઇન્દ્રિય આદિ પર્યાપ્તિઓ તે આત્મા નથી. પાંચ વર્ણુ, બે ગંધ, પાંચ રસ, આઠ સ્પર્શ, અને સચિત્ત અચિત્ત મિશ્ર શબ્દ, અને દેહ એ ચેતન નથી. શુદ્ધ સ્ફટિકને રાતાં પુષ્પાદિનો સંબંધ થવાથી જેમ તેમાં રાતાશ દેખાય છે પણ તાત્ત્વિક રાતાશ સ્ફટિકમાં નથી તેમ શરીરના યોગથી આત્માને વર્ણુ ગંધાદિક કહેવાય છે પણ તાત્ત્વિક રીતે તે આત્મામાં નથી. રાગ, દ્વેષ, મદ, ક્રોધ, લોભ, મોહ આદિ ઉદયિક લાવના દોષો સંસારી જીવોને સદા ઉદયમાં

હોય છે પણ તે આત્માના ધર્મો નથી. પણ જડ પુદ્ગલના દોષો છે. જો આ કોધાદિ દોષો આત્માના સ્વભાવ ધર્મ હોય તો મોક્ષ પામેલા જીવોને પણ હોઈ શકે, પણ તેમ નથી, તે ઉદયિક દોષો છે. કર્મની સત્તામાંથી બહાર આવેલા છે અને ભોગવીને દૂર કરી શકાય તેવો છે, માટે આત્માના સ્વભાવિક દોષો નથી. ગતિ, જાતિ, ઇન્દ્રિય, વેદ, કષાય, મનાદિયોગ અને ગુણકાણું ઇત્યાદિ પણ કર્મના સંબંધથીજ ઉત્પન્ન થયેલાં છે. તે જીવનું શુદ્ધ લક્ષણ નથી. આ સિવાય જે ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનાદિ ભાવો છે તે પણ તત્ત્વથી વિચારીએ તો વિશુદ્ધ જીવનું લક્ષણ નથી. શુદ્ધ આત્મામાં કર્મની મલીનતા જેટલા ભાગે ઓછી થાય છે તે તે ભાગને ચડતાં ગુણકાણુંનાં નામો આપેલાં છે. બાકી શુદ્ધ આત્મામાં દેહ કર્માદિ કાંઈ ન હોવાથી સિદ્ધના આત્માની માફક ગુણકાણું પણ નથી.

સમગ્ર રાગદ્વેષ મોહાદિ રહિત, જડથી ભિન્ન, મળ ને વિકાર વિનાનો, જ્ઞાન દર્શન સ્વભાવમય અને જન્મ મરણ રહિત એવા આત્મતત્ત્વનું જેઓ નિરંતર ધ્યાન કરે છે તેઓ શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપનો અનુભવ કરી શકે છે.

ઈતિ પ્રથમ આત્મસ્વરૂપાધિકારઃ સમાપ્તઃ

અજીવ અધિકાર.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાતિકાય, કાળ

અને પુદ્ગલ આ પાંચ અણુ છે. જીવના લક્ષણથી અણુ-વર્તુ લક્ષણ તદ્દન જુદું છે. જીવમાં ચૈતન્ય લક્ષણની મુખ્યતા છે. અણુવમાં જડ લક્ષણની મુખ્યતા છે, જીવને જેમ દ્રવ્ય કહેવામાં આવેલ છે તેમ આ અણુવના પાંચે ભાગોને પણ દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. એટલે બધા મળી વિશ્વમાં છ દ્રવ્યો છે. જેમાં ગુણ અને પર્યાય હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. “ગુણ પર્યાય વાન તે દ્રવ્ય.” એ સામાન્ય રીતે દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. ગુણ પર્યાયને દ્રવે-ઝરે તે દ્રવ્ય. આ દ્રવ્યો સત્તામય અને અવિનાશી છે.

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ એમ ત્રણ પ્રકારે તે સત્તા છે. સર્વ પદાર્થોમાં આ ત્રણે સત્તા વ્યાપ્ત છે. એક પર્યાયને અને અનંત પર્યાયને ધારણ કરનારી છે. ઉત્પન્ન થતી પદાર્થમાં ઉત્પન્ન થવા રૂપે સત્તા રહેલી છે. વ્યય-નાશ પામતા પદાર્થમાં વ્યય રૂપે સત્તા રહેલી છે અને સ્થિર રહેતા પદાર્થમાં સ્થિર રૂપે સત્તા રહેલી છે. આ એક એકની અપેક્ષાએ તે સત્તા એક રૂપે પણ છે. ઘટપટાદિ સર્વ પદાર્થોમાં તે રહેતી હોવાથી અનેક રૂપ પણ કહેવાય છે. સર્વ પદાર્થોમાં તે સત્તા એક સ્વરૂપે રહેતી હોવાથી એક સ્વરૂપ છે અને ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપે રહેતી હોવાથી તે અનેક સ્વરૂપ પણ છે. એક પર્યાયમાં રહેતી હોવાથી એક પર્યાય રૂપ છે અને પદાર્થના અનંત પર્યાયમાં રહેતી હોવાથી અનંત પર્યાય સ્વરૂપ પણ છે.

મૂળ છ દ્રવ્યો કહ્યાં છે તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કોઈ

પણ પદાર્થ ઉત્પન્ન થતો નથી તેમ નાશ પણ થતો નથી. દ્રવ્ય સદાકાળ છે ને છેજ. પચાયની અપેક્ષાએ સર્વ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પણ પામે છે. એક આકાર બદલી બીજો આકાર ધારણ કરવો, એક ઉપયોગ બદલી બીજો ઉપયોગ ધારણ કરવો એ પર્યાય કહેવાય છે. જે આકાર કે ઉપયોગ બદલાવ્યો તેનો નાશ થયો. જે આકાર કે ઉપયોગ ધારણ કર્યો તેની ઉત્પત્તિ થઈ. આમ પર્યાયોની અપેક્ષાએ છએ દ્રવ્યોમાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થયા કરે છે, છતાં તે ઉત્પત્તિ અને નાશના બન્ને પ્રસંગમાં જે વસ્તુનું મૂળ દ્રવ્ય છે તે તો કાયમજ રહે છે. પુદ્ગલના ગમે તેટલા આકારો બદલાય પણ મૂળ દ્રવ્ય કાયમજ રહે છે, તેમજ આત્માના ગમે તેટલા ઉપયોગો બદલાય પણ આત્મ દ્રવ્યતો બન્યું બન્યુંજ રહે છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ બધાં દ્રવ્યો અવિનાશી છે.

શુણ અને પર્યાય વિનાનું કોઈ દ્રવ્ય નથી અને દ્રવ્ય વિના શુણ કે પર્યાય પણ હોતા નથી. આત્મામાં જ્ઞાનાદિ શુણ છે, પુદ્ગલમાં રૂપ રસાદિ શુણ છે. ધર્માસ્તિકાયમાં જીવ અને પુદ્ગલો જતાં હોય તેને ચાલવામાં સહાય આપવાનો શુણ છે. અધર્માસ્તિકાયમાં જીવ પુદ્ગલને સ્થિરતા કરવી હોય ત્યારે સ્થિરતા આપવાનો શુણ છે. આકાશ-સ્તિકાયમાં જીવપુદ્ગલને અવકાશ-માર્ગ આપવાનો શુણ છે. કાળમાં નવાં પુરાણાં કરવાનો શુણ છે.

ધર્માસ્તિકાય અમુક જીવ પુદ્ગલને ગતિમાં મદદ આપતી વખતે જે આકાર ધારણ કરે છે તે જ આકાર બીજાને મદદ આપતી વખતે હોતો નથી, પદાર્થની જાડાઈ લાંબાઈ થોડા ઝાઝાં વિગેરેની અપેક્ષાએ તેને પોતાનો આકાર ફેરફાર કરવો પડે છે, આ અપેક્ષાએ તેના પર્યાયો બદલાવ્યા કરે છે. તેમજ અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાળ દ્રવ્ય પણ પોતાના પર્યાયો ધરાવે છે. ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ થાય છે. અને મૂળ દ્રવ્ય ટકી રહે છે.

આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં વિશ્વમાં કોઈ પદાર્થ નાશ પામતો નથી અને પોતાના પર્યાયોમાં ફેરફાર કરી શકે છે. આ અપેક્ષાએ દરેક પદાર્થો નિત્ય અને અનિત્ય કહેલાં છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય—અવિનાશી છે. પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય—વિનાશી છે. ધર્માસ્તિકાય; અધર્માસ્તિકાય, લોકાકાશ, અને એક જીવ દ્રવ્ય એ ચારેના પ્રદેશો અસંખ્યાતા અને સમાન છે. એકના બે ભાગ ન થાય તેવો પરમાણુ જેટલી આકાશની જગ્યાને વ્યાપિને રહે છે તેટલા અંશને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. પરમાણુ દ્રવ્ય પોતેજ આદિ મધ્ય અને અંત સ્વરૂપ છે. તે પરમાણુના વિભાગો થતા નથી એટલે તેને અવિભાગી દ્રવ્ય કહેલ છે. આ પરમાણુ સામાન્ય મનુષ્યની અપેક્ષાએ અતીંદ્રિય છે એટલે છદ્મસ્થ મનુષ્ય તે પરમાણુને જોઈ શકતો નથી, તે એટલો બારિક છે કે અગ્નિ કે શસ્ત્રાદિથી તેનો નાશ કરી શકાતો નથી. જ્યારે તે ઘણા આણુ

ઓ એકઠા થઈ તેના સ્કંધો ખંધાય છે—સ્થૂળ રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તે જોઈ શકાય છે. પરમાણુના સ્વરૂપને અતિ-શયવાળા જ્ઞાનીઓ જોઈ શકે છે. સામાન્ય મનુષ્યોતો તે ઘણાં ભેગાં થઈ સ્થૂળ આકાર ધારણ કરે ત્યારેજ જોઈ શકે છે. આ પુદ્ગલ પરમાણુ અનંતા અનંત છે.

લોકાલોકરૂપ આકાશના પ્રદેશો અનંતા છે, લોકાકાશની અંદર ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, કાળ પુદ્ગલ અને આત્મા રહેલા છે. આકાશ આધાર છે અને આદ્રવ્યો આધેય છે—તેને આધારે રહેવ. વાળાં છે. આ પાંચ દ્રવ્યો જેમાં રહે છે તે લોકાકાશ કહેવાય છે અને તે દ્રવ્યો જેમાં નથી એવો આકાશ તે અલોકાકાશ કહેવાય છે. આ લોકાકાશ કરતાં અલોકાકાશ અનંતો છે.

ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય એ બન્ને આ લોકાકાશને વ્યાપિને રહેલા છે. પુદ્ગલોના સ્કંધો આકાશના એક પ્રદેશથી માંડીને અસંખ્યાતા પ્રદેશમાં રહેલા છે. એક પરમાણુ રૂપે હોય ત્યારે તે આકાશના એક પ્રદેશમાંજ રહે છે. ઘણા ભેગા થયેલા હોય તો તે આકાશના એક પ્રદેશમાં તેમજ સંખ્યાતા તથા અસંખ્યાત પ્રદેશમાં રહી શકે છે. એક જીવ લોકના અસંખ્યાતા ભાગમાં રહેલો છે. તે જીવના પ્રદેશો દીવાની માફક સંકોચ વિકાશ કરી શકે છે. કેવળી સમુદ્ધાતની અવસ્થામાં જીવના પ્રદેશો આ આખા લોકમાં

વ્યાપિ રહે છે. સમુદ્ધાત સિવાય જેવડું શરીર ધારણ કર્યું હોય તે શરીર પ્રમાણે આત્મ પ્રદેશો રહે છે.

પુદ્ગલો ચાર પ્રકારે રહેલાં છે. સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ. પરમાણુઓનો સમૂહ તે સ્કંધ. તેનો અમુક ભાગ તે દેશ. એકના બે વિભાગ થઈ ન શકે છતાં જે દેશ કે સ્કંધની સાથે જોડાયેલા હોય તે પ્રદેશ કહેવાય છે. અને તે પ્રદેશ તેનાથી જુદો પડે ત્યારે તેને પરમાણુ કહે છે. વસ્તુસ્થિતિએ તો પુદ્ગલ દ્રવ્ય પરમાણુ રૂપજ છે. તેવાં અનેક પરમાણુઓ જોડાઈને આકૃતિ બંધાય છે, તેના સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ એવા વિભાગો કહેવાય છે. બાકી વસ્તુગતિએ એ બધાં પરમાણુઓજ છે અને તેનેજ પુદ્ગલ કહેવામાં આવે છે. તેમાં જડતાનો ગુણ મુખ્ય હોવાથી તેને જડ પણ કહે છે. મુંદર આકૃતિઓ બંધાઈને પાછી વિખરાઈ જતાં વાર નથી લાગતી, મોહકસ્વરૂપ બતાવીને થોડા વખતમાં તેજ પાછું નિરાશા ઉત્પન્ન થાય તેવું ઉદ્વેગકારક બની જાય છે માટે તેને માયા પણ કહેવામાં આવે છે. જેમ ઘડો ધુંવાડાથી પૂર્ણ ભરવામાં આવ્યો હોય એટલે ધુંવાડો ઘડામાં જેમ વ્યાપી રહે તેમ આ વિચિત્ર પ્રકારનાં અનંત પુદ્ગલો સ્થૂળ-વિશેષ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, વિશેષ સૂક્ષ્મપણે લોકમાં વ્યાપી રહેલાં છે. આખો લોક આ પરમાણુથી માંડીને સ્થૂળ પ્રદાર્થો-પુદ્ગલોથી ભરેલો છે, છતાં ધુમાડાથી ઘડો

ભર્યો હોય છતાં બીજા પદાર્થને પેસવાનો માર્ગ તેની અંદર રહે છે તેમ જીવાદિ પદાર્થ આ લોકમાં એક બીજાની સાથે રહેલા છે. બારિક પુદ્ગલો બીજાઓને અવકાશ આપે છે. પરસ્પર પ્રવેશ કરે છે. અન્યોઅન્ય મળે છે, છતાં પોત-પોતાનો સ્વભાવ તેઓ મૂકતા નથી.

પુદ્ગલોને મૂકીને પાંચે તત્ત્વો અમૂર્ત છે. તેમજ નિષ્ક્રિય પણ અપેક્ષાએ છે. જેમાં શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, અને સ્પર્શની વ્યવસ્થા રહેલી છે તે મૂર્ત કહેવાય છે. જે દ્રવ્યના ગુણો ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થઈ શકે તેમ હોય તે મૂર્ત દ્રવ્ય છે અને જેના ગુણો અતીન્દ્રિય શક્તિથી-આત્માથી ગ્રહણ કરી શકાય છે તે દ્રવ્યને અમૂર્ત કહે છે.

સંસારમાં રહેલા જીવો જેમ અન્યોઅન્ય ઉપકાર કે અપકાર કરે છે તેમ આ સંસાર અટવીમાં જિમણ કરનારા જીવોને પુદ્ગલો પણ જીવન (આયુષ્ય) મરણ, સુખ દુઃખ, હર્ષ શોક, રૂપે ઉપકાર ને અપકાર કરે છે. આ વ્યવહાર દષ્ટિએ ઉપકાર કે અપકાર છે. નિશ્ચય દષ્ટિએ વિચાર કરતાં પોતપોતાના સ્વભાવમાં મગ્ન થયેલા પદાર્થોમાંથી કોઈપણ કોઈ ને કોઈ કાળે કાંઈ પણ કરતા નથી, અર્થાત્ તેના સ્વરૂપમાં કાંઈ પણ ફેરફાર કરી શકતા નથી.

જીવ જ્યારે કર્મ ભોગવે છે—વેદે છે ત્યારે કર્મ વેદતાં શુભાશુભ પરિણામ થાય છે તે શુભાશુભ ભાવથી આકર્ષાયેલાં શુભાશુભ ભાવમાં જોડાયેલાં પુદ્ગલો

કર્મપણાને પ્રાપ્ત થાય છે-કર્મપણે પરિણમે છે અને તે જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મમાં બહેંચાઈ જાય છે. આ શુભાશુભ મન વચન કાયાના યોગો-શક્તિ સાથે કષાય જે ક્રોધ માન માયા લોભ ભળે છે. આ કષાયવાળાં પરિણામો કર્મોને ખેંચી લાવે છે. જો કષાયો તેમ દાખલ ન થાય-મદદગાર ન થાય તો તેટલાં બધાં કર્મો એકલા મન વચન કાયાની શક્તિથી ખેંચાઈ આવતાં નથી.

જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર, અને અંતરાય આ આઠ કર્મો છે. આનો વિસ્તાર આશ્રવના વિચાર વખતે આવશે. આ આઠે કર્મો જડ પુદ્ગલોજ છે, પણ જીવની સાથે મળ્યા પછી તે બહુ બળવાન થઈ પડે છે. વખત આવ્યે આત્માની મહાન્ શક્તિને થોડા વખત માટે કુંઠિત-અશક્ત બનાવી દે છે.

જીવ ભાવનો કર્તા છે.

કર્મના ઉદયથી જે જીવનો શુભાશુભ ભાવ-પરિણામ થાય છે તે ભાવનો કર્તા જીવ છે. કર્મના ઉદયથી રાગ દ્વેષાદિ વિભાવ આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય છે તેને લઈને આત્મા રાગી-દ્વેષી વિગેરે કહેવાય છે. આ ભાવનો કર્તા જીવ છે પણ કર્મનો કર્તા નથી. જેમ વિવિધ પ્રકારનાં પરમાણુઓ પોતાની મેળેજ સ્કંધપણાને પામે છે, કેમકે પરમાણુમાં સ્નિગ્ધતા-ચિકાશપણાનો ગુણ રહેલો છે તેને લઈને તેવાં સજાતિય અને વિજાતિય પરમાણુઓનો જથ્થો

તેના તરફ ખેંચાઈ આવીને સંબંધરૂપે સ્થૂલ ભાવે સંગ્રહ થાય છે. એકની સાથે, બે, ત્રણ, ચાર, સંખ્યાતા અસંખ્યાતા અને અનંતા અણુઓ મળીને પોતાની મેળેજ સંબંધ રૂપે પરિણમે છે તેમ જીવના શુભાશુભ પરિણામોમાં પણ રાગ દ્વેષની લાગણીઓ રૂપ ચિકાશ રહેલી હોવાથી તે ચિકાશના તરફ પુદ્ગલ પરમાણુઓ-કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલોનો જથ્થો સ્વભાવિક ખેંચાઈ આવીને તે શુભાશુભ પરિણામોની સાથે સંબંધમાં આવીને કર્મની સાથે જોડાઈને કર્મ રૂપે પરિણમી પીજ રૂપે આત્મ પ્રદેશોની સાથે સત્તામાં જમા થાય છે, અને તેની પરિપક્વ દશાએ-લોગવવાને યોગ્ય વખત આવ્યે તેનાં શુભાશુભ વિપાકો ઉદય આવે છે. એ ઉપરથી એ નિર્ણય થાય છે કે પુદ્ગલોને કર્મસ્વરૂપે પરિણામવવામાં અન્ય જીવાદિ કારણો નથી પણ શુભાશુભ પરિણામોની સાથે સંબંધ થતાં તે પુદ્ગલો જ કર્મરૂપે પરિણમી જાય છે. જો આ પુદ્ગલોને કર્મરૂપે પરિણમવા ન દેવાં હોય તો શુભાશુભ પરિણામને જીવે કરવાં ન જોઈએ, પછી કારણ વિના કાર્ય થશે નહિ.

આમ કર્મનાં અણુઓનો આત્માની સાથે સંબંધ થાય છે છતાં ચેતના-જીવ કોઈ વખત કર્મપણાને પ્રાપ્ત થતો નથી તેમ કર્મ પણ ચેતન્ય ભાવને પ્રાપ્ત થતાં નથી. પોત પોતાના સ્વભાવમાં જીવ પુદ્ગલ બન્ને અલગજ રહે છે.

વ્યવહારે જીવ કર્મનો કર્તા છે.

કારણ એ પ્રકારનાં છે, એક ઉપાદાન કારણ બીજું નિમિત્ત કારણ. જેવું ઉપાદાન કારણ હોય તેવુંજ કાર્ય થાય. કેમકે જ્યાં સુધી કાર્ય બન્યું રહે ત્યાં સુધી ઉપાદાન કારણ અલેદ ભાવે તેની સાથેજ રહે છે. ઉપાદાન એટલે મૂળ કારણ જેમ ઘડાનું ઉપાદાન કારણ માટી છે. માટીનાં જેટલાં કાર્યો થશે-ઘડા, માટલાં, હાંડલાં, તાવડી, કથરોટ, કુંડાં વિગેરે-તે સર્વમાં તમને માટીજ માટી દેખાશે, તે કુટી જશે તોપણ માટીજ રહેવાની, આ ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે. હવે ઘડો બનાવવામાં નિમિત્ત કારણ કુંભાર, ચાકડો-ચક્ર, દોરી વિગેરે છે પણ તેઓની હૈયાતિ આ માટીના ઘાટ બન્યા રહે ત્યાં સુધી રહે કે નપણુ રહે, કેમકે નિમિત્ત કારણ કાર્ય થયા પછી નાશ પામે તોપણ કાર્યોએ નાશ પામવુંજ જોઈએ એવો કાંઈ નિયમ નથી. આનું નામ નિમિત્ત કારણ છે. ઉપાદાન કારણમાં તો એવો નિયમજ છે કે કાર્યના અણુએ અણુમાં ઉપાદાન કારણે અલેદ રૂપે વ્યાપક થઈ રહેવુંજ જોઈએ. આમ હોય તેજ ઉપાદાન કારણ થઈ શકે છે.

હવે આપણે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. કર્મનું ઉપાદાન કારણ આત્મા નથી પણ નિમિત્ત કારણ છે. જો કર્મનું ઉપાદાન કારણ આત્માને માનવામાં આવે તો આત્મા ચૈતન્ય છે, અને કર્મ જડ છે, છતાં તેનું ઉપાદાન કારણ આત્મા માનીએ

તો કર્મોને પણ ચેતન માનવાં પડશે. વળી આત્માથી કર્મો અલગ થઇ શકે છે ત થશે નહિં, કેમકે ઉપાદાન કારણ અલેદ રહે છે તે જુદું પડી શકેજ નહિં. અને કર્મ તો જુદાં પડે છે તે વાત પ્રત્યક્ષ અનુભવ ગમ્ય છે. કર્મો ભોગવા યા પછી જુદાં પડી જાય છે માટે જડ કર્મોનું ચૈતન્ય આત્મા ઉપાદાન કારણ થઇ શકેજ નહિં. જો આત્માનું ઉપાદાન કારણ કર્મ માનો તો જીવને અચેતન પણું પ્રાપ્ત થશે. કેમકે ઉપાદાન કારણજ જડ હોવાથી જીવ પણ જડ થશે, માટે કર્મ આત્માનું ઉપાદાન કારણ થઇ શકતું નથી.

આ પ્રમાણે જો ચેતનનું ઉપાદાન કારણ જડ અને જડનું ઉપાદાન કારણ ચેતન માનવામાં આવે તો ચેતન અને જડ દ્રવ્યની ભિન્નતા-વિશેષતાનું અભાવ રૂપ દોષ પણુ સર્વથા દૂર ન કરી શકાય તેવો પ્રાપ્ત થશે.

આથી એ નિશ્ચય થયો કે કુંભાર અને ચાકડો આદિ નિમિત્ત કારણો માટીથી જેટલાં દૂર અને જુદાં છે તેટલોજ આત્મા કર્મોથી જુદો અને દૂર છે. કુંભાર વાસણોમાં નિમિત્ત કારણ રૂપ હોવાથી, તથા તેને વાસણોમાં પોતાપણાની લાગણી હોવાથી વાસણો વેચવા કે વાપરવાથી કે નાશ પામવાથી તેના ક્ષણ રૂપ હર્ષ શોક કે લાભની અસર તેને થાય છે, તેમ જીવને તે નિમિત્તે હર્ષ શોક કરવો પડે છે. એથી એ નિષ્ણંય થયો કે કર્મો આત્માથી જુદાં છે, જડ રૂપ છે અને તે અલગ કરી શકાય છે.

જીવ અને કર્મનો અન્યોઅન્ય સંબંધ.

સરાગી જીવનો આશ્રય લઈને પુણ્યલો કર્મપણાને પામે છે, તેમ જીવ પણ કર્મોનો આશ્રય લઈને સરાગી-પણાને પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મભાન ભૂલી કર્મના ઉદયને લઈને જીવ રાગ દ્વેષ પણે પરિણમે છે તે વખતે આ વિશ્વમાંથી તેને લાયક પુણ્યલો આકર્ષાઈને જીવની સાથે સંબંધ કરે છે. રાગદ્વેષના નિમિત્તે પુણ્યલો કર્મ રૂપે પરિણમે છે, અને જ્યારે પુણ્યલો કર્મ રૂપે પરિણમે છે ત્યારે જીવ કર્મના નિમિત્તે રાગીદ્વેષી થાય છે.

આ પ્રમાણે વિચારતાં 'રાગદ્વેષાદિ ભાવો કર્મ કરે છે તો પછી જીવને કર્મનો કર્તા કેમ કહેવાય? અર્થાત્ નજ કહેવાય. નિશ્ચય દૃષ્ટિએ આત્મા પોતાના આત્મિક ભાવને -પરિણામને મૂકીને બીજા કાંઈ કરતો નથી. જે કાર્ય કરે તે કર્તા. રાગદ્વેષ કર્મ કરે છે માટે કર્તા પણ તે રાગાદિજ કહેવાય. કર્મથી રાગાદિ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને રાગાદિ ભાવથી કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ ભાવ અને કર્મનું અન્યોઅન્ય કર્તાપણું છે. જે વખતે ભાવ, કર્મને કરે છે ત્યારે કર્તા ભાવ છે, અને જે વખતે કર્મ, ભાવને કરે છે તે વખતે કર્મ કર્તા છે. આ પ્રમાણે ભાવ કર્તા અને કર્મ છે. અને કર્મ પણ કર્તા અને કર્મ છે.

વ્યવહાર દૃષ્ટિએ કર્તા જીવ છે.

જેમ પદાતિ-સુભાટેએ જીતેલું યુદ્ધ રાજાએ જીત્યું એમ

કહેવાય છે તેમ રાગદ્વેષાદિએ કરાયેલું કર્મ, જીવે કર્યું એમ કહેવાય છે. નિશ્ચય દ્રષ્ટિથી વિચારતાં યુદ્ધમાં વિજય મેળવનારાં સૈન્યનાં મનુષ્યો છે, છતાં વ્યવહારે રાજાનો વિજય કહેવાય છે, એમ વાસ્તવિક રીતે તો કર્મના કરવાવાળા ક્રોધાદિભાવો છે છતાં વ્યવહારથી કર્મનો કર્તા જીવ કહેવાય છે.

તાર્ત્ત્વિક દૃષ્ટિ.

ઉદારિક, વૈક્રિય, આહારિક, તૈજસ અને કાર્મણ આ પાંચ શરીરો, વજ્રઋષભનારાચાદિ શરીરનાં છ સંઘયણો, સમચોરસ આદિ છ શરીરના સંસ્થાનો, મનુષ્ય દેવાદિ ચાર ગતિ, એકેન્દ્રિયાદિ પાંચ જાતિ વિગેરે પુદ્ગલના કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા વિકારો છે. તે ચૈતન્ય રૂપ નથી પણ જડ પુદ્ગલો છે.

મિથ્યાત્વ, સાસ્વાદન, મિશ્ર, અવિરતિસમ્યગ્દ્રષ્ટિ, દેશવિરતિ, પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, સૂક્ષ્મ સંપરાય, ઉપશાંતમોહ, ક્ષીણમોહ અને સયોગીકેવલી આ તેર ગુણ ઠાણાં પુદ્ગલિક છે અને કર્મ પ્રકૃતિની વૃદ્ધિ હાનીથી બનેલાં છે. કર્મની પ્રકૃતિ-ભેદો પુદ્ગલિક છે. તેથી ઉત્પન્ન થયેલાં ગુણસ્થાનો પણ પુદ્ગલિક છે. મિથ્યાત્વાદિ ગુણસ્થાનો કર્મની પ્રકૃતિથી બનેલાં છે, કેમકે ગુણસ્થાનની ઉત્પત્તિમાં મોહનીય કર્મ અને મનાદિયોગો કારણ છે, પ્રથમનાચાર ગુણ સ્થાને દર્શન મોહનીય કર્મના નિમિત્તથી બનેલાં છે. પાંચમાથી બારમા ગુણસ્થાન સુધીનાં ગુણસ્થાનો ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદયથી બ-

નેલાં છે. તેરમું ગુણસ્થાન મનાદિ યોગોને લઈને ટકી રહેલું છે, માટે તે બધાં પુદ્ગલિકજ છે. ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં મનાદિ-યોગોનો અભાવ છે, માટે તે પુદ્ગલિક નથી.

વિચાર એ દ્રષ્ટિથી કરાય છે. આત્મિક દ્રષ્ટિથી અને પુદ્ગલિક દ્રષ્ટિથી. આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, કર્મરહિત છે, એ દ્રષ્ટિ નિશ્ચયની છે અને તે તાત્ત્વિક છે. તે દ્રષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો જે જે ગુણસ્થાનમાં આત્માની પૂર્ણતામાં ઓછાશ લાગે છે ત્યાં ત્યાં વિચાર કરતાં સમજાય છે કે તેટલો કર્મભાગ-મલીનતાવાળો ભાગ પુદ્ગલનો છે. અમુક પ્રકૃતિની સત્તા કે ઉદય જ્યાં હોય તે અમુક ગુણસ્થાન કહેવાય, એટલે કર્મ પ્રકૃતિનો ઉદય અને કર્મ પ્રકૃતિની સત્તા, આ મલીનતા આત્માના ઘરની નથી પણ પુદ્ગલના ઘરની છે એટલે શુદ્ધ સત્તાવાળી નિર્મળ દ્રષ્ટિએ આ બધાં તેરે ગુણસ્થાનો જડ પ્રકૃતિને લઈને બનેલાં છે એમ સમજાયા વિના નહિં રહે.

પુદ્ગલિક દ્રષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે તો આ ગુણસ્થાને આ કર્મ ઓછું થયું એટલો આત્મગુણ પ્રગટયો. એમ આગળ જેમ જેમ વધવામાં આવે-આગળનાં ગુણસ્થાનો પ્રાપ્ત થતાં જાય તેમ તેમ કર્મ પુદ્ગલો ઓછાં થતાં જાય અને આત્મગુણ પ્રગટ થતો રહે, એમ ચૌદમે ગુણસ્થાને બધાં કર્મ નાશ પામે અને પૂર્ણ આત્મ સ્વરૂપનો વિકાસ થાય. આ દૃષ્ટિએ ગુણસ્થાનકોને ગુણરૂપ-આત્માના વિકાસરૂપ વ્યવહારથી માનીએ તો તે યોગ્ય છે. બન્ને સ્થાને

અપેક્ષાવાદ લાગુ પાડવાથી બરોબર વસ્તુ સ્વરૂપ સમજાય તેમ છે. જેઓ દેહ તથા ચૈતન્યને એક માને છે તેઓ ગુણસ્થાનને જીવ રૂપે કહે છે, પણ જેઓ વિવેક જ્ઞાનમાં પ્રવિણ છે તેઓ ગુણસ્થાનોને જીવ કહેતા નથી.

કોઈ શંકા કરે છે કે ‘ગુણસ્થાન જીવ સ્વરૂપ નથી, તો તે તે ગુણસ્થાનની સ્તુતિ કેમ કરાય છે અને તે તે ગુણસ્થાનમાં રહેલા મુનિઓને વંદન કેમ કરાય છે ?’

ઉત્તરમાં કહેવાનું કે—છઠ્ઠા પ્રમત્તગુણસ્થાનથી મુનિપણની શરૂઆત થાય છે, તેથી જીવ એમ જાણું છે કે છઠ્ઠા આદિ ગુણ સ્થાનો મુનિઓને હોય છે અને તેથી મુનિઓને વંદના કરાય છે.’ અને તેની ઉપાસના પણ કરાય છે. આંહી વિચાર કરવાનું એ છે કે ગુણસ્થાન આધાર છે અને તેનો ધારક જીવ આધેય છે એટલે ગુણસ્થાન આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ નથી, ત ગુણ સ્થાનનો આત્મા સાથે અભેદ નથી પણ અપેક્ષા એ ભેદ છે—જીવથી ગુણસ્થાન કથંચિત્ ભિન્ન છે. આંહી વિશેષતા એ છે કે આ વંદના જીવને શુભ ઉપયોગનું કારણ છે. વંદના કરનારનો શુભ ઉપયોગ તે વખતે હોય છે, અને આ શુભ પરિણામ જીવને વિધવિધ પ્રકારના સંસાર સુખના કારણરૂપ પુન્ય આપે છે.

અકર્તૃ, ઇન્દ્ર, તીર્થંકર પદ આદિની પ્રાપ્તિમાં મુખ્ય કારણ પુન્ય છે. આ પુન્યની પ્રાપ્તિમાં મુખ્ય કારણ શુભ ઉપયોગ છે અને શુભ ઉપયોગનું કારણ આ મુનિને કરાતી વંદના વિગેરે છે. એટલે પ્રમત્તાદિ ગુણસ્થાનોને કરાતી વંદના સાંસારિક કલ્યા-

ણનું કારણ છે. તે નિર્ઝંક તો નથી જ. પણ તેથી નિરાબાધ સુખ શાંતિવાળા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેને માટે તો શુભાશુભ બંને પ્રકારનાં બંધનોનો નાશ કરવો જોઈએ અને શુદ્ધચિદ્રૂપ આત્માનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. કેવળ ગુણસ્થાનની વંદનાથી જીવને વીતરાગ સ્વસંવેદનતાવાળું સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી એ કહેવાનો આશય છે.

જેમ મીયાનનું વર્ણન કરવાથી ખડ્ગનું વર્ણન થતું નથી, થયું મનાતું નથી, તેમ અચેતન દેહની સ્તુતિ કરવાથી જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્માની સ્તુતિ થઈ નજ ગણાય, જેમ ખડ્ગથી ફાડવું ચીરવું કાપવું આદિ કાર્ય થાય છે તે મીયાનથી થતું નથી, માટેજ મીયાનથી ખડ્ગ જુદાં છે. તેથી મીયાનનું વર્ણન કરવાથી ખડ્ગનું વર્ણન થતું નથી. તેની માફક સાત ધાતુવાળું શરીર અચેતન છે, તેના વર્ણનથી આત્માનું વર્ણન થતું નથી. જ્ઞાન લક્ષણવાળો આત્મા ચેતન છે તે ચેતનનું કામ જડ શરીર કરી શકે નહિ તેથી દેહની સ્તુતિથી આત્માની સ્તુતિ ન મનાય પણ આત્માની સ્તુતિથી આત્માની સ્તુતિ મનાય.

જેની પ્રતીતિ થવા છતાં પણ જે કોઈ વખત પ્રતીત થતું નથી તે તેનાથી સર્વથા ભિન્ન છે. જેમ રસથી રૂપ ભિન્ન છે. શરીરની પ્રતીતિ થવા છતાં ચૈતન્યની પ્રતીતિ થતી નથી માટે દેહ ચૈતન્યથી જુદું છે. પણ જ્ઞાન લક્ષણથી આત્મા જુદો નથી. જો દેહ રૂપ આત્મા મનાય તો દેહની પ્રતીતિ થાય છે તે વખતે આત્માની પ્રતીતિ થવી જોઈએ

તે થતી નથી. રસના પ્રતીતિ કાળમાં રૂપની પ્રતીતિ થતી નથી, એટલે રસથી રૂપ જુદું છે તેમ શરીરની પ્રતીતિથી આત્માની પ્રતીતિ થતી નથી માટે શરીરથી આત્મા ભિન્ન છે. જ્ઞાન આત્માનું લક્ષણ છે તેથી જ્ઞાનની આત્માથી ભિન્નતા નથી, જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા છે.

ઇન્દ્રિયો વડે જે દેખાય, જણાય, અને અનુભવાય તે સર્વ આત્માથી બાહ્ય છે, જુદું છે, વિનાશ પામનાર છે. અને અચેતન છે. જ્યારે આત્માનો મોક્ષ થાય છે ત્યારે રાગદ્વેષ આદિનું સ્વરૂપ કાંઈ રહેતું નથી, માટે આ સર્વ પુદ્ગલિક અચેતન છે. જેમ વાદળો આડે આવવાથી વાદળોને લીધે સૂર્યમાં અનેક પ્રકારના વિકારો જણાય છે તેમ રાગદ્વેષ મોહ મદ આદિ જે જે વિકારો આત્મામાં દેખાય છે તે તે સર્વ વાદળોની માફક કર્મની ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થયેલા છે.

સૂર્ય અખંડ તેજના પુંજ રૂપ અને પ્રકાશ સ્વભાવવાળો છે છતાં તેની આડે વાદળો આવી જવાથી તેના તેજ અને પ્રકાશ શુભમાં ઓછાશ અને અન્ય વિકારો દેખાય છે, જ્યારે વાદળાં ખસી જાય છે ત્યારે સૂર્ય પોતાના મૂળ સ્વરૂપે છે તેવો દેખાવ આપે છે, તેમ આત્મા પ્રકાશ સ્વરૂપ છે છતાં કર્મનાં આવરણોથી નર નારકાદિ ગતિ જાતિમાં રાગદ્વેષ અજ્ઞાન રૂપે દેખાય છે, તે સર્વ કર્મના વિકારો છે આત્માના નથી, તે દૂર થતાં આત્મા પૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રકાશે

છે. આ ઉપરથી નિર્ણય થાય છે કે રાગાદિ ભાવો કર્મથી ઉત્પન્ન થનારા છે, આત્માના ઘરના નથી.

સોનું ખાણની અંદર માટીની સાથે લાંબા વખતથી હોય છે છતાં સોનું એ માટીરૂપ થતું નથી અને માટી સોનારૂપે થતી નથી, તેમ જીવને કર્મની સાથે અનાદિ સંબંધ હોવા છતાં જીવ કર્મપણાને પ્રાપ્ત થતો નથી, અને કર્મ જીવપણાને પ્રાપ્ત થતાં નથી.

સાચું સુખ આત્મામાં છે, કર્મના અભાવવાળી દશામાં છે. આત્મા પોતે કર્મ ઉપાર્જન કરતો નથી પણ રાગદ્વેષાદિ ભાવોથી કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે માટે રાગાદિભાવ અને કર્મોને આપસમાં કાર્યકારણુ ભાવ છે, આત્માને તથા કર્મોને કાર્ય કારણુભાવ નથી. શાસ્ત્રોની અંદર કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉદયિક, ઉપશમિક અને ક્ષયોપશમિક ભાવો વિવિધ પ્રકારે વર્ણન કરેલા છે તે બધા ભાવો અપેક્ષાએ અચેતન-જડ છે.

જે ભાવો-લાગણીઓ કર્મના ઉપશમ થવાથી થાય તે ઉપશમિક ભાવ છે. કર્મના ક્ષયથી જે ભાવ પ્રગટે તે ક્ષાયિકભાવ છે. કર્મના ક્ષયોપશમથી જે ભાવ પ્રગટે તે ક્ષયોપશમિક છે. કર્મના ઉદયથી જે ભાવ થાય તે ઉદયિક ભાવ છે. અને જેમાં કર્મનો ઉપશમ, ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉદય કારણરૂપ ન હોય અને જે જીવના સ્વભાવથીજ થાય તે પરિણામિક ભાવ છે.

જે લાગણીઓ બીજી લાગણીના બળે દબાયેલી રહે, બીજી લાગણી વિદ્યમાન હોય ત્યારે પ્રગટ ન દેખાય તે ઉપશમ છે. જેમ અગ્નિ કે દીવાદિકનો પ્રકાશ. અગ્નિ ઉપર રાખ નાખવાથી કે દીવા ઉપર બીજી કોઈ વાસણુ આદિ વસ્તુ ઢાંકી દેવાથી તેનો પ્રકાશ કે ગરમી દબાયેલી રહે છે પણ તેનો નાશ થતો નથી, તેમ અમુક પ્રકારના ઉત્તમ પરિણામના બળે કેટલીક કર્મની પ્રકૃતિઓ તે વખતે ઉદયમાં આવી પોતાનો પ્રભાવ જીવને બતાવી નથી શકતી તે ઉપશમ ભાવ છે. મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિનોજ ઉપશમ ભાવ થાય છે, તેથી ઉપશમસમ્યક્ત્વ અને ઉપશમચારિત્ર પ્રગટે છે. દર્શન મોહ અને ચારિત્રમોહ એ બંનેને વિશુદ્ધ પરિણામે દબાવી શકાય છે. મનુષ્ય જેમ બીજા કામમાં પ્રવૃત્તિ કરતો હોય અને તેમાં આશક્ત હોય ત્યારે પોતાની સારી કે ખરાબ આદતોને થોડા વખતને માટે જેમ ભૂલી જાય છે, તેમ સારા વિચારો કે સારા સહવાસના કારણે જીવ આ બંને પ્રકૃતિઓને દબાવી શકે છે, પણ તેનો ક્ષય થયો ન હોવાથી તેવી પ્રવૃત્તિ કે તેવા નિમિત્તના અભાવે અને તેની વિરોધી પ્રવૃત્તિ કે વિરોધી નિમિત્તો આવી મળતાં પાછી તે પ્રકૃતિઓ સત્તામાંથી બાહાર આવીને પોતાનો પ્રભાવ બતાવે છે એટલે આ ઉપશમ ભાવપણુ કર્મની પ્રકૃતિના અંગે હોવાથી તે ચૈતન્ય સ્વરૂપ નથી.

મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન,

મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, વિભંગજ્ઞાન, અશુદ્ધજ્ઞાન, અચક્ષુ-
 દર્શન, અવધિદર્શન, ક્ષયોપશમિક ભાવના દાન, લાભ, ભોગ,
 ઉપભોગ, વીર્ય, ક્ષયોપશમિક ભાવનું સમ્યક્ત્વ, સરાગચારિત્ર,
 અને દેશવિરતિ, આ અઢાર પ્રકૃતિઓ ક્ષયોપશમભાવની
 છે, આમાં ઉદય આવેલ કર્મનો ક્ષય થાય છે અને ઉદય
 નહિ આવેલી પ્રકૃતિઓને ઉપશમાવવામાં આવે છે. અથવા
 વિપાકદ્વારા તે પ્રકૃતિઓ ભોગવવામાં આવતી નથી પણ
 પ્રદેશ દ્વારા તેનો ઉપભોગ કરાય છે. જેમ અગ્નિ ઉપર
 રાખ નાખીને અગ્નિ ભારવામાં આવે છે તેથી બાહ્યારથી
 અગ્નિ દેખાતો નથી તેટલો ઉપશમ છે પણ તેની બારિક
 વરાળ દ્વારા અગ્નિની ઉષ્મા-ગરમી બાહ્યર આવે છે, તેમ
 અમુક કર્મની પ્રકૃતિ વિપાક દ્વારા ભોગવવા યોગ્ય દબાયેલી
 રહે છે અને પ્રદેશ દ્વારા તે ભોગવાય છે માટે તેને ક્ષયો-
 પશમ ભાવ કહે છે. આમાં પણ પ્રકૃતિને દબાવવા કે ક્ષય
 કરવાનીજ વાત હોવાથી આ ભાવ પણ પુદ્ગલિક છે, ચેતન
 નથી. દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ અને નારકી આ ચારગતિ, ક્રોધ,
 માન, માયા અને લોભ આ ચાર કષાય, સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ,
 નપુંસક વેદ આ ત્રણ વેદ, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અસંયમ,
 અસિદ્ધત્વ, કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો, પદ્મ અને શુકલ
 આ છ લેશ્યા. આ એકવીશ ઉદયિક ભાવની પ્રકૃતિ છે.
 જે ગતિમાં જીવ જાય ત્યાં તેને યોગ્ય આ એકવીશ
 પ્રકૃતિ માંહેલી પ્રકૃતિ ઉદયમાં આવ્યાજ કરે છે. આમાં પણ

કર્મ પ્રકૃતિનો ઉદયજ હોવાથી આ ભાવ પણ અચેતન પ્રકૃતિ જન્ય હોવાથી જડ ભાવ છે ચેતન ભાવ નથી.

દર્શન અને ચારિત્રમોહ ક્ષય થવાથી પ્રગટ થયેલ ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયિકચારિત્ર રૂપ આત્માની નિર્મળતા, જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણના સર્વથા ક્ષયથી પ્રગટ થયેલ ક્ષાયિક (કેવળ) જ્ઞાન અને ક્ષાયિક (કેવળ) દર્શન, અંતરાયકર્મક્ષય થવાથી પ્રગટ થયેલ ક્ષાયિક ભાવનાં દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ અને ક્ષાયિક વીર્ય, એ ચાર ધાતિ કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવાથી પ્રગટ થયેલ અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતઆનંદ અને અનંત વીર્ય એ આત્માના ગુણો હોવાથી એ ચેતન ભાવ છે.

અને જીવત્વ-જીવપણું, લવ્યપણું, અલવ્યપણું આ ત્રણ પારિણામિક ભાવ છે. આ ભાવો જીવના સ્વભાવ ભૂત છે એટલે લવ્યમાં લવ્યત્વ અને જીવત્વ, અલવ્યમાં અલવ્યત્વ અને જીવત્વ એ સદા સાથે પ્રગટ રહેતા હોવાથી એ ત્રણ ભાવ પણ ચેતન છે. બાકીના બધા ભાવો અચેતન જડ છે. નિમિત્તસંયોગથી સંયોગ સંબંધે આવે છે અને તેનો જીવથી વિયોગ-મુદ્દાપણું પણ થઈ શકે છે માટે તે અજીવ છે.

આ બધી હકીકત જણાવીને કહેવાનો આશય એ છે કે જીવ તત્ત્વથી અજીવ તત્ત્વ સર્વથા ભિન્ન છે એ બરાબર જાણવાની જરૂર છે. આ પ્રકૃતિઓમાં વિવિધ પ્રકારના સુંદર

કે અસુંદર વિકારો-પરિણામો જાણાય છે છતાં તે સર્વ જડ છે, પુણ્યલના ધર્મ છે, તેને જે બરોબર તેના મૂળ સ્વરૂપ સાથે એક કરવા સુધી જાણતો નથી તે વ્યવહારે ચારિત્રવાન હોય છતાં નિર્દોષ શુદ્ધ આત્મા જે પરમાત્મ સ્વરૂપ છે તેને પામી શકતો નથી. આ પ્રકૃતિઓ કેટલીક તો એવી છે કે આત્માના જેવા દેખાવ કરે છે છતાં તે પુણ્યગોનો જ વિકાર છે, તે બરોબર લક્ષમાં રાખવાથી જડ ચૈતન્યનું વિવેકજ્ઞાન બરાબર થઈ શકશે.

ઇતિ અશ્વ અધિકાર.

આશ્રવ અધિકાર.

આત્મા જ્યારે પોતાના નિર્મળ શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ આત્મ સ્વરૂપમાં રહે છે, ત્યાં સુધી શુભાશુભ કોઈ પણ કર્મ બંધ થતો નથી પણ તે શુદ્ધ સ્વભાવને બૂલીને શુભાશુભ ઉપયોગે પરિણમે છે તેથી નવીન બંધનની શરૂઆત થાય છે, એટલે શુભ અને અશુભ ઉપયોગમાંથી કર્મનો જન્મ થાય છે. આ શુભાશુભ ઉપયોગ મન વચન અને શરીરને પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, એટલે સામાન્ય રીતે શુભાશુભ ઉપયોગ, મન વચન ને શરીર ઉપર અધિકાર જમાવે છે, તેથી તે પ્રમાણે મન આદિની પ્રવૃત્તિ થાય છે આ પ્રવૃત્તિને લીધે કર્મ બંધનને લાયક પુણ્યલો આત્મા તરફ આકર્ષાય છે. કર્મનું બીજ શુભાશુભ ઉપયોગમાં છે પણ તે ઉપયોગ જાતે પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી એટલે હથીયાર તરિકે મન વચન કાયાને વાપરે છે. જેમ

શક્તિ મનુષ્યના હાથમાં છે છતાં હથીયારની મદદથી તે શક્તિ વાપરીને બીજાનો બચાવ કે નાશ તે કરી શકે છે, તેમ મન આદિમાં ઉપયોગ લગીને મનાદિને પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, છતાં હજી તેમાં પૂરું બળ પ્રગટ થતું નથી, એટલે એ મનાદિની સાથે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને ક્રોધાદિકષાય લાગે છે. આ ચાર હેતુઓથી વિશેષ પ્રકારે કર્મનો સંગ્રહ જીવ કરે છે. આ મિથ્યાત્વાદિ ચાર આબ્યાં એટલે તેમના નાયક-રાજામાં મોહ, અજ્ઞાન વિગેરે પણ પ્રગટ થાય છે, હવે જીવની મુશ્કેલી વધે છે, વિશેષ પ્રકારે તે પોતાનું સ્વભાન ભૂલતો જાય છે. પોતાનો અને પારકાનો વિવેક-સત્યાસત્યનો નિશ્ચય કરવાની શક્તિ તે ગુમાવી બેસે છે. આત્મામાં અનંત શક્તિ છે, તે આખા વિશ્વનો પ્રકાશક છે, આખા વિશ્વને ધ્રુજાવવાનું બળ તેનામાં છે, પણ તે બધું શુદ્ધ ઉપયોગમાં હોય ત્યારે જ. એ વિજયિશિખરથી નીચા પડ્યા પછી કર્મને આધિન તેનું જીવન થઈ જાય છે, એક ભૂલ હજારો ભૂલો ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ હવે આગળ વધવાને બદલે તે પાછો હઠતો જાય છે. કર્મનું જાણું ઉકેલવાને બદલે હવે તે જાળામાં વધારેને વધારે સપડાતો અને ઘુંચવાતો જાય છે. બકરાના ટોળામાં રહેલું સિંહનું અચ્ચું પોતાને જેમ બકરું માની સાથેના બકરાઓના જેવી પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેને પોતાની જાત કે બળનું જ્ઞાન નથી રહેતું, તેમ આત્મા આ કર્મના કે અજ્ઞાન-તાના ટોળામાં લગીને પોતાને પુરૂષ, સ્ત્રી, પશુ, બાળક, નાલાયક, અશક્ત વિગેરે માને છે અને એ કર્મની પ્રકૃતિઓ

જે જે ઉદયિક ભાવો લાવી આપે છે તેમાં આશક્ત બનીને તદાકાર રૂપે પરિણમી તેનો અનુભવ લે છે, એ અનુભવ લેવામાં રાગદ્વેષ કરે છે, એ પરવસ્તુનો સંગ્રહ કરે છે, તેને પોતાની માને છે, તે મમત્વને લીધે કોઈને આપતો નથી, કોઈ બળાત્કારે લે છે તો તેની સાથે મરવું કે મારવું તેવી પ્રવૃત્તિ કરે છે. આવા વખતે મોહ રાજના મિથ્યાત્વાદિ સુભટો આવીને તેને વિશેષ પ્રકારે કર્મોથી બાંધે છે, ભક્ષા-ભક્ષ ખાવા પીવા માટે લલચાવે છે, ગમ્યાગમ્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે અર્થાત્ દારૂ માંસ અને બીજી અભક્ષ વસ્તુઓ ખાય છે, વેશ્યા પરસ્ત્રી આદિની સાથે ગમન કરે છે, પોતાની સ્ત્રીમાં આશક્તિ ખુબ રાખે છે, વિષયો મેળવવા જીવેલી હિંસા કરે છે, જીહ્વા બોલે છે, ચોરી કરે છે; ધન ધાન્ય જમીન સોનું રૂપું આદિનો સંગ્રહ કરે છે. આવા વખતે ક્રોધ માન માયા લોભ આદિ મોહ રાજના સુભટો તેને ઘેરી લે છે. પોતે આત્મા છે એ જ્ઞાન ભૂલ્યો હોવાથી હવે દેહને આત્મા માને છે, જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાદિ શુભો તેના છે તેને બદલે ક્રોધી, માની, કપટી, લોભી, રાગી, દ્વેષી તે બને છે; તેને પોતાના શુભો માને છે. પછી તે શરીર તથા મનને અનુકૂળ લાગે તેવાં પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે ઇષ્ટ અને અનુકૂળ હોય તો ખુશી થાય છે, પ્રતિકૂળ હોય તો નારાજ થાય છે, દ્વેષ કરે છે, સ્કેજ સાજમાં અભિમાન સ્કુરે છે, માન પાનની હવે તેને બહુજ કિંમત

લાગે છે, તેનેજ પોતાનું સર્વસ્વ માને છે, તેવું માન કદાચ પૈસાથી મળતું હોય તો તે લેવાને ચુકતો નથી, મહેનતથી મળતું હોય તો તેમ પણ મેળવે છે. હવે લોભ ગળે વળગે છે. ગમે તે લોભે પૈસો મેળવવોજ. દુનિયામાં ‘વસુ વિના નર પશુ’ આ કહેવત તે ખરી માને છે. પૈસા માટે વિશ્વાસ-ઘાત, લાંચ, રૂશવત, કપટ-પ્રપંચ કરવાને હવે તે ચુકતો નથી, દેશ પરદેશ ખેડે છે, રાત્રી દિવસ મહેનત કરે છે, ન કરવાના ધંધા વ્યાપારો કરે છે, આરંભ સમારંભના કામો કરતાં અચકાતો નથી, અનેક યંત્રો ચલાવે છે, વન કપાવે છે, ઇંટ નિભાડા પચાવે છે, ખાણો ખોદે છે, જમીન ફેંકે છે, ભાડાંઓ કરે છે, દાંતનો, લાખનો, પશુઓનો, દારૂઆદિનો, અક્ષિણુઆદિનો પણ વ્યાપાર કરે છે. આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરી પાપથી પૈસો પેદા કરે છે અને પછી લોકમાં સારો ધર્મિષ્ઠ ગણાવા આખરૂં વધારવા ધર્મને નામે પૈસા અભિમાનવૃત્તિથી ખરચે છે. દુનિયાં વાહવાહ બોલે તેથી તે પોતાને કૃતાર્થ માને છે. આ સ્થળે ધર્મનું નામ નથી છતાં મિથ્યા અભિમાનમાં ધર્મનો ધોરી ગણાવવા મહેનત કરે છે. કેાઈ સત્ય માર્ગ બતાવે તો પોતાનું અપમાન સમજે છે. વિશેષમાં સ્વાર્થી શુરૂઓના પાસમાં તે સપડાઈને અધર્મને ધર્મ માનતો થાય છે. આ બધાં કર્મ આશ્રવને આવવાનાં કારણો છે. આત્મધર્મના અપ્રમત્તતાના શિખરથી પડેલા આત્માની કેવી કેવી વિશ્વમાં વિટંબના

થાય છે તેનો અનુભવ તો હવે આ જીવને આગળ થાય છે. પૂર્વના પુન્યખળે કાંઈક પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો, માન સત્કાર અનુકૂળ સંયોગો મળે છે તો તેમાં આ જીવ પોતાને મોટાઈ અને કૃત્ય કૃત્ય માની બેસે છે. હજી આત્મમાગના સન્મુખ તેણે એક ડગલું પણ ભર્યું હોતું નથી, છતાં આ વસ્તુનો મિથ્યા સંગ્રહ, અને તેમાં મારા પણાની માન્યતા, અનેક પ્રકારની ઇચ્છાઓ, વિવિધ કષાયોની ઉત્કટતા અને મન વચન શરીરની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ આ બધાં કર્મબંધનનાંજ કારણો છે. આ કારણો જેમ જેમ આ જીવ સેવતો જાય છે તેમ તેમ તેનામાં મોહનો વધારો થાય છે. સત્ય સમજતો ન હોવાથી અજ્ઞાન વધે છે. આવા ઘોર કર્મના આશ્રવમાં હુબેલા જીવનો ઉદ્ધાર થતો નથી.

આ કર્મ જનિત દ્રવ્યો મારાં છે, અને હું તેમનો છું. આવી બુદ્ધિ જ્યાં સુધી નિવૃત્ત ન થાય ત્યાં સુધી તેનામાંથી મિથ્યાત્વ જતું નથી, કેમકે આ કર્મથી પ્રાપ્ત થતાં દ્રવ્યો જડ છે, તેમાંથી હું અને મારાપણાની બુદ્ધિ ન જાય ત્યાં સુધી આત્મદૃષ્ટિ આવેજ નહિં. આ પ્રથમનીજ ભૂલ છે, કે જે વસ્તુ પોતાની નથી તેમાં જીવે પોતાપણું માન્યું છે. આજ ભૂલે હજારો ભૂલો કરાવી છે, જ્યાંથી ભૂલ ખાધી છે ત્યાં સુધી પાછા વળવાની જરૂર છે તે પછીજ માગ હાથમાં આવે છે. આદેહ આદિનો હું માલીક છું, આ વસ્તુઓ મારી માલીકીની છે, ભવિષ્યમાં તેનો માલીક હુંજ

રહીશ, આ મિથ્યા જ્ઞાંતિ છે. જડ-પર વસ્તુને પોતાની માની ત્યારથીજ આ જીવે અવળી ગતિ પકડી છે. તેના ત્યાગથીજ-સત્ય સમજણ પછીથીજ તેનો માર્ગ સવળો થાય છે, નહિંતર કર્મ આગમનનો આજ માર્ગ છે. આત્માથી જુદાં જે ચેતન કે અચેતન પદાર્થો છે, તેમાં પોતાપણની બુદ્ધિ કામ કરતી રહે છે ત્યાં સુધી કર્મ માર્ગ અટકાવી શકાતા નથી. પોતાના સ્વરૂપને ભૂલિને પર વસ્તુમાં સત્યતા માની તે માટે પ્રવૃત્તિ કરવી એજ કર્મને આવવાનાં દ્વારો પોતાને હાથે ખુલ્લાં કરી દેવાં બરોબર છે. જીવ શુભાશુભ પરિણામો કરે છે, આ પરિણામોનો આશ્રય લઇને-પરિણામોના નિમંત્રણને માન દઇને કર્મો તેના તરફ ધોધ પ્રવાહ રૂપે ચાલ્યાં આવે છે. આ કર્મો સત્તામાં જમે થાય છે. જ્યારે તેનો ઉદય થાય છે એટલે જ્યારે તે કર્મોનું સ્વતંત્ર સામ્રાજ્ય પ્રગટે છે એટલે પોતાની જાતિના કર્મોને તેઓ આમંત્રણ આપીને જીવની ચારે બાજુ તેનોજ વિસ્તાર જમા કરી દે છે, અર્થાત્ જીવને જરા વાર પણ છુટો કે એકલો રહેવા દેતા નથી. જો થોડીવાર પણ જીવ આ કર્મોના તિવ્ર ઉદયથી અલગ થાય તો જરૂર તં પોતાના ખરા સ્વરૂપને સંભારે અને પોતે મહાન્ દુઃખી છે તેનું ભાન થાય, અને આ કર્મોને અલગ કરવા મહેનત કરે, પણ રાજદારી અને તેમાં ખરા મુસદ્દી પુરૂષો જેમ રાજાની આગળ પાછળ પોતાનાં જ માણસો ગોઠવી દે છે અને રાજા બીજા વિરોધી પુરૂષોના સહવાસમાં ન આવે, તે માટે બહુ સાવચેતી રાખે છે; જો

બીજું કોઈ મળી જાય તો જરૂર રાજાને ખરી હકીકત માલુમ પડી આવે અને આ અસહ્ય પુરૂષોની જાળને તે તોડી નાખે પણ એવો પ્રસંગ રાજાને તેના જીવનમાં ભાગ્યે જ આવે છે, તેમ મોહ રાજાએ પણ આ મિથ્યાત્વ, અનેક પ્રકારની ઇચ્છાઓ, ક્રોધાદિકષાયો અને મન વચન શરીર આદિ પોતાના માણસોને આત્મદેવની-આત્મારૂપી મહારાજાની આસપાસ ગોઠવી દીધાં છે, જાળ બીછાવી છે અને એ જાળમાં આત્માને સપડાવ્યો છે. જો તેને એકલો મૂકવામાં આવે તો જરૂર ધર્મ રાજાના વિવેક, સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, ચારિત્ર, ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા, સંતોષ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ઇચ્છા નિરોધ, સમિતિ, ગુપ્તિ આદિ સુભટો આવીને તેનાં બંધનો તોડી નાખે અને દુઃખમાંથી મુક્ત કરે, આત્મભાન જાગૃત કરાવે અને તેની દબાઈ ગયેલી અનંત શક્તિઓ પ્રગટ કરાવે, પણ આવો સદ્ભાગ્યનો દિવસ ક્યાંથી પ્રગટે કે એવા સમર્થ સદ્ગુરુના શરણે જઈને કર્મના પાશથી આત્મા છુટો થવા પ્રયત્ન કરે.

જેમ પ્રજવલંત સૂર્યને મેઘમાંડળ ઢાંકી દે છે તેમ જીવને મલીન કર્મો આચ્છાદિત કરે છે. કર્મ બે પ્રકારના છે. દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મ. કર્મ સ્વરૂપે પરિણુમેલ પુદ્ગલ પિંડ તે દ્રવ્યકર્મ. દ્રવ્યકર્મનાં ફળ તે ભાવકર્મ. જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ કર્મ તે દ્રવ્યકર્મ છે. અને રાગ દ્વેષ ક્રોધાદિ તે ભાવકર્મ છે. આ બંને પ્રકારના કર્મોથી જીવ ઢંકાયેલો છે, જેમ સરોવરમાં નીક દ્વારા પાણી આવીને એકઠું થાય છે તેમ કષાય

રૂપ નીક દ્વારા કર્મ આવીને જીવની અંદર રહે છે. આત્મા માં કર્મ લાવવા માટે ક્રોધાદિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જો ક્રોધાદિ રહિત જીવમાં કર્મ આવતાં હોય તો પછી કોઈ દિવસ કોઈપણ જીવની મુક્તિ થાયજ નહિ.

એક દ્રવ્યનાં પરિણામ તે બીજા દ્રવ્યનાં પરિણામ થતાં નથી. જો તેમ થાય તો સ્વપર દ્રવ્યની વ્યવસ્થા ટકી શકે નહિ. જ્ઞાનદર્શનઆદિ ચેતનના-આત્માના પરિણામ છે અને અચેતનના-પુદ્ગલ દ્રવ્યનાં રાગદ્વેષાદિ પરિણામ છે. ચેતનનાં પારણામ જડનાં થાય અને જડનાં પરિણામ ચેતનનાં થાય એમ કોઈ દિવસ બનતું નથી. જો તેમ બને તો કાંતો બન્ને જડ થાય અને કાંતો બન્ને જ્ઞાનાદિરૂપ ચેતન થાય, તે કોઈ રીતે ઈષ્ટ નથી. કર્મથી બંધાયેલ આત્મા કર્મના પરિણામે કરીને રાગાદિ પરિણામ ઉત્પન્ન કરે છે પણ શુદ્ધ થયેલ મુક્ત આત્મા આવાં પરિણામે પણ પરિણમતો નથી. તેતો પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપેજ પરિણમી રહે છે. પરદ્રવ્ય તરફથી સુખી થવાની આશા કે દુઃખી થવાનો ભય જ્યાં સુધી આજીવ રાખે છે ત્યાં સુધી આશ્રવનો માર્ગ તેના માટે બંધ થતો નથી. પર દ્રવ્ય સ્ત્રી, પુત્ર, પતિ, ધન, ધાન્ય, માન, યશ આદિથી સુખી થવાની આશા અને શત્રુ, રોગ, અપયશ વ્યાધિ, સિંહ, સર્પાદિથી દુઃખી થવાની લાગણી ઉત્પન્ન થવી; અનુકૂળતામાં કુર્ષ અને પ્રતિકૂળતામાં ખેદ-શોક થવો આ સર્વ રાગરૂપની લાગણીઓ છે. આ લાગણીઓ કર્મને આવવાનાં કા-

કારણો છે—આશ્રવ છે. સુખ આત્મામાં છે. સુખનાં કારણો પણુ આત્માના પરિણામ છે. શુભ પરિણામે જીવ પુન્ય ઉત્પન્ન કરે છે. જીવો કે આ પુન્ય પણુ આશ્રવ છે. કર્મ છે, છતાં વ્યવહારિક સુખનું મૂળ કારણ આ પુન્યવાળાં શુભ પુણ્યો છે, તે હોય તોજ સ્ત્રી, પુત્ર, પતિ, ધન, લાજ, આબરૂ, કુટુંબ વિગેરે સુખનાં કારણ થાય અને તે પુન્ય ન હોય તો જે પોતાની પાસે અનુકૂળ સંયોગો હોય તે વાલ્યા જાય અથવા પ્રતિકૂળપણે પરિણમે, સુખને બદલે દુઃખદાઈ થાય. તે વસ્તુ બની રહે તો પણુ પાપના ઉદયે તેને અશાંતિનુંજ કારણ થાય. આમ બધું પ્રત્યક્ષ અનુભવાય—સમજાય તેવી વાત છે છતાં જીવ આ વાતને સમજતો કે તે પ્રમાણે જરૂરીયાતો માટે પ્રયત્ન કરતો નથી તો પછી એ પુન્ય પણુ પરદ્રવ્ય છે, એ પણુ દગો દેનાર છે, નાશ પામે તેવું છે, તેનો પણુ ત્યાગ કરી કોઈ દિવસ નાશ ન પામે તેવું સ્થાયી પરિણામે સદા શાંતિ આપનાર આત્મિક સુખ તેજ સાચું સુખ છે, તે સમજવા કે મેળવવા સર્વ પરદ્રવ્યનો ત્યાગ કરવા આ જીવ કેમ તૈયાર થઈ શકશે ? અર્થાત વ્યવહારમાં પરદ્રવ્ય સુખદુઃખમાં નિમિત્ત કારણ છે પણુ ખરી રીતે તો પોતાની લાગણીઓજ સુખદુઃખમાં કારણરૂપ છે તેનેજ સુધારવાની જરૂર છે. એવા શુભાશુભ પરિણામે આત્માએ પરિણમવુંજ બંધ કરવું જોઈએ, તેથીજ આવતા આશ્રવો બંધ થાય તેમ છે. આ

આશ્રવો બંધ કરવા માટે જીવને આવા તત્ત્વજ્ઞાનની બહુ જરૂર છે. આ જ્ઞાનના અભાવે પોતાના કે પરના અચેતન દેહમાં પણ ચેતનતાનો આરોપ કરે છે અને તે મેળવવા કે તેનો ઉપલોગ લેવા પ્રવૃત્તિ કરે છે, માટે જ્યાં સુધી પોતાનું કે પારકું, વિનાશી કે અવિનાશી, સુખદાઈ કે દુઃખદાઈ, ચેતન કે અચેતન એના ભેદને આ જીવ જાણતો નથી ત્યાં સુધી તે પરદ્રવ્યમાં પોતાપણની કે ઈશ્ટાનિષ્ટપણની બુદ્ધિ કરવાનોજ, અને ત્યાં સુધી આશ્રવનો માર્ગ પણ ખુલ્લોજ રહેવાનો.

ઉપયોગથી કષાયો ઉત્પન્ન થતા નથી અને કષાયોથી ઉપયોગ ઉત્પન્ન થતો નથી. જે મૂર્તિમાન્ હોય તે અમૂર્તને ઉત્પન્ન કરે નહિં અને જે અમૂર્તિમાન છે તે મૂર્તિમાનને ઉત્પન્ન કરે નહિં, એટલે કષાય અને ઉપયોગનો જન્ય જનકભાવ-ઉત્પન્ન થનાર અને ઉત્પન્ન કરનાર ભાવ થાય નહિં. ઉપયોગ બે પ્રકારના છે. જ્ઞાન ઉપયોગ અને દર્શન ઉપયોગ. આ ઉપયોગ ચેતનાશક્તિના અનુયાયિ છે. જ્યાં ચેતના છે ત્યાં નિયમથી જ્ઞાન દર્શન રહે છે તે અમૂર્ત આત્માના અમૂર્તિ ગુણ છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ કષાય તે મૂર્તિમાન્ પુદ્ગલના પરિણામ છે, જડરૂપ છે, આત્માથી ભિન્ન છે, માટે ઉપયોગથી કષાયની ઉત્પત્તિ અને કષાયથી ઉપયોગની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

કષાયવાળા જીવને કષાય પરિણામ હોય છે કેમકે તે

પરિણામ ઉત્પન્ન કરે છે. સિદ્ધના જીવો અકષાયવાળા હોવાથી તેમને પરિણામ હોતા નથી. કેવળ જ્ઞાનીઓને પણ સર્વથા કષાય પરિણામ હોતા નથી, તેથી તે કર્મબંધન પામતા નથી. જીવ જો અપરિણામે રહેવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેને કષાયો ઉત્પન્ન થતા નથી અને કષાયો ઉત્પન્ન ન થતા હોવાથી તેના અપરિણામી ધર્મમાં વધારો થયા કરે છે. અભ્યાસથી કષાયોની જડ ઉખડી જતાં તે બરોબર અપરિણામી આત્મસ્વરૂપ થઈ રહે છે, ઘાતિકર્મનો સંબંધ દૂર થતાં આત્મા અપરિણામી સદાને માટે થઈ રહે છે. કેવળજ્ઞાની જીવોને ઘાતિકર્મો ન હોવાથી કષાય ઉત્પન્ન થતા નથી તેથી તે અપરિણામી છે. તે જીવોને કષાયથી આવતો આશ્રવ બંધ થાય છે—અટકી જાય છે.

જીવ તથા કર્મને અન્યોઅન્યના ગુણોનું કર્તાપણું નથી, કેવળ એક બીજના નિમિત્તથી એકબીજના પરિણામની ઉત્પત્તિ થાય છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ—નિશ્ચય દૃષ્ટિએ જીવ તથા કર્મોને પોતપોતાના ગુણોનું કર્તાપણું છે. જીવ તથા કર્મ એક બીજના ગુણો કરે છે તે વાત વ્યવહારની અપેક્ષાએ કહેવાય છે. જ્ઞાનદર્શનાદિ ગુણો જીવના છે. જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણાદિ આવરણો તે કર્મના ગુણો છે. મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન આદિ તથા ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન આદિ જીવના પરિણામ—પર્યાય છે. મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, ચક્ષુદર્શનાવરણ, અચક્ષુ-

દર્શનાવરણુ આદિ તથા ક્રોધમાનાદિ કર્મના પરિણામ-પર્યાયો છે. આંહી કર્મ, જીવના જ્ઞાનદર્શન આદિ ગુણોનો કર્તા નથી અને જીવ પણ કર્મના જ્ઞાનાવરણુ આદિ ગુણોનો ઉત્પન્ન કર્તા નથી પણ કર્મના નિમિત્તથી જીવમાં મતિ-જ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન, ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન, આદિ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જીવના નિમિત્તથી મતિજ્ઞાનાવરણુદિ ચક્ષુદર્શના વરણુદિ કર્મના પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી એ નિશ્ચય થાય છે કે નિશ્ચયદષ્ટિએ જીવ પોતાના ગુણોનો કર્તા અને કર્મો પોતાના ગુણોનો કર્તા છે. વ્યવહારે કર્મ, જીવના ગુણોનો કર્તા છે અને જીવ, કર્મના ગુણોનો કત છે. જેમ જીવમાં પુદ્ગલની અપેક્ષાએ રાગદ્વેષાદિ ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ઉદયિક ભાવોની પણ પુદ્ગલોની અપેક્ષાએ ઉત્પત્તિ થાય છે. કર્મના ઉદયથી જે ભાવ થાય તે ઉદયિકભાવ કહેવાય છે, તે પણ જડપુદ્ગલોજ છે. આ ભાવોને પણ જે મિથ્યાત્વથી મોહિત અંતઃકરણવાળો પોતાના માને છે તે નિરંતર પાપ આશ્રવનું ગ્રહણ કરે છે. પરપદાર્થો મારા છે અને હું તેમનો છું આવી અભેદ એકતાવાળી કલ્પના કરનાર પોતાપણાને અને પારકાપણાને જાણતો નથી. આ અજ્ઞાન પણ આશ્રવનું કારણ છે.

જેની મનોવૃત્તિ, હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન અને ધનાદિના સંચય કરવામાં લાગી હોય-વર્તતી હોય તે અવિ-

રતિ-અચારિત્રયા વિપરીત વર્તન કરાવનાર કર્મને આવ-
વાનો માર્ગ-કારણ છે. અવિરતિ એટલે ઇચ્છાઓને કાબુમાં
ન લેતાં ઇચ્છાનુસાર છુટી મુકવી. વ્રતાદિના નિયમો ઇચ્છાઓ
ઉપર અંકુશ મૂકે છે. વધારે ફેલાવો પામતી ઇચ્છાઓને
અટકાવે છે. આવા વ્રતાદિ કરીને ઇચ્છાઓને નિયમમાં રાખવી
નહિં તેને અવિરતિ કે મિથ્યાવર્તન કહેવામાં આવે છે.
આ અવિરતિ કર્મના શુભાશુભ આશ્રવને આવવાનું કારણ
છે, સમ્યક્ ચારિત્ર-પાંચ મહાવ્રતાદિમાં પ્રવૃત્તિ ન કરનાર
જીવ રાગદ્વેષને લઇને પરદ્રવ્યમાં શુભાશુભ ભાવ-પરિણામ
કરે છે, તે વખતે તે જીવમાં મિથ્યાચારિત્ર-વિપરીતવર્તન
હોવાથી તેવા પરિણામ દ્વારા તે પુન્ય અથવા પાપ આશ્ર-
વને શ્રદ્ધા કરે છે, આ સ્થિતિમાં વર્તતા આત્મામાં સમ્યક્
ચારિત્ર તે વખતે હોતું નથી. આ શુભાશુભ આશ્રવને
લઇને તે જીવ નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને સ્વર્ગની ગતિમાં
ઉત્તર થાય છે અને ત્યાં કર્મથી ઉત્તર થતાં શારીરિક તથા
માનસિક સુખ દુઃખનો અનુભવ કરે છે. આ વિષયોથી
ઉત્તર થયેલું સુખ દેવગતિમાં મળે છે પણ તે તૃણા અને
મનને સંતાપ દેવાવાળું હોવાથી વસ્તુગતે તે દુઃખજ છે.
જે સુખ અનિત્ય, પીડાકારી, તૃણાને વધારનાર, કર્મબંધનું
કારણ, ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થનાર અને પરાધિન છે, જ્ઞાનીઓ
તે સુખને દુઃખજ કહે છે. આ વિશ્વમાં પાંચ ઇન્દ્રિયોના
વિષયવાળાં જે જે સુખ છે તે બધાં દુઃખથી કોઇ પણ રીતે

વિશેષતાવાળાં કે ચડીયાતાં નથી. આ સમજ જે જીવમાં પ્રગટ નથી થઈ તેને ચારિત્રવાન કહી શકાયજ નહિં. પુન્ય અને પાપ બન્ને બંધન રૂપ હોવાથી સંસારની વૃદ્ધિનાં કારણો છે. પાપ કરતાં પણ પુણ્ય આત્મભાન વિશેષ પ્રકારે ભૂલાવનાર છે, અભિમાનનું કારણ છે, પ્રમાદનું ઘર છે, અવિરતિનું સ્થાન છે, વિવિધ ઇચ્છાઓનું પ્રેરક અને પોષક છે, આત્મભાન વિનાનાને વિશેષ પાપ કરાવીને દુર્ગતિમાં લઈ જનાર છે. પાપથી જીવ દુઃખી થાય છે, તેનું અભિમાન ગળી જાય છે, દુઃખ તેને બગૃત કરે છે, તે દૂર કરવા માર્ગ શોધાવે છે, વિનય અને વિવેક, નમ્રતા અને સ્વાશ્રયતા શીખવાડે છે. આ પાપના ઉદયે સંસ્કારી જીવ બગૃત થાય છે અને સુખી થવાના માર્ગે તે ચાલે છે, આમ પુન્ય કરતાં પાપનો ઉદય કોઈ અપેક્ષાએ ઠીક છે. બાકી આશ્રવ તો આત્માને આવરણ કરનારાં ઘોળાં અને કાળાં બન્ને પ્રકારના વાદળાંજ છે. તેમાં પણ જે જીવ કષાય ભાવમાં વર્તીતો હોય અને કદાચ પાપના આરંભનો ત્યાગ કરીને ઉત્તમ વ્રતોનું પાલન કરતો હોય છતાં તેવા જીવો કર્મોથી મુક્ત થઈ શકતાજ નથી. કેમકે વ્રતા તે પાળે છે પણ કષાયોદ્ધારા તે જીવમાં પાપના આશ્રવો આવવાના ચાલુ જ રહે છે. આ કષાયની હૈયાતિમાં પાપના આરંભનો ત્યાગ અને ઉત્તમ ચારિત્રનું આચરણ કાંઈ કાર્ય કરી શકતું નથી. આશ્રવથી જીવને બચાવી શકતું નથી, માટે કષાયનો ત્યાગ કરવાની મુખ્ય આવશ્યકતા છે.

નિશ્ચયથી લોભ, મોહ, કામ, ક્રોધાદિ દોષોની ઉત્પત્તિ થાય છે છતાં તે દોષોથી જીવની સાથે કર્મનો જે સંબંધ થાય છે તે નિશ્ચયથી થતો નથી પણ વ્યવહારથી થાય છે. નિશ્ચય અને વ્યવહાર એમ બે નય છે. નિશ્ચય નય મૂળ સ્વરૂપનો વિષય કરનાર છે. વ્યવહાર નય બાહ્ય સંબંધ-સંયોગ સંબંધ કરનાર અને બાહ્યરનો વિષય કરનાર છે. લોભ મોહાદિની ઉત્પત્તિ નિશ્ચય નયનો વિષય એટલા માટે છે કે તે પુણ્યલના પરિણામ રૂપ છે, અને પુણ્યલનો કોઈ વિશિષ્ટ આકાર ધારણ કરે છે, એટલે તે પરમાણુ આદિની થતી આકૃતિ મૂળ દ્રવ્ય રૂપ છે, ત્યારે શુદ્ધ નિશ્ચય નયે આત્મ શુદ્ધ નિષ્કલંક છે, તેની સાથે કર્મનો જે સંબંધ થાય છે તે વ્યવહારથી છે. કેમકે આત્મા અને કર્મ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્યો છે તેમનો અલેદ સંબંધ થતો નથી, પણ સંયોગ સંબંધ થાય છે, એટલે તે બન્ને સાથે રહે છે પણ તેટલાથી કાંઈ એક બીજા રૂપે, પુણ્યલ જેમ પુણ્યલની સાથે પરિણામ પામીને રહે છે તેમ આત્મા અને કર્મ પરિણામ પામીને રહેતાં નથી એટલેજ કહેવામાં આવે છે કે નિશ્ચયથી આત્મામાં આશ્રવ બંધ થતો નથી પણ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ થાય છે.

આથી એ ક્લીતાર્થ થાય છે કે મિથ્યાજ્ઞાન-વિપરીત જ્ઞાનની સાથે મન વચન કાયાની શક્તિ ભળતાં તેમાંથી અનેક કલ્પનાઓ થાય છે. વચન દ્વારા તે કલ્પનાઓ પ્રગટ

કરાય છે અને શરીર દ્વારા તે કલ્પનાઓ પ્રમાણે વર્તન અને છે. આની સાથે અવિરતિ ભળે છે. ઇચ્છાઓ પ્રવૃત્તિનું રૂપ ધારણ કરે છે. તેની સાથે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ ભેડાય છે. હવે કલ્પનાઓ અને પ્રવૃત્તિનું ભેર વધે છે. મનાદિ યોગનું બળ પણ હવે અખંડ પ્રવાહે આગળ વૃદ્ધિ પામે છે. આ સ્થળે આ બધાં સાધનોને લઈને આત્મા રાગદ્વેષાદિનાં, અર્થવા શુભાશુભ પરિણામોના ભાવે ઉત્પન્ન કરે છે. આ ભાવે કર્મ આશ્રવને અનુકૂળ માર્ગ કરી આપે છે, એટલે કર્મ આશ્રવો આવીને જમા થાય છે. તેના ઉદય-માંથી ફરીને રાગદ્વેષાદિ ભાવો પરિણામ પામે છે. આ ભાવો કર્મને આત્મા તરફ ખેંચે છે. આમ આ કર્મનું ચક્ર-આશ્રવનો પ્રવાહ આત્માની બધી બાબુ મજબુત કિલ્લો બાંધે છે અને આત્મા પોતાના પ્રકાશને પોતામાં દબાવીને આ કર્મના કિલ્લામાં લાંબાકાળ સુધી ઘેરાયેલ રહે છે.

જે આત્માને સ્વ પરનું-જડ ચૈતન્યનું જ્ઞાન થાય છે, શુભાશુભ પરિણામો અને તેના અંગે ઉત્પન્ન થતી વિવિધ કલ્પનાઓ—જલ્પનાઓ અને પ્રવૃત્તિઓને જે પર રૂપે સમજે છે, તેનો ત્યાગ કરીને પોતાના શુદ્ધ ઉપયોગે સ્થિર થાય છે તેજ આત્મા આ આશ્રવના પ્રવાહને રોકી કર્મના કિલ્લાને તોડીને પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપે વિશ્વમાં પ્રકાશીત થાય છે.

ઇતિ આશ્રવ અધિકાર સમાપ્તઃ

કર્મબંધ આધિકાર. ૪.

જેમ દુધમાં પાણી મળે છે, જેમ લોઢામાં અગ્નિ મળે છે તેમ ક્રોધાદિ કષાય અને મનવચન કાયાની શાક્ત વડે જે પુણ્યલોભવે ગ્રહણ કર્યાં છે તે આત્માના સર્વ પ્રદેશોની સાથે મળીને રહે છે, તેને કર્મબંધ કહે છે. કર્મ પુણ્યલ રૂપ છે, તેમાં રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શ વિગેરે છે. જે વખતે કર્મને યોગ્ય પુણ્યલોની સાથે ક્રોધાદિ કષાય અને મનાદિ યોગોનો સંબંધ થાય છે તે વખતે તે પુણ્યલો કર્મરૂપે પરિણમી જાય છે અને આત્મ પ્રદેશોની સાથે એક રસ થઈને રહે છે, આને બંધ કહે છે. આ બંધથી જીવ કર્મને આધિન થઈ જાય છે.

આ બંધ ચાર પ્રકારે છે પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ અને પ્રદેશબંધ. પ્રકૃતિબંધ એટલે કર્મનો સ્વભાવ, ૧. સ્થિતિબંધ એટલે એ કર્મ ટકી રહેવા માટેની કાળની મર્યાદા—શુભાશુભ અધ્યવસાયથી ગ્રહણ કરેલાં કર્મનાં દલીયાં તે કેટલા વખત સુધી લોગવવાં પડે તેનો નિશ્ચય ૨. કર્મનાં પુણ્યલોનો શુભ કે અશુભ અથવા ઘાતિ કે અઘાતિપણાવાળો જે રસ તે રસબંધ ૩. સ્થિતિ તથા રસની અપેક્ષા વિના કર્મપુણ્યલોનાદલીયાંનું ગ્રહણ કરવું તે પ્રદેશબંધ અથવા કર્મ અને આત્માના પ્રદેશો આપસમાં મળી રહે તેવો પ્રદેશોનો સમૂહ તે પ્રદેશબંધ. ૪. કર્મની સ્થિતિ, કર્મનો રસ અને કર્મના પ્રદેશો—દલીયાં એ ત્રણ બંધનો જે સમુ-

હય અને તેમાંથી જ્ઞાનદર્શન ઈત્યાદિ આત્મિક શક્તિઓને દબાવવાનોજે સ્વભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રકૃતિબંધ કહેવાય છે. આ કર્મનો ચાર પ્રકારનો બંધ આત્મા ઉપર આવ-
રણ કરે છે.

જીવ જ્યારે રાગદ્વેષના પરિણામ ઉત્પન્ન કરે છે, રાગદ્વેષમાં એક રસ થઈ રહે છે ત્યારે કર્મનો બંધ થાય છે. રાગદ્વેષ સિવાય એકલા મન વચન શરીરની પ્રવૃત્તિ કરવાથી તેવો કર્મબંધ થતો નથી, એટલે કર્મબંધનમાં મુખ્ય કારણ રાગદ્વેષ છે. જ્યાં સુધી રાગદ્વેષ હોય છે ત્યાં સુધી આ ચારે પ્રકારનો બંધ થાય છે. રાગદ્વેષ જો ન હોય અને મન વચન શરીરની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો તેથી તેવો બંધ થતો નથી—રાગદ્વેષના પ્રમાણમાં કર્મની સ્થિતિનો બંધ અને રસનો બંધ થાય છે. મન વચન કાયાની શક્તિ—પ્રવૃત્તિ દ્વારા પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ થાય છે. આ રાગદ્વેષ અને મનાદિની પ્રવૃત્તિ સાથેની વાત છે, પણ જો એકલા મનાદિ યોગો હોય તો આ મનાદિથી થતો પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબંધ તે બંધ છતાં બંધ ન હોય તેવો સામાન્ય થાય છે. રાગદ્વેષથી થતો બંધ જેવો આત્માને હાની-કારક થાય છે તેવો કેવળ મનાદિ યોગોથી થતો બંધ તુક-જ્ઞાનકારક થતો નથી. માટેજ કહ્યું છે કે ‘રાગદ્વેષના અભાવમાં કર્મનો બંધ થતો નથી.’

જેનું શરીર તેલ ઘી આદિ ચીકાશવાળા પદાર્થોથી બર-

ડાયેલું નથી હોતું પણ નિર્મળ - શુદ્ધ હોય છે તેવો મનુષ્ય સજીવ નિર્જીવ કે બન્નેની મિશ્રતાવાળી વસ્તુઓનું છેદન ભેદન કરે, વળી તે વસ્તુઓની અંદર હેરફેર આવ જાવ કરે છતાં તે મનુષ્ય ધૂળ આદિ રજ્જી લેપાતો નથી, તેમ રાગદ્વેષ વિનાનો જીવ કોઈ પદાર્થનું છેદન ભેદન કરે છતાં તે કર્મથી બંધાતો નથી.

આંહી ચીકાશ વિનાનું શરીર હોવાથી તે ધૂળથી ખરડાતું કે મેલું થતું નથી, એ કહેવાનો આશય એ છે કે શરીરને ધૂળ પ્રમુખથી ખરડાવામાં કે મેલું થવામાં મુખ્ય કારણ ચીકાશ છે, તે ન હોવાથી શરીર મેલું થતું નથી. તેમ જીવ પણ સજીવ નિર્જીવ કે મિશ્ર પદાર્થોનો નાશ કરવા છતાં રાગદ્વેષ રૂપી ચીકાશ વિનાનો હોવાથી-રાગદ્વેષ કરતો ન હોવાથી પાપથી બંધાતો નથી. પાપકર્મ બાંધવામાં મુખ્ય કારણ રાગદ્વેષ છે તે સિવાય બંધ થતો નથી.

જેમ ચીકાશવાળા પદાર્થથી ખરડાયેલા શરીરવાળો મનુષ્ય છેદન ભેદનની પ્રવૃત્તિ પોતે કરતો નથી પણ તેવી પ્રવૃત્તિ જ્યાં થાય છે ત્યાં પોતે બેઠો હોય છે તેથી વિવિધ પ્રકારની રજ વડે તેનું શરીર મલીન થાય છે, તેમ ક્રોધાદિથી વ્યાકુળ ચિત્તવાળો મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રકારના જાપના આરંભો પોતે બાંધે કરતો નથી પરંતુ મન વચન કાયાના શુભાશુભ વ્યાપારના વચમાં રહ્યો હોય છે તેથી તે પાપોથી બંધાય છે.

છેદન ભેદન આદિ પ્રવૃત્તિ શરીરથી કરે ચા ન કરે પણ તેલાદિની ચીકાશ તેના શરીર ઉપર હોવાથી ધળથી તે લેપાય છે-ખરડાય છે, તેમ મનુષ્ય જાતે આરંભ કરે કે ન કરે તોપણ રાગદ્વેષાદિ બંધનાં કારણોની હૈયાતિ તેનામાં હોવાથી જીવ બંધાયે વિના રહેતો નથી. રાગદ્વેષ ન હોય તો બંધ થતો નથી.

પરમાર્થ દ્રષ્ટિએ આત્મા અરૂપિ છે એટલે અરૂપિ આત્માને કોઈ મારી શકતું નથી તેમ જીવાડી પણ શકતું નથી, કોઈ દુઃખ આપી શકતું નથી તેમ સુખ પણ આપી શકતું નથી, કોઈ રક્ષણ કરતું નથી કે કોઈ પીડા પણ કરી શકતું નથી, છતાં જીવ તેવા તેવા મારવાના જીવાડવાના સુખી દુઃખી કરવાના પરિણામ કર્યા કરે છે, આ પરિણામ વખતે આત્મજગૃતિ હોતી નથી તેથી આત્મ ભાનવિનાનો આ જીવ આવાં પરિણામ કરીને નિરંતર વિવિધ પ્રકારનાં કર્મ બાંધે છે,

સુખ, દુઃખ, જીવન, મરણ, રક્ષણ કે પીડન એ સર્વ સામા જીવના બાંધેલા કર્મમાંથીજ પ્રગટ થાય છે છતાં, હું બીજાને સુખી કરીશ, દુઃખી કરીશ, જીવાડીશ કે મારીશ, રક્ષણ કરીશ કે પીડા કરીશ ઇત્યાદિ કરવાના અભિમાન વાળો જીવ તે નિમિત્તે તેવા તેવા પરિણામ પોતામાં ઉત્પન્ન કરે છે અને તે પરિણામો નવીન કર્મ બંધન થવામાં કારણરૂપ થાય છે.

નિશ્ચય દ્રષ્ટિએ આત્મા અરૂપિ છે એટલે જેમ અરૂ-
પિ આકાશમાં તલવાર મારવાથી આકાશ કપાતું નથી તેમ
અરૂપિ આત્મા પણ મરતો કે કપાતો નથી, સુખી દુઃખી
થતો નથી, તેને કોઈ અત્યાવશ્યું કે પીડા કરતું નથી, છતાં
વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ કહેવાય છે કે અમુક મરી ગયો, અમુકને
મારી નાખ્યો, જીવાડ્યો, સુખી કર્યો કે દુઃખી કર્યો, સુખી
છે કે દુઃખી છે, આ સર્વ વ્યવહારે મનાય છે.

સંસારી જીવને શરીરના સંબંધથી કર્મ બંધાય છે
અને તે કર્મ દ્વારા વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ જીવ મરે છે, સુખી
દુઃખી થાય છે. મરાય છે, જીવાડાય છે, સુખી દુઃખી કરાય
છે. એ બધું બને છે. કોઈ જીવ કોઈને કાંઈ આપતો નથી
એ પણ અપેક્ષાએ બરોબર છે. જે કર્મમાંથી આ કૃણા પેદા
થાય છે તે કર્મો તે જીવે પોતેજ બાંધેલાં છે. તે હિંમ
અવતાં તેમાંથી સુખ દુઃખ જીવન મરણ પ્રગટ થાય છે.
બીજા જીવો તેમાં નિમિત્ત કરણ થાય છે પણ તાત્વિક
દ્રષ્ટિએ જે વિચાર કરવામાં આવે તો તે જીવ તેનાં પોતાનાં
કરેલાં કર્મોથીજ સુખી અને દુઃખી થાય છે. આ આપેક્ષા
એજ કહેવામાં આવે છે કે ‘એક જીવ બીજા જીવને મારી
કે જીવાડી શકતો નથી, સુખી કે દુઃખી કરી શકતો નથી.’

આ જીવમાં એટલી બધી અજ્ઞાનતા છે કે જેને લઈને
તે માને છે કે હુંજ બીજાને મારીશ, મેંજ બીજાને માર્યો,
મેં અમુકને જીવાડ્યો, હું અમુકને જીવાડું છું, અથવા જીવ-

કીશ, હું બીજાને સુખી કે દુઃખી કરું છું, સુખી કે દુઃખી અમુકને મેં કર્યા, અથવા અમુકને સુખી કે દુઃખી કરીશ. આમ મારવા કે બચાવવાના નિમિત્ત પ્રસંગે તે જીવના પરિણામોમાં રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ રાગદ્વેષે કરીને દરેક ક્ષણે આ જીવ નવીન કર્મનો બંધ કરતો રહે છે.

બીજાને હાથે જીવવાના, મરાવાના કે પીડાવાના અથવા બીજાને મદદ કરવાના, મારવાના, જીવાડવાના કે દુઃખી કરવાના વિચારો—કે બુદ્ધિ થવી તે જીવને કેવળ મોહથી ઉત્પન્ન થતી કલ્પનાઓજ છે. અથવા તે મોહથી કલ્પેલી છે તાત્વિક નથી.

ઉપકારીનો ઉપકાર અનુભવતાં અથવા ઉપકાર કે અપકારનો બદલો લેતાં-દેતાં-મોહને લઈને આ જીવ અનેક પ્રકારની મિથ્યા કલ્પનાઓ કર્યા કરે છે, પણ જ્યારે આ જીવને આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે, તેનો મોહ તેને લઈને દૂર થાય છે ત્યારે તે એમ પણ સમજવા લાગે છે કે ‘હું તો કેવળ ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું’. મારામાં કે બીજામાં રાગદ્વેષાદિ વિકારો જે ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોને લઈનેજ છે. અત્યાર સુધીની મારી વિવિધ કલ્પનાઓ કેવળ તાત્વિક સ્વરૂપના અભાવનેજ આભારી હતી, આવી ભગૃતિ આવતાં આત્મા પોતાના નિર્વિકલ્પ સ્વભાવના આનંદમાં સ્થિર થાય છે.

કોઈ કોઈને ઉપકાર કે અપકાર કરતું નથી.

કોઈ પણ જીવ કોઈ પણ જીવને ઉપકાર કે અપકાર કરતું નથી. હું બીજાને ઉપકાર કરું છું કે નુકશાન કરું છું એ મિથ્યા બુદ્ધિ છે. હા. સહકારી કારણ-નિમિત્ત કારણ રૂપે એક મનુષ્ય બીજાને સુખ દુઃખ આપે છે, અને એક બીજાને નિમિત્તે સુખી દુઃખી થાય છે પણ તાત્વિક દ્રષ્ટિએ વિચારતાં જેટલા જેટલા સંકલ્પ વિકલ્પો કરાય છે તે બધા તે જીવના કરેલા કર્મ બંધનમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે.

માટીનો ઘડો બનાવવામાં ચાકડો, કુંભાર, દોરી, દંડ વિગેરે સહકારી કારણ મનાય છે. માટી ઉપાદાન કારણ-મૂળ કારણ છે. તેમ જીવને સુખ દુઃખ જન્મ મરણ આદિ જે કાંઈ થાય છે તેની ઉત્પત્તિમાં મૂળ કારણ—ઉપાદાન કારણ કર્મ છે અને તેને સુખી કે દુઃખી કરનાર બીજા જીવો તે સહકારી કારણ-નિમિત્ત કારણ છે. આ ખરા કારણના જ્ઞાનના અભાવને લીધે, આ જીવ એમ માને છે કે હું બીજાને ઉપકાર કરું છું કે નુકશાન કરું છું પણ આ વિચાર સર્વથા ભ્રાંતિવાળો અને મિથ્યા છે. ઉપાદાન કારણ રૂપે ઉપકાર કે અપકાર કરનાર તો તેનાં શુભા શુભ કર્મજ છે.

જેમ મેલ કપડાંને પોતાની સોબતથી મલીન કરે છે અને બીજાને પણ મલીન દેખાડે છે. તેમ મિથ્યાજ્ઞાન, આત્માના જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર ગુણને પોતાની સોબતથી મલીન કરે છે અને વિશ્વના જીવો તે જીવના જ્ઞાનાદિમાં

વિપરીતતા જુવે છે. જેમ પાણી સાથુ આદિની સોબતથી કપડાનો મેલ દૂર થાય છે અને લોકો તે કપડાને ઉત્તવળ રૂપે જુવે છે, તેમ સમ્યક્ જ્ઞાનાદિના ચેગે ખહારથી આવી મળેલા કર્મ મળાદિ દૂર થાય છે જ્યારે આત્મા તિર્મળ થાય છે અને વિશ્વના જીવો તેને તેના ખરા સ્વરૂપમાં જાણી શકે છે.

અનાદિ સંસ્કાર.

આ જીવ મિથ્યાજ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર ત્રણનો લાગણી પૂર્વક સ્વીકાર કરે છે પણ સ્વભાવથી નિર્મળ થયેલા સુવર્ણની માફક સમ્યક્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રનો સ્વીકાર કરતો નથી. નીચાણવાળા પ્રદેશ તરફ પાણીની ગતિ સહજથી વહ્યા કરે છે અથવા ઢોળાવવાળા પ્રદેશ તરફ-અનુશ્રોતમાં જીવોને ચાલવું અનાદિકાળના અભ્યાસને લીધે સાડું લાગે છે, રહેલું થઈ પડે છે પણ સામાપૂરે ચાલનારા જીવો તો વીરલાજ હોય છે.

નિરાગી બંધાતો નથી.

કાદવમાં રહેવા છતાં પણ શંખ કાળો નથી થતો, તેમ નિરાગી મનુષ્ય કારણસર દોષવાળો આહાર ગ્રહણ કરે અથવા સચિત્ત આહાર વાપરે તો પણ તે કર્મથી બંધાતો નથી. જુખ્યો રહેવા છતાં પણ રાગી મનુષ્ય પાપકર્મથી બંધાય છે. જુઓ! તંદુલીયો મચ્છ પોતે જાતે જીવને મારતો હતો તેમ ખાતો પણ નથી છતાં કષાયના દોષથી પાપ

અંધીને નરકમાં જાય છે. શુદ્ધ સોનું મેલની સાથે રહેવા છતાં પણ મેલથી લેપાતું નથી, તેમ વિષયોનો સંગ હોવા છતાં, વિષયોના સંગમાં રહેવા છતાં જ્ઞાની વિષયોવડે લેપાતો નથી. જે મુનિ પોતે આહાર કરે છે, પકાવે છે, બીજા પાસે કરાવે છે અને કરનારની અનુમોદના કરે છે તે નિમિત્તે જો અંધાય છે, પણ રાગદ્વેષ નહિં કરનાર નિરાગી મુનિ આહારાદિ કરવા છતાં અંધાતો નથી. સંયમના સાધનરૂપ શરીર ટકાવવા માટે યોગીને આહારાદિ કરવો પડે છે પરંતુ તે તમાં નિરુપૃહ હોવાથી આહારાદિ નિમિત્તે થતી હિંસાનું પાપ તેને લાગતું નથી, પણ જો તે ભોજન આદિમાં તેને રાગ હોય તો અવશ્ય પાપનો અંધ થાય છે. જો પર વસ્તુમાં રહેલા દોષોવડે નિરાગી જીવ અંધતા હોય તો પછી તે જીવોની ક્યારે કોનાથી કયા સ્થાને શુદ્ધિ થાય ? અર્થાત નજ થાય. પણ તેમ નથી. જે મનુષ્ય દોષ કરે છે તે દોષના નિમિત્તે તે અંધાય છે. કર્મ કોઈ કરે અને બીજો અંધાય એમ બનતું નથી. જો તેમ માનવામાં આવે તો કોઈ કાળે કોઈનો મોક્ષ થાય નહિં. માટે નિરાગી આત્મા કર્મોથી અંધાતો નથી જો નિયમ ચોક્કસ છે. નિરાગી યોગી વિષયોને જાણવાથી અંધાતો નથી, જો તેમ ન હોય તો વશને જાણનાર કેવલીઓ પણ અંધાવા જોઈએ; પણ તે અંધાતા નથી. જ્ઞાની સર્વ દ્રવ્યોને જાણે છે પણ અનુભવતા નથી, અજ્ઞાનીઓ સર્વ દ્રવ્યને જાણતા નથી પણ અનુભવે છે

તથીજ તે બધાય છે. વસ્તુનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું બરો—
બર બાણુવું તેને જ્ઞાનીઓ જ્ઞાન કહે છે. બાણુવું કહે છે.
અને રાગદ્વેષ મદ ક્રોધાદિ સહિત બાણુવું તેને વેદવું-અનુ-
ભવવું કહે છે. અર્થાત તે બાણુવામાં રાગદ્વેષ કરવો તે વેદવું-
અનુભવવું છે.

દ્રવ્ય તેવા પર્યાય.

અજ્ઞાનમાં જ્ઞાન પર્યાય નથી અને જ્ઞાનમાં અજ્ઞાન
પર્યાય નથી. લોઢામાં સોનાના પર્યાય નથી અને સોનામાં
લોઢાના પર્યાય નથી. પર્યાય અને પર્યાયવાળો તેમાં અભેદ
સંબંધ છે. લોઢાના પર્યાય લોઢામાં રહે છે અને સોનાના
પર્યાય સોનામાં રહે છે, તેમ જ્ઞાનના પર્યાય જ્ઞાનમાં રહે છે,
અજ્ઞાનના પર્યાય અજ્ઞાનમાં રહે છે. તેવી રીતે અજ્ઞાનથી
થવા વાળો બંધ જ્ઞાન થવાથી થતો નથી. જ્ઞાની છે તે
જ્ઞાનના પર્યાયવાળો છે તે પાપનો બંધ કરતો નથી, અજ્ઞાની
અજ્ઞાન સ્વરૂપવાળા પર્યાય વાળો છે માટે તેને બંધ થાય
છે. પાપ બંધમાં અજ્ઞાન કારણ છે, જ્ઞાન નહિં. તેથી અજ્ઞા-
નીને પાપનો બંધ થાય છે જ્ઞાનીને બંધ થતો નથી. ઉદય
આવેલાં કર્મો જ્યારે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે સુખ અથવા
દુઃખ હાજર કરે છે—આપે છે ત્યારે જ્ઞાની તેના સ્વરૂપને
બાણુ છે. અને જો તે સ્થાને અજ્ઞાની હોય તો તેને ભોગવે
છે તેમાં રાગદ્વેષ કરે છે. તેથી જ્ઞાની કર્મ બાંધતો નથી
અને અજ્ઞાની કર્મ બાંધે છે. સુખ દુઃખ એ કર્મનાં ફળો.

છે. ઉદય આવેલ કર્મ જ્ઞાનીને સુખ કે દુઃખ આપે છે ત્યારે તે જ્ઞાની એમ સમજે છે અને એમ માને પણ છે કે 'આ સુખ દુઃખ કર્મમાંથી આવે છે. અને તેના માલીકને સુખ દુઃખ આપવાં તે કર્મનો સ્વભાવ છે. હું શરીર નથી પણ આત્મા છું. સુખ દુઃખ શરીર તથા મનને અસર કરનારાં છે, મને નહિ.' અજ્ઞાની જીવ શરીરને પોતાનું માને છે તેથી જ્યારે કર્મ ઉદય આવી સુખ દુઃખ આપે છે ત્યારે તે સુખી તથા દુઃખી થવા લાગે છે. જ્ઞાનીને રાગદ્વેષાદિવાળાં પરિણામ ન હોવાથી કર્મબંધ થતો નથી, અજ્ઞાની અજ્ઞાનને લીધે ઉદય આવેલ સુખ દુઃખને નિમિત્તે કષાયાદિવાળાં પરિણામ કરતો હોવાથી કર્મબંધ કરે છે.

કર્મથી પ્રાપ્ત થતી ગતિ.

જીવો કષાયવાળાં પરિણામથી કર્મ ગ્રહણ કરે છે તે કર્મના બળથી સુગતિ કે દુર્ગતિમાં જાય છે. સુખની અપેક્ષાએ દેવની ગતિ સુગતિ કહેવાય છે. જીવો કે તે દેવગતિમાં પણ કેટલાક હલકા દેવોની સ્થિતિને કુગતિ કહેવામાં આવે છે. મોક્ષમાર્ગ આરાધવાનાં અનુકૂળ સાધનો મનુષ્ય ગતિમાં હોવાથી મનુષ્યની ગતિ સુગતિ કહેવાય છે. તિર્યચ તથા નરકની ગતિ તે કુગતિ છે. તેમાં ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમ અજ્ઞાન તથા દુઃખની અધિકતા છે. તિર્યચગતિમાં કેટલાક કારણને પાત્રીને ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ તેની સંખ્યા અદ્ય હોય છે. સુગતિ કે દુર્ગતિ પાત્રીને જીવ ત્યાં નવીન શરીર ગ્રહણ કરે છે, તે

શરીરમાં ધ્વનિયો ઉત્પન્ન થાય છે, તે ધ્વનિયોદ્ધારા વિષયો અહણ કરતાં રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, તે રાગદ્વેષથી કર્મનો સંગ્રહ થાય છે, તે કર્મના સંગ્રહથી જીવ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. તે પરિભ્રમણ કરવામાં અનેક દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે દુઃખ લોગવવાની જેમની ક્રિયા ન હોય તેમણે કષાયોનો ત્યાગ કરવો. કષાયો ત્યાગવાથી આવતાં કર્મો બંધ થાય છે, અને આવતાં કર્મો અટકવાથી પરિણામે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જેને સજીવ નિર્જીવ કે મિશ્ર વસ્તુમાં રાગાદિ હોય છે, પછી તે રાગાદિ પ્રશસ્ત હોય કે અપ્રશસ્ત હોય-સારા રાગાદિ હોય કે નહારા હોય, તેથી સારા કે નહારા અરિણામ થાય છે. તે સારા પરિણામનું ફળ પુન્ય અને ખરાબ પરિણામનું ફળ પાપરૂપ આવે છે. આ બન્ને ફળ પુન્ય અને પાપરૂપ પુણ્યલનાં બનેલાં છે, સૂતિમાન છે અને સુખ દુઃખ આપનાર છે.

સંસારી જીવોનો એક આવો સ્વભાવ હોય છે કે પુત્ર સ્ત્રી ઋત્ર સ્વજન સંબંધી આદિ સજીવ વસ્તુ; વસ્ત્ર, ધન, સુવર્ણાદિ અજીવ વસ્તુ, અને સુવર્ણાદિ સહિત સ્ત્રી આદિ તે મિશ્ર ક્રિયાદિ અનુકૂળ વસ્તુને પામીને તેમાં રાગ કરે છે, ત્યારે પિતાને પ્રતિકૂળ શત્રુ, કાંટા, કાંકરા, ટાઢ, તાપ, રોગ આદિમાં દ્વેષ કરે છે, આ ઈષ્ટાનિષ્ટમાં રાગદ્વેષ કરવાનું અરિણામ એ આવે છે કે તે નિમિત્તે જીવ પુન્ય પ્રાપ્તો બંધ

કરે છે અને આ બંધના કારણે લાંબા વખત પ્રયત્ન તે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

પુન્ય પાપનું ફળ મૂર્તિ થઈ ભોગવે છે.

તે પુન્ય પાપનાં સુખ દુઃખ રૂપ ફળ ભોગવવા જીવ મૂર્તિમાન થાય છે, કેમકે મૂર્તિ કર્મનું ફળ પણ મૂર્તિ હોય છે તે અમૂર્ત આત્માવડે ભોગવાય નહિ. કર્મો પુન્ય-અવનોજ વિહાર છે. તેમાં શબ્દરૂપ રસ ગંધ અને સ્પર્શ છે તેથી તે મૂર્તિ છે—આકૃતિવાળાં છે. જેવું ઉપાદાન તેવું કાર્મ થાય છે. સુખ દુઃખનું ઉપાદાન કારણ મૂર્તિ હોવાથી સુખ દુઃખ રૂપ ફળ પણ મૂર્તિ છે. જે મૂર્તિ હોય છે તે મૂર્તિનું ફળ ભોગવે છે, એથી નિશ્ચય થાય છે કે મૂર્તિ કર્મ ફળ ભોગવનાર સંસારી જીવ કંઈચિત્-કોઈ અપેક્ષાએ મૂર્તિમાન કહેવાય છે. આત્મા અમૂર્ત છે છતાં પુન્ય પાપે વશ કરેલો હોવાથી તે મૂર્તિ થાય છે. જ્યારે તે પુન્ય પાપથી મુક્ત થાય છે ત્યારે તે અમૂર્ત—દેહ વિનાનો થઈ રહે છે. વિકારી કર્મો આત્માને વિકારી જેવો કરી દે છે, છતાં પણ જેમ આકાશને વાદળો વિકારી બનાવે છે તે વાદળો જવાથી આકાશ પાછું સ્વચ્છ સ્વસ્વભાવમય થઈ રહે છે તેમ કર્મના વિકારો દૂર થતાં આત્મા નિર્મળ શુદ્ધ સ્વરૂપ થઈ રહે છે.

પુન્ય પાપનાં કારણો.

અસ્થિત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુઓ

રૂપ જન્ય પરમેષ્ઠિની પરમ ભક્તિ મન વચન શરીરથી કરવી, વિશ્વના તમામ જીવો ઉપર કરૂણા કરવી, તેમને દ્રવ્ય અને ભાવથી મદદ કરવી. ભાવ મદદ તે તેમનામાં સુતી પડેલી આત્મશક્તિને જાગૃત કરાવવી, અને પવિત્ર ચારિત્રમાં પ્રીતિ કરવી એ પુન્ય બંધનું કારણ છે. અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, દેશવિરતિ, સમ્યક્દ્રષ્ટિ ઇત્યાદિ પૂજ્ય પુરુષોની નિંદા કરવી, જીવો તરફ નિર્દયતા રાખવી-વાપરવી, નિંદનીક આચરણ કરવાં, તેમાં પ્રીતિ રાખવી તેથી પાપનો બંધ થાય છે. નિત્ય શાશ્વત સુખને નહિં માનનારા, મુગ્ધ બુદ્ધિવાળા જીવો પુન્યથી સુખની પ્રાપ્તિ અને પાપથી દુઃખની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી પુન્યને સારું માને છે અને પાપને ખરાબ માને છે. પણ પુન્ય અને પાપ બન્ને સરખાં છે. કેમ કે પુન્ય તથા પાપ બન્નેથી જન્મ મરણ રૂપ સંસાર અટવીમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે. પુન્યથી આત્મા કાંઈ નિર્મળ—શુદ્ધ થતો નથી, એટલે આત્માની નિર્મળતાને જોવા ઇચ્છતા જીવો તો પુન્ય અને પાપમાં ખાસ કાંઈ વિશેષતા અંગિકાર કરતા નથી—માનતા નથી.

જે મનુષ્ય વિષય સુખથી પાછો હઠીને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરે છે તે પુન્ય પાપ બુદ્ધિનો-પુન્ય પાપ રૂપે પરિણમવાના પરિણામનો ત્યાગ કરે છે. કેમકે આ શુભા શુભ પરિણામોજ સંસાર અટવીમાં દુઃખરૂપ વાઘના મોંઠામાં

જીવને લઈ જનારા છે. આ પરિણામોનો ત્યાગ કરનારાજ કર્મભણ રહિત થઈ શુદ્ધ આત્માને પ્રગટ કરી મોક્ષમાં જાય છે.

વિષય સુખથી પાછા હઠવાની આત્મ કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાવાળાઓને ઘણી જરૂર છે, કેમકે વિષય વાસનાથી ચિત્તમાં ચંચળતા ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે પરિણામની નિશ્ચિન્નતા થાય છે ત્યારે આત્મ સ્વરૂપમાં સ્થિરતા થાય છે, જ્યાં સુધી આત્મામાં નિશ્ચિન્નતા થતી નથી ત્યાં સુધી વારં-વાર જન્મ મરણ આપનાર પુન્ય પાપની કર્તવ્ય પણાની બુદ્ધિનો આ જીવ ત્યાગ કરી શકતો નથી, જ્યાં સુધી પુન્ય પાપનો ત્યાગ કરાતો નથી ત્યાં સુધી કર્મબંધ ચાલુ રહે છે અને જ્યાં સુધી કર્મબંધ ચાલુ રહે છે ત્યાં સુધી મહાન શાંતિ દાયક મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે મોક્ષની ઇચ્છા વાળા જીવોએ વિષયો તરફની પ્રવૃત્તિ પ્રથમ બંધ કરવી અને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થવું.

ઇતિ બંધ અધિકાર સમાપ્તઃ

સંવર અધિકાર. ૫.

કર્મેને આવવાના માર્ગોને રોકવા તે સંવર કહેવાય છે. આ સંવરના બે ભેદ છે એક દ્રવ્ય સંવર બીજો ભાવ સંવર. ક્રોધાદિ કષાયોને રોકવા-ઉત્પન્ન થવા ન દેવા તે

ભાવ સંવર છે, તે કષાયો રોકવાથી કષાયો દ્વારા આવતા કર્મ આશ્રવનું જે રોકવું થાય છે તેને દ્રવ્ય સંવર કહે છે. કષાયોવાળી મન વચન શરીરની શુભ કે અશુભ પ્રવૃત્તિ કરવા વડે જે કર્મો આવે છે તે આશ્રવ છે. તે આશ્રવને રોકવા તે સંવર છે. ભાવ રૂપ કષાયોને રોકવા તે ભાવ સંવર છે, અને તે કષાયો રોકવાથી જે કર્મ દ્રવ્યનું આવવું બંધ થાય છે તે દ્રવ્ય સંવર છે. કષાયોથી કર્મ આવે છે અને કર્મથી કષાયો ઉત્પન્ન થાય છે માટે કર્મ અને કષાય બન્નેનો નાશ થવાથી આત્માની પૂર્ણ શુદ્ધિ પ્રગટે છે. કષાય તે ભાવ કર્મ છે અને કર્મ તે દ્રવ્ય કર્મ છે. દ્રવ્યકર્મ અને ભાવ કર્મને આપસમાં ખીજ અને વૃક્ષ જેવો અન્યોઅન્ય ઉત્પન્ન કરવાનો સંબંધ છે. વૃક્ષ પહેલું કે ખીજ પહેલું તે કહી શકાતું નથી, તેમ દ્રવ્ય કર્મ પહેલાં કે ભાવ કર્મ પહેલાં તે કહી શકાય તેવું નથી, છતાં વૃક્ષનો નાશ થવાથી આગળ ઉપર તેની પરંપરા ચાલતી નથી તેમ કષાય અને કર્મનો નાશ થવાથી તેની આગળ વધતી પરંપરા નાશ પામે છે, અને તેથી આત્માની પરમ વિશુદ્ધિ પ્રગટ થાય છે. કષાયોથી કલુષિત-મલીન થયેલ જીવ પર દ્રવ્ય-જડ માયામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. પરદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં આત્મ જ્ઞાન દબાય છે-આત્મ શક્તિને હાની પહોંચે છે. આત્મબોધની હાની થતાં સિંધ્યાત્વની વૃદ્ધિ થાય છે, માટે કર્મ બંધના કારણે રૂપ કષાયોનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો.

કષાય દૂર કરવાનાં સાધનો.

વિવિધ પ્રકારના હિંસામય આચારોનો તથા કષાયોનો ત્યાગ કરવો, જડ અને ચૈતન્ય બન્નેનું સારી રીતે જ્ઞાન કરવું, પુન્ય તથા પાપની ઈચ્છાઓ મૂકી દેવી. લોકવ્યવહાર કે જેમાં ધર્મ નથી પણ ગાડરીયા પ્રવાહની માફક નિશાન બાંધ્યા વિના ચાલવાનું હોય તેનો ત્યાગ કરવો, તે તરફ ઉદાસીનતા રાખવી અને વિશુદ્ધ દર્શન, જ્ઞાન તથા ચારિત્રમય નિર્મળ આત્માનું અંતરાત્માવડે ધ્યાન કરવું તે કષાયો દૂર કરવાનાં સાધનો છે.

કષાય તથા આચારમાં પ્રવૃત્તિ કરવી, જડ ચૈતન્યના ભેદનું જ્ઞાન ન કરવું, પુન્યમાં અભિલાષા રાખવી, લોકવ્યવહારમાં આશક્ત થવું અને વિશુદ્ધ આત્માનું ધ્યાન ન કરવું એ સર્વ કષાયોની વૃદ્ધિ થવાનાં કારણો દૂર કર્યા સિવાય કષાયોનો નાશ નજ કરી શકાય, માટે ઉપર જણાવેલ કષાય નાશ કરવાનાં સાધનો સેવવાં જોઈએ.

આ પુદ્ગલો વર્ણુ ગંધ રસ શબ્દ અને સ્પર્શ વાણી છે. શુભ અને અશુભ છે. ચેતન અને અચેતન છે. મૂર્તિમાન છે, તેને આત્માની સાથે સંબંધ ન હોવાથી આત્માને તે સુખ દુઃખ કેવી રીતે આપી શકે ? અર્થાત્ નજ આપી શકે. છતાં અજ્ઞાની જીવો તે પુદ્ગલમાં રાગદ્વેષ કરે છે. કોઈ પણ પુદ્ગલ, આત્માનો નિગ્રહ કરવા કે આત્માને અનુગ્રહ

કરવાને શક્તિમાન નથી માટે નિશ્ચય દષ્ટિએ જીવોએ તે પુણ્યલોને વિષે કોઈ પણ સ્થળે રાગદ્વેષ કરવો યોગ્ય નથી.

જે પુણ્યલનાં પરમાણુઓ રાગદ્વેષ, ક્રોધ માન આદિ લાવ કર્મ રૂપે પરિણમ્યાં છે તે અપેક્ષાએ તે ચેતન રૂપ મનાય છે. રાગ દ્વેષાદિ પુણ્યલના પર્યાયો છે છતાં તે આત્માના વિલાવ પરિણામ કહેવાય છે, આ અપેક્ષાએ પુણ્યલને અમૂર્તિક કહેલાં છે. નહિંતર પુણ્યલો મૂર્તિમાન કહેવાય છે અને રાગદ્વેષને અચેતન મનાય છે.

આ પુણ્યલોથી આત્માનું સ્વરૂપ ભિન્ન છે છતાં અજ્ઞાન તાને લીધે ઉત્તમ-સારાં પુણ્યલોદિકમાં રાગ અને નિંદિત પુણ્યલમાં દ્વેષ કરે છે.

રાગદ્વેષ ક્યાં કરે ?

મારા તરફ ઉપકાર કરનાર કે અપકાર કરનાર તરફ હું જ્યારે જોઉં છું ત્યારે મને બીજાનું યા તેનું અચેતન શરીર દેખાય છે પણ ચેતન આત્મા દેખાતો નથી, તો તેના કરેલા ઉપકાર કે અપકારમાં ક્યાં રાગ અને ક્યાં દ્વેષ કરું? અર્થાત્ તે શરીર ઉપર રાગ દ્વેષ કરવો નકામો છે. શત્રુ, માતા, પિતા, સ્ત્રી, સ્વજનો, લાઈઓ, બહેનો અને પુત્ર પુત્રીઓ તે સર્વ આ શરીરને મહદગાર થાય છે અથવા તો તેનો નાશ કરે છે પણ મને ચેતનાત્માને તેઓ કાંઈ કરતા નથી-કરી શકતા નથી. ખરેખર મૂર્તિમાન શરીરો

અમૂર્ત આત્માને અનુગ્રહ કે નિગ્રહ કરી શકતાં નથી. તત્ત્વથી હું જે ચેતન સ્વરૂપ છું તેનાથી અચેતન બુદ્ધિ છે, માટે તે વિષે રાગ દ્વેષ કરવો તે યુક્ત કેમ ગણાય ? હું મારા શત્રુ કે મિત્રોનાં અચેતન શરીરો દેખું છું પણ આત્માને જોઈ શકતો નથી તો પછી તેઓને અનુગ્રહ કે નિગ્રહ હું કેવી રીતે કહી શકું ? શત્રુ કે મિત્રના શરીરને ઉપકાર કરવાથી કે નુકશાન કરવાથી તેના આત્માને ઉપકાર કે અપકાર થઈ શકતો નથી, કેમકે શરીર આત્માથી ભિન્ન છે.

આ મારો દેહ પણ મને અનુગ્રહ કે નિગ્રહ કરવાને સમર્થ નથી, તે શરીરનો હું નિગ્રહ કે અનુગ્રહ કરું તો હું માનું છું કે તે મારી બુદ્ધિ વૃથા છે અર્થાત્ મારી મહેનત નકામી છે.

કર્તા હર્તાની કલ્પના મિથ્યા છે.

બીજો કોઈ મનુષ્ય મને ગુણ કરવાને કે મારા ગુણનો નાશ કરવાને સમર્થ નથી, તેમ હું પણ કોઈને ગુણ કરવાને કે તેના ગુણોનો નાશ કરવાને સમર્થ નથી. હું કોઈને ગુણ કરું કે ગુણોનો નાશ કરું અથવા બીજો મનુષ્ય મને ગુણ કરે કે મારા ગુણોનો નાશ કરે તે બધી કલ્પનાઓ મિથ્યા છે અને મોહાધિન જીવોજ આ મિથ્યા કલ્પનાઓ કરે છે, જ્ઞાનાદિ ગુણ આત્માનો સ્વભાવ તેનો નાશ થતો નથી.

એટલે સમ્બંધજ્ઞાનાદિ ગુણો હું કેમકે ઉત્પન્ન કરી આપું કે તેના ગુણોનો નાશ કરું, કે કોઈ માત્ર તે ગુણોને ઉત્પન્ન કરે અથવા તે ગુણોનો નાશ કરે આ સર્વ અજ્ઞાની મોહા-
ભિભૂત જીવોની કર્તાકર્ત્તા પણાની મિથ્યા કલ્પનમયો છે.

ઈન્દ્રિયોના વિષયો જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રનો નાશ કરતા નથી તેમ નિરંતર સેવા કરાયેલ ગુરુઆદિ તે જ્ઞાનાદિ ગુણોને કરતા નથી, આપતા નથી. પરિણામીજીવને તે ગુણો પોતાની મેળે પર્યાય રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને પર્યાય રૂપે વિનાશ પામે છે, પોતે પણ તે ગુણો કરી શકતો નથી તેમ બીજો પણ કોઈ વખત તેનો નાશ કરી શકતો નથી.

ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રનો નાશ થાય છે અને ગુર્વાદિની સેવા કરવાથી જ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ-
ઉત્પત્તિ થાય છે, આ—વાત વ્યવહાર દૃષ્ટિએ બરોબર છે. તાત્વિક દૃષ્ટિએ તપાસતાં માલુમ પડે છે કે આત્મા જ્યાં સુધી પરિણામી હોય છે—શુભાશુભ ઉપયોગે પરિણમે છે ત્યાં સુધી મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃ પર્યવ-
જ્ઞાનપણે પરિણામ પામ્યા કરે છે. આ પરિણામો પણ એક અપેક્ષાએ આત્માના છે. આમાં આત્માના નવીન ગુણો કુર્મ્મથી આવતા નથી તેમ તેનો નાશ પણ થતો નથી. જો ગુણોનો નાશ થાય તો આત્માનો પણ નાશ થાય, કેમકે ગુણ અને ગુણીનો અભેદ સંબંધ છે. વિભાવિક ગુણોતો દૂર થઈ શકે છે પણ સ્વભાવિક ગુણોનો નાશ થતો નથી,

તેમ તેની ઉત્પત્તિ પણ થતી નથી. આત્માના પર્યાયોમાં ગૌણ મુખ્યતા બને છે પણ સર્વથા ઉત્પત્તિ કે સર્વથા નાશ બનતો નથી એ કહેવાનો આશય છે.

શરીર, ઇન્દ્રિયો, દ્રવ્ય, વિષય, વૈભવ, સ્વામી, સેવક એ સર્વ મારાં છે તેમ વ્યવહારે કહેવાય છે પણ તત્ત્વથી કહેવાય નહિ, જો તત્ત્વથી-નિશ્ચયથી તે શરીરાદિ જીવના હોય તો તે આત્માથી જીવ્યાં હોવાં ન જોઈએ, તેમજ શરીરાદિમાં અને આત્મામાં ભેદ હોવો પણ ન જોઈએ. આ ભેદ તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે માટે શરીરાદિ આત્માનાં નથી એ તાત્ત્વિક દ્રષ્ટિ છે.

આ પ્રમાણે જેઓ સ્વપર દ્રવ્યને જાણીને સ્વદ્રવ્યને સ્વપણે અને પરદ્રવ્યને પરપણે સદા માને છે તે આત્મ-તત્ત્વમાં રક્ત થયેલો યોગી સંવર કરે છે, અર્થાત્ આવતાં કર્મને અટકાવી શકે છે.

દ્રવ્યપર્યાયની અપેક્ષાએ ફલના ભોક્તાની વિવિધતા.

એક જીવ કાંઈક શુભ કે અશુભ કર્મ કરે છે અને તેનું ફળ બીજો ભોગવે છે એમ બનતું નથી. જે જીવ શુભાશુભ કર્મ કરે છે તેજ જીવ તેનું ફળ ભોગવે છે. આ બંને વાતો અપેક્ષાએ સાચી છે. તે અપેક્ષા આ પ્રમાણે છે. એક મનુષ્ય મનુષ્ય શરીરના પર્યાયરૂપે રહીને પુન્ય કરે છે અને દેવના પર્યાય રૂપે રહીને તેનું ફળ દેવ ભોગવે છે. આંહી પર્યાયની મુખ્યતા છે. આત્મ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ

મનુષ્ય જાતિમાં વહીને જે આત્મા પુન્ય કરે છે તેજ આત્મા દેવજાતિમાં તેનું કૃપા ભોગવે છે. આંહી આત્મ દ્રવ્યની મુખ્યતા છે. નય એટલે અભિપ્રાય-અપેક્ષા. નય જે છે, દ્રવ્યાર્થિક નય અને પર્યાયાર્થિક નય. મૂળ દ્રવ્યને-વસ્તુને લક્ષમાં રાખીને જે વસ્તુનો નિર્ણય કરે છે-દ્રવ્યનો વિષય કરે છે તે દ્રવ્યાર્થિક નય છે, અને જે પર્યાય તરફ લક્ષ આપીને પર્યાયની વાતો કરે છે-પર્યાયનો વિષય કરે છે તે પર્યાયાર્થિક નય છે.

દ્રવ્ય પર્યાયની અપેક્ષાએ એકતા અને અનેકતા

જે વખતે આત્માની સાથે પર્યાયાર્થિક નયનો સંબંધ જોડવામાં આવે છે તે વખતે આત્મા એક હોવા છતાં અનેક આત્મા કહેવાય છે, કેમકે આત્મા કોઈ વખતે મનુષ્ય થાય છે, કોઈ વખતે દેવ થાય છે, કોઈ વખતે તિર્યંચ થાય છે તો કોઈ વખતે નારકી થાય છે. આવાં અનેક રૂપો ધારણ કરતો હોવાથી એક આત્મા હોવા છતાં પર્યાયની અપેક્ષાએ તે અનેક થાય છે. અને અનેક કહેવાય છે.

હવે જે વખતે દ્રવ્યાર્થિક નયનો આત્માની સાથે સંબંધ રાખીને વાત કરવામાં આવે છે તે વખતે એક આત્મા કહેવાય છે. અર્થાત્ મનુષ્યાદિ અનેક સ્વરૂપો થવા છતાં તે બધામાં આત્મ દ્રવ્ય તો એક જ છે, માટેજ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે પર્યાયની અપેક્ષાએ કોઈ કર્મ કરે છે અને તેનાં કૃપા બીજો કોઈ ભોગવે છે. જે મનુષ્યે અમુક

પ્રકારનું શુભ કર્મ ઉપાર્જન કર્યું તે મરીને દેવ થયો. એટલે મનુષ્યે શુભ કર્મ કર્યું અને તેનું ફળ દેવે લોગવ્યું. કેમકે મનુષ્ય પર્યાયથી દેવ પદ્મય જીવો છે.

દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ જે કર્મ ઉપાર્જન કરે છે તેજ તેનું ફળ લોગવે છે. જે આત્માએ મનુષ્યમાં રહીને શુભ કર્મ બાંધ્યું હતું તેજ આત્મા દેવ પણ ઉત્પન્ન થઇને તેનું ફળ તે દેવપણામાં લોગવે છે. કૃમકે જે મનુષ્યઅવસ્થામાં આત્મા હતો તેજ આત્મા દેવ અવસ્થામાં છે. આંહી આત્મા જે મૂળ વસ્તુ છે તેની મુખ્યતા વાળી અપેક્ષા છે. પ્રથમમાં આત્માના દેહવાળા પર્યાયની અપેક્ષા હતી.

નિત્યાનિત્ય આત્મા.

આત્માને નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપવાળો માનવાથી ઉપર બતાવેલી બધી વાતો બંધ બેસતી થાય છે. પણ આત્માને એકાંત નિત્યજ માનવાથી કે એકાંત અનિત્ય માનવાથી તેમાં આ દ્રવ્યની તથા પર્યાયની અપેક્ષાઓ કોઇ પણ રીતે સંભવતી નથી. આમ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આત્મા નિત્ય છે અને પર્યાયની અપેક્ષાએ આત્મા અનિત્ય છે. આત્મા દેવ મનુષ્ય પશુ પક્ષીઆદિ પર્યાયો ધારણ કરે છે તે અપેક્ષાએ અનિત્ય છે અને ગમે તેટલા તથા ગમે તેવા પર્યાયો ધારણ કરે પણ આત્માનો નાશ થતો નથી, દરેક પર્યાયમાં તે આત્માની હૈયાતિ કાયમ રહે છે તે અપેક્ષાએ આત્મા અમર છે. નિત્ય છે. જે આત્માને સર્વથા નિત્ય કુટસ્થ

માનવામાં આવે તો તેનામાં વિવિધ પર્યાયો-સ્વરૂપો ધારણ કરવાપણું સંભવે નહિં. હવે જો સર્વથા અનિત્ય-મરણ્ય ધર્મવાળો માનવામાં આવે તો જો કર્મ કરે તેજ લોભવે તે બની શકે નહિં. તેમજ સુખદુઃખ લોગવવામાં ફળ આપનાર કર્મ લોગવવા માટે આત્માની હૈયાતિનોજ અભાવ થશે. આ નિત્યાનિત્ય અવસ્થા દરેકના અનુભવવામાં આવે તેવી છે એટલે અપેક્ષાએ આત્માને કથંચિત્ નિત્યાનિત્ય માનવાની જરૂર છે.

ઉદયિક ભાવથી જીવ કર્મનો કર્તા ભોક્તા છે.

આ જીવ ઉદયિક ભાવના ઉદયથી કર્મ કરે છે અને લોભવે છે, તે ઉદયિક ભાવનો નાશ થવાથી કાંઈ પણ કર્મ કરતો નથી અને લોગવતો પણ નથી.

જીવ જ્યારે કર્મ કરે છે તે વખતે ઉદયિક ભાવ તેમાં નિમિત્ત કારણ થાય છે. એટલે જ્યારે આત્મામાં નરક-તિર્યંચ મનુષ્ય દેવગતિ; ક્રોધ માન માયા લોભ કપાય; પુરુષ, સ્ત્રી, નપુંસક આ ત્રણ વેદ; મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન, અસંયમ, અસિદ્ધત્વ; કૃત્રિમ, નીલ, કાપોત, તેજ, પદ્મ અને શુક્લ આ છ લેશ્યા એમ એકવીશ ઉદયિક ભાવનો ઉદય થાય છે ત્યારે જીવ શુભાશુભ કર્મ ઉત્પન્ન કરે છે. અને સુખ દુઃખાદિ તેમાં ફળો લોગવે છે. જ્યારે આ ઉદયિક ભાવની સત્તા નાશ પામે છે, ત્યારે નવીન કર્મ જીવ આંધતો નથી અને તેનાં ફળને લોગવતો પણ નથી.

વિષયો સુખ દુઃખ આપતા નથી.

અચેતન એવા પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો આ જીવને કાંઈ પણ સુખ દુઃખ દર્શ શકતા નથી. પણ જીવ પોતાની કલ્પના વડે માની લે છે કે આ વિષયો મને દુઃખ દે છે. અને આ વિષયો મને સુખ આપે છે. રૂપ રસ ગંધ શબ્દ સ્પર્શ એ ઇન્દ્રિયોના વિષયો છે તે અચેતન છે, તે ચેતન આત્માને સુખ દુઃખ આપી શકતા નથી, છતાં અજ્ઞાની જીવ વિકલ્પો-કલ્પનાઓ વડે તેમાં સુખ દુઃખ આપવાનો આરોપ કરે છે.

સંકલ્પથી ઇષ્ટા નિષ્ઠ થાય છે,

બુદ્ધિથી સમજી શકાય તેવા દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયો સંકલ્પ કર્યા વિના આત્માને ઇષ્ટ કે અનિષ્ટતા માટે થતા નથી. કોઈ પણ દ્રવ્યના ગુણ કે પર્યાયમાં મારા પણાનો કે પારકા પણાનો, સારાપણાનો કે ખોટાપણાનો, સુખદાઈતાનો કે દુઃખદાતા પણાનો સંકલ્પ ઉઠ્યો કે તરતજ તેમાં અથવા તે માટે થતા કે કરાતા રાગદ્વેષથી જીવનું ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ થવાનુંજ. જો તે સારા કે નહારા દ્રવ્ય ગુણપર્યાયમાં જરા પણ તે નિમિત્તે સંકલ્પ વિકલ્પ નજ ઉઠે-નજ કરે તો તેનાથી તે નિમિત્તે જીવનું ભલું કે ખુરું થતું નથી. તેથી નિશ્ચય થાય છે કે જીવના ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ થવામાં સંકલ્પ વિકલ્પજ કારણ રૂપ છે.

સાંભળવામાં આવતાં નિંદા કે સ્તુતિનાં વચનો જીવને કાંઈ પણ નુકશાન કરતાં નથી, કેમકે તેનો આત્માસાથે કાંઈ સંબંધ નથી, છતાં જો નિંદા કે સ્તુતિનાં વચનો સાંભળી મેં જીવ શોક કે હર્ષ, દ્વેષ કે રાગ કરેતો જીવને દુઃખદાયક બંધ જ્યાં વિના સ્થિતો નથી. નિંદા સ્તુતિનો સંબંધ શરીર કે ઈન્દ્રિયો સાથે થાય છે છતાં જીવ ફોગટ તેમાં રોષ કે તોષ કરે છે.

આ સર્વ શુભાશુભ ઈન્દ્રિયોના વિષયો રૂપ બહારનાં કારણો આત્માને મોહના દોષને લઈનેજ સુખ દુઃખ કરનારાં થાયછે, જો મોહ ન હોય તો કોઈપણ પદાર્થમાં એવી તાકાત નથી કે જીવને સુખદુઃખ આપી શકે. સુખદુઃખમાં નિમિત્ત કારણ મોહ છે. મોહને લીધે જીવ જ્યારે તે તે પદાર્થમાં રાગ કે દ્વેષ કરે છે ત્યારે તેનામાં સ્વપરનું જ્ઞાન-વિવેક જ્ઞાન બગૃત હોતું નથી તેથી તે તે પદાર્થને ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ માનીને ઇષ્ટના સંયોગથી પોતાને સુખી અને અનિષ્ટના સંયોગથી દુઃખી માને છે. અથવા સુખી દુઃખી થાય છે.

વાસ્તવિક રીતે વચન વડે કોઈ નિંદાતો નથી તેમ સ્તવાતો-સ્તુતિ કરાતો નથી. કેમકે આત્મા વચનાતિત છે. વચનની પેલીપાર છે. વચનમાં આવી શકે તેમ નથી. છતાં મોહના સંબંધથી જીવ એમ માની લે છે કે આણે મારી સ્તુતિ કરી અને આણે મારી નિંદા કરી. જો આ વચનો તે ગ્રહણ ન કરે તો તેની અસર

જરા પણ તેના મન ઉપર થતી નથી. એકે મનુષ્યને કોઈ ગાળો આપે છે છતાં તે સાંભળતો ન હોવાથી તે કશું કરતો નથી તો તેની અસર તેના મન ઉપર જરા પણ થતી નથી, તેમ મનુષ્ય સાંભળવા છતાં જો તેની ઉપેક્ષા કરી શકે- તે તરફ ઉદાસીનતા ધારણ કરે, સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરે તો તેની અસર રાગદ્વેષ રૂપે જરા પણ થતી નથી.

અન્યના દોષ કે ગુણ અન્યને આનંદ કે વિષાદ કરી શકતા નથી, કેમકે તેના ગુણ કે દોષ બીજામાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી. છતાં બીજાના ગુણ કે દોષો જોઈને આ જીવ તેમાં રાગ કે દ્વેષ કરે તો પોતાની અસહન શીલતા રૂપ ભૂલને લઈને તે જીવ સુખી કે દુઃખી થાય છે. અમુક મનુષ્ય મારું ધન કે અનિષ્ટ ચિંતવે છે એવી બુદ્ધિ કરવી કે એવા વિચાર કરવો તે પણ વૃથા-નકામો છે. કેમકે પારકાના ચિંતન કરવાથી બીજો મનુષ્ય પીડાતો નથી કે રક્ષણ પણ પામતો નથી. બીજો માણસ આપણું યુરું ચિંતવે કે આપણું સારું ચિંતવે-આપણા તરફ સારી લાગણી રાખે તેથી કાંઈ આપણું યુરું થઈ જતું નથી કે સારું પણ થઈ જતું નથી. જો તેમજ સારું યુરું વગર કારણે થયા કરતુંજ હોય તો આ દુનિયામાં કોઈ સુખી ન રહે, અથવા કોઈ દુઃખીજ ન થાય, કેમકે કોઈએ કોઈ આપણું સારું કે યુરું ચિંતવતું તો હશેજને ? પણ ખરી રીતે આપણાં કર્તવ્યોજ સારાં હોય કે નહારાં હોય તો તેની જોખમદારી આપણા ઉપર આવી

પડે છે. તેનાં ફળો આપણને લોગવવાં પડે છે, પણ અન્યના સારા કે ખોટા વિચારોના આપણે ભેખમદાર નથી.

તેવીજ રીતે આપણાં શુભાશુભ કર્મ વિના કોઈના આશીર્વાદથી કે કોઈના શ્રાપથી આપણને કંઈ પણ વૃદ્ધિ કે હાની થતી નથી. કોઈની સંપત્તિ કે વિપત્તિ વધતી કે ઘટતી નથી. જો બીજાના શ્રાપ કે આશીર્વાદથી અનિષ્ટ કે ઇષ્ટ થતું હોય તો કોઈના ઘણા મિત્રો કે શુભ ચિંતકો હોય તો તેનું અનિષ્ટ કોઈ દિવસ થવું ન જોઈએ. અને કોઈને ઘણા દુશ્મનો હોય તો તે તેનું નિરંતર અનિષ્ટ ચિંતવ્યાજ કરે તો સદાને માટે તેનું અનિષ્ટ થયાજ કરે, પણ તેમ થતું તો દેખાતું નથી. ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ થવું તે, તે તે જીવના કર્મ પ્રમાણે જ બને છે માટે કોઈના આશીર્વાદ કે શ્રાપથી બીજાને લાલ કે ગેર લાલ થતો નથી. આ વાત અંતરમાં સમજવાની છે.

તત્ત્વ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં જણાય છે કે કોઈ પણ દ્રવ્ય ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ છેજ નહિ. ઇષ્ટ પદાર્થ પણ મોહને લઈને અનિષ્ટ લાગે છે અને અનિષ્ટ પદાર્થ ઇષ્ટ લાગે છે. શીયાળાનાં ગરમ સાધનો શીયાળામાં સારાં લાગે છે તેજ સાધનો ઉનાળામાં ઠીક લાગતાં નથી. ઉનાળાનાં ઇષ્ટ સાધનો શીયાળામાં અનિષ્ટ લાગે છે. યુવાવસ્થાનાં સાધનો વૃદ્ધાવસ્થામાં અનિષ્ટ થઈ પડે છે અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં

સાધનો યુવાનીમાં અનિષ્ટ લાગે છે. આ સર્વમાં મોહનીજ મુખ્યતા છે. ખરી રીતે પદાર્થોમાં ઇષ્ટાનિષ્ટતા નથી.

આત્મા નિર્મળ છે. સ્વતઃસુખ સ્વરૂપ છે.

શંખ સ્વભાવથીજ નિર્મળ છે તેને સ્વેત-ધાળો કોણે બનાવ્યો ? કોઈએ નહિ. તેમ આત્મા પોતે સ્વભાવથીજ સુખ સ્વરૂપ છે, પવિત્ર છે, જ્ઞાનાદિ રત્ન ત્રયમય છે. તેને બીજા તરફથી મદદ મળે તેવી કાંઈ પણ અપેક્ષા નથી. જરૂર નથી.

શંખ યા યુનાનું ચુર્ણ કોની મદદ લઈને બીજાની ભીંત દીવાલ આદિને ઉઠવળ કરે છે ? અર્થાત્ કોઈની પણ મદદ-આશ્રય લીધા વિના પોતાવડે પોતેજ બીજાને ઉઠવળ બનાવે છે. તેમ આત્મા પોતેજ પોતાની શક્તિથી પરદ્રવ્યને બાણે છે, જોવે છે અને સર્દહે છે. બીજા પદાર્થોની મદદની તેને જરૂર રહેતી નથી, કેમકે તે જોવું બાણવું વિગેરે આત્માનો સ્વભાવજ છે. મોહ પોતાની સોબતથી જીવને મલીન કરે છે. રાતાં પુષ્પો ઉઠવળ સ્ફટિકને શું લાલ નથી બનાવતા ? અર્થાત્ બનાવે છે. આ લાલ પુષ્પની ઉપાધિ સ્ફટિક રત્ન પાસેથી દૂર કરવામાં આવે તો સ્ફટિક પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં પ્રકાશે છે તેમ આ મોહને આત્મા પાસેથી દૂર કરવામાં આવે તો આત્મા પોતાના નિર્મળ સ્વરૂપે પ્રકાશી રહે છે.

આ-અમાણે આત્માની મલીનતાના કારણને સમજીને
 દુઃખના બીજરૂપ મોહનો જેઓ ત્યાગ કરે છે તે છુપી
 આવતાં કર્મને અટકાવવા રૂપ કર્મનો સંવર કરે છે. જે
 મનુષ્યો શુભાશુભ પરદ્રવ્યમાં રાગદ્વેષ કરે છે તેઓ ઘણા
 સાંખ્ય વળત સુધી તપ કરે તો પણ તેઓની શુદ્ધિ કોઈ
 પણ પ્રકારે થતી નથી. એક માણસ સ્નાન કરીને તરતજ
 ધૂળમાં-ફીથડમાં આળોટે સો સેતું સ્નાન નિષ્ફળ છે, કેમકે
 સ્નાન કરવાનો ઉદ્દેશ મેલદૂર કરવાનો છે, તે ધૂળમાં આ-
 ળોટવાથી નિરૂપયોગી થાય છે, તેમ તપ કરવાનો ઉદ્દેશ
 કર્મમળને શુદ્ધ કરીને નિર્જરી નાખવાનો-દૂર કરવાનો છે,
 તે રાગદ્વેષ કરવાથી પાર પડતો નથી, માટે આત્માની
 વિશુદ્ધિને અર્થે પ્રથમ રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.
 જો તેનો ત્યાગ કરવામાં ન આવે તો કર્મનાં ફળ લોગવતાં
 દુઃખની પરંપરાના કારણરૂપ આઠ પ્રકારનાં કર્મ બાંધે છે.
 જેઓ કર્મના સર્વ પાકને-ઉદયને પુદ્ગલ રૂપ સમજીને
 તેમાં આશક્ત ન થતાં તેનાથી દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરે છે
 તે સર્વ કર્મ રહિત શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ થઈ રહે છે.
 જેઓ શુદ્ધ ઉપયોગમાં રહે છે તેઓ કર્મ ગ્રહણ કરતા
 નથી અને પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ કર્મનો ત્યાગ કરે છે. જેઓ
 મિથ્યા જ્ઞાનથી મલીન છે, શુભાશુભ ઉપયોગે પરિણમી
 રહ્યા છે તેઓ કર્મ ગ્રહણ કરે છે અને મૂક્યા કરે છે.

પ્રતિક્રમસુથી સંવર.

જેઓ ભક્તિ પૂર્વક સામાયિક, ચૈત્ય સ્તવ, ગુરુવંદન, પ્રતિક્રમણ, કાર્યોત્સર્ગ અને પરચખાણમાં વર્તે છે તેમને સંવર થાય છે. આત્મતત્ત્વમાં સ્થિર થઈને સર્વ દ્રવ્યના સમૂહમાંથી-સર્વ પદાર્થોમાંથી રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરે છે તે સમભાવની સ્થિતિને સામાયિક કહે છે. સમય ઓટલે આત્મા તે આત્મામાં રહેવું તે સામાયિક. તે અવસ્થામાં રાગદ્વેષ ન હોવાથી સંવર થાય છે. આવતાં કર્મ અટકાવવાં તે સંવર છે. આ સંવરની સાથે કર્મની નિર્જરાપણ હોય છે, છતાં આંહી સંવરની સુખ્યતા છે. ૧

જ્ઞાન દર્શન આરિત્રરૂપ રતનત્રય સ્વરૂપ-શુદ્ધ ચૈતન્ય-મય-કર્મ ઉપાધિથી રહિત આત્માની જેઓ નિરંતર સ્તુતિ કરે છે તેને જ્ઞાનીઓ સ્તુતિ કહે છે. કોઈપણ દેહની સ્તુતિ નહિ પણ વિશુદ્ધ આત્માની સ્તુતિ-પ્રશંસા કરવી તે વાસ્તવિક સ્તુતિ છે, તેનાથી કર્મનું આગમન રોકાય છે. ચોવીશ તીર્થંકરની સ્તુતિ કરવી તેને ચતુર્વિંશતિસ્તવ કહે છે. તે સ્તુતિમાં અમુક તીર્થંકર વિશેષની સ્તુતિ છે ત્યારે શુદ્ધ આત્માની સ્તુતિ કરવી તે પવિત્રાત્માની સામાન્ય સ્તુતિ છે. બંને કરવા યોગ્ય છે. ૨

પવિત્ર જ્ઞાન દર્શન આરિત્રમય ઉત્તમ આત્માને વંદના-નમસ્કાર મન વચ્ચન કાયા વડે કરવો તેને વંદના

કહે છે. આમાં શુર્વાદિક જે આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને મુનિ
રૂપ છે તેને વંદના કરવી તે વિશેષ રૂપ વંદના છે.
પવિત્ર આત્મને નામ રૂપની કલ્પના વિના જે વંદના કરાય
તે સામાન્ય રૂપે વંદના છે. બન્નેને કરાતી વંદના લાભ
હાયક છે. છતાં શુભ ઉપયોગવાળી વંદના પુન્ય ફળદાતા છે.
અને શુદ્ધ પવિત્રાત્માકારે પરિણમવા રૂપ વંદના સંવરનું
કારણ છે. ૩

પૂર્વે કરેલાં કર્મોમાંથી જે કર્મો અત્યારે ફલ દેવા
આવેલાં છે-ઉદયમાં આવેલાં છે તે કર્મ લોગવવામાં મારા
પણાનો ત્યાગ કરવો, શુભાશુભ સુખ દુઃખના પ્રસંગોમાં
મારાપણું ન માનવું તેને પ્રતિક્રમણ કહે છે. પૂર્વે જે વખતે
આ જીવે કર્મનો બંધ કરેલ છે તે વખતે તેને પોતાનું
આત્મભાન જાગૃત ન હતું તેથીજ કર્મનો બંધ થયેલો છે.
એ ભૂલ થઈ છે તે ભૂલ ત્યારેજ સુધરે કે જ્યારે આત્મા
પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં જાગૃત થાય અને તે, તે વખતેજ
કહી શકે કે મનમાં માની શકે કે આ ઉદય આવેલ કર્મો
તમે મારાં નથી, તમે અત્યારે જે મને સુખ દુઃખ રૂપ
ફળ આપવા આવ્યાં છો તે મારી ભૂલનુંજ પરિણામ છે,
એમ કહી તે સમભાવે લોગવી લે અને તે લોગવતાં નવાં
કર્મ ન બાંધે તેનું નામ પ્રતિક્રમણ. પ્રતિક્રમણ અટલે પાછું
હઠવું, સ્વભાવને ભૂલી વિભાવમાં ગયો હતો ત્યાંથી પાછો
ફરીને પાછો સ્વભાવમાં આવ્યો માટે તેનું નામ પ્રતિક્રમણ છે. ૪

જે મનુષ્ય શરીરને અચેતન, કર્મથી બનાવાયેલું અને અંતે વિનાશ પામનારું છે એમ જાણીને શરીરના કાર્યને બહુ મહત્ત્વ આપતો નથી, તેમજ શરીરના કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતો નથી તે મનુષ્ય કાયોત્સર્ગ કરી શકે છે. તે કાયોત્સર્ગના વખતમાં કોઈપણ પ્રકારે શરીર ઉપર મમત્ત્વ રાખતો નથી, શરીરને સ્થિર રાખે છે અને ધર્મધ્યાનમાં આત્મ જાગૃત રહી પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને કાયોત્સર્ગ કહે છે. કાયાનો ઉત્સર્ગ એટલે ત્યાગ, કાયામાંથી ઉપયોગ જેથી લઈ આત્મામાં ઉપયોગ રાખવો—આત્માકારે ઉપયોગ પરિણમાવવો તે કાયોત્સર્ગ છે. ૫

કર્મથી આત્માને ભક્ત જોનાર મનુષ્ય જ્યારે ભવિષ્યમાં થનારા બંધનના નિમિત્ત રૂપ રાગદ્વેષાદિ ભાવોનો ત્યાગ કરે છે તેને પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. પ્રત્યાખ્યાન એટલે ત્યાગ, જે જે લાગણીઓથી—પરિણામોથી ભવ બ્રમણ કરાવનાર કર્મો આવે છે તે તે ભાવોનો—લાગણીઓનો ત્યાગ કરવો તે પ્રત્યાખ્યાન છે. ૬

જે યોગી આલશનો ત્યાગ કરી, આત્મ તત્ત્વમાં લક્ષ રાખીને આ છ આવશ્યક કરે છે તેનાં કર્મોનો સંવર થાય છે. મિથ્યા જ્ઞાનનો ત્યાગ કરનાર, આત્મ અનાત્મનો વિવેક કરી સમ્યક્જ્ઞાનમાં લીન થાય છે તેજ આવતાં કર્મોનો નિરોધ કરી શકે છે.

દ્રવ્ય ભાવ ભોક્તા.

જ્ઞાની દ્રવ્યથી-વ્યવહારે વિષયો ભોગવે છે પણ ભાવથી ભોગવતો નથી, ત્યારે અજ્ઞાની જીવ, દ્રવ્યથી-વ્યવહારે વિષયો ભોગવતો નથી પણ ભાવથી ભોગવે છે. જ્ઞાની પુરુષ આત્મ અનાત્મનો-જડ ચૈતન્યનો ભેદ જાણતો હોવા છતાં કર્મની પ્રબળતાને લઈ તેનો ત્યાગ કરવાની પોતાની અસમર્થતાને લીધે દ્રવ્યથી-દેખવા માત્ર વ્યવહારથી પાંચ ઈન્દ્રિયોના ખાવા પીવાદિ વિષયો ભોગવે છે પણ તેમાં તેની આશક્તિ ન હોવાથી ભાવથી તે તેનો ભોક્તા નથી. ભાવથી ભોક્તા નથી એટલે તે કર્મ બંધ કરતો નથી. બીજો અજ્ઞાની મનુષ્ય અજ્ઞાનતાને લીધે પોતાનું હિત અહિત જાણતો નથી છતાં દ્રવ્યથી-વ્યવહારે ઉપવાસાદિ કરીને ખાવા પીવાદિ ભોગોનો ત્યાગ કરે છે તેપણુ તેની તે તે વિષયોમાં આશક્તિ ગયેલી ન હોવાને લીધે દ્રવ્યથી તે ભોગો ન ભોગવવા છતાં ભાવથી તે તે વસ્તુઓનો ભોક્તા થાય છે. થોડા વખત માટે થોડા ભોગોનો ત્યાગ કરી લવિષ્યમાં લાંબા વખત માટે વધારે ભોગો મેળવવા પ્રયત્ન કરવો તે પણ અંદરની આશક્તિ સૂચવે છે એટલે પરિણામ અનુસારે કર્મનો બંધ થાય છે. એકલા બહારના વર્તન ઉપર કર્મ બંધનો આધાર નથી; પણ અંદરની લાગણી અને તેના ઉદ્દેશ ઉપર પણ આધાર રહે છે.

વ્યવહારે જે મનુષ્ય નિવૃત્ત થાય છે-ત્યાગ કરે છે,

ત્યાગી થાય છે તેમે વ્યવહાર પરાયણ લોકો પૂને છે, પણ જે અંદરથી-ભાવથી ત્યાગી થયે છે, વિષયોથી પાછો હંકરે છે તે તત્ત્વજ્ઞ લોકો વડે—મોક્ષાભિલાષી જીવો વડે પૂજાય છે. વ્યવહારજ્ઞ લોકો વ્યવહાર પરાયણને અધિક માને છે, તત્ત્વજ્ઞ લોકો તત્ત્વ પુરૂષોમાં અધિકતા જોવે છે અને તેના પ્રમાણમાં જ તેના તરફથી લાભ મેળવી શકે છે.

જે મનુષ્ય દ્રવ્ય માત્રથી-વ્યવહારે ત્યાગી થયો છે તેને આવતાં કર્મો બંધ થતારૂપ સંવર થતો નથી પણ જે ભાવથી નિવૃત્ત થયો છે-પાછો હંકરે છે તેને નિશ્ચયથી કર્મોનો સંવર થાય છે-આવતાં કર્મોબંધ થાય છે.

આ પ્રમાણે વસ્તુ તત્ત્વના પરમાર્થને સમજીને વ્યવહારે-દ્રવ્યથી મન વચન શરીર વડે નિવૃત્તિ કરીને-ત્યાગી થઈને સર્વથા આવતાં કર્મો અટકાવવા માટે ભાવથી-અંતરની લાગણીથી નિવૃત્તિ પરાયણ થવું.

દ્રવ્યથી વિષયોની નિવૃત્તિ કરતાં ભાવથી નિવૃત્તિ કરવી તે ઉત્તમ છે પણ કેવળ ભાવથી નિવૃત્તિ કરતાં સર્વથા સંવર થઈ શકતો નથી માટે વ્યવહારે દ્રવ્યથી મન વચન કાયાએ નિવૃત્તિ કરવાની પણ જરૂર છે.

મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં વેષતી મુખ્યતા નથી.

શરીર જડ રૂપ હોવાથી જેમ આત્માથી જુદું છે તેમ સાધુઓનાં સિદ્ધ-વેષ પણ જડ રૂપ હોવાથી આત્માથી ભિન્ન છે, માટે તત્ત્વ દષ્ટિએ જોતાં લિંગ-સાધુનો વેષ તે

મોક્ષમાં ખાસ અગત્યનું-મુખ્ય કારણ નથી. મોક્ષમાં જતાં જેનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ મોક્ષમાં જે સાથે જઈ શકતું નથી તે મુક્તિનું મુખ્ય કારણ ન કહેવાય અને તેનાથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ભિન્ન કારણ હોવા છતાં જો સાધુ વેષને મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં કારણ માનવામાં આવે તો આત્માથી ભિન્ન કર્મને પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં કારણ માનતાં કેણુ અટકાવી શકશે ? માટે સાધુ વેષ રૂપ લિંગ મોક્ષમાં કારણ નથી.

વ્યવહારમાં સાધુનો વેષ અને શરીર એ મોક્ષમાં નિમિત્ત કારણ છે પણ નિશ્ચયથી શરીર કે વેષ મોક્ષમાં કારણ નથી. જેની સાથે અભેદ સંબંધ હોય તે મોક્ષમાં વિદ્યમાન રહે છે અને જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની માફક મોક્ષમાં કારણ પણ તજ ગણાય છે.

સંવર માટે શું કરવું ?

સંવર કરવાના અર્થ જીવોએ સંવરને માટે પોતાના આત્મામાં રહેલ સમ્યક્જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની સેવા કરવી અને સર્વ ચેતન અચેતન વસ્તુનો ત્યાગ કરવો. રાગદ્વેષ વિનાનું અને સમ્યક્જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રથી ભરપૂર એવું આત્મતત્ત્વ છે તેજ મુક્તિનો માર્ગ છે એવું જોઈ જાય છે તેઓ તેના વિરોધિ પરિણામોનો ત્યાગ કરવા રૂપ સંવર તત્ત્વને પામી શકે છે. આવતાં કર્મોને તેઓ અટકાવી શકે છે.

ઈતિ સંવર અધિકાર સમાપ્તઃ

નિર્જરા અધિકાર.

પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલાં કર્મોનો થોડે કે ઝાઝે ભાગે ક્ષય કરવો, આત્મ પ્રદેશથી તે કર્મોને અલગ કરવાં તેને નિર્જરા કહે છે. આ નિર્જરાના બે ભેદ છે. એક અકામ નિર્જરા અને બીજી સકામ નિર્જરા. કર્મની સ્થિતિ પરિપક્વ થવાથી -પૂર્ણ થઈ જવાથી જે કર્મો ઉદય આવીને પોતાની મેળે ખરી પડે છે તે અકામ નિર્જરા છે. આ નિર્જરા દરેક નાના મોટા સંસારી જીવોને દર ક્ષણે થયા કરે છે. બીજી સકામ નિર્જરા છે તે કર્મની સ્થિતિ પૂરી થઈ હોય કે ન હોય છતાં તપ જપ ધ્યાનાદિ કરીને તે કર્મની સ્થિતિ જે સત્તામાં છે તેને ઉદીરણ કરીને ઉદયમાં લાવીને ભોગવી લેવી-પુરી કરી દેવી તેને કહે છે. જે કર્મો લાંબા વખતે ઉદયમાં આવવાનાં હતાં તેને કર્મની અવધિ પૂરી થયા પહેલાં, પુરૂષાર્થ કરીને નજીકમાં ઉદયમાં લાવીને ભોગવીને કાઢી નાખવાં તે સકામ નિર્જરા છે. સંવર થયા પછી આ સકામ નિર્જરા આવે છે તે મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં મુખ્ય સાધન છે. અકામ નિર્જરાને સવિપાક નિર્જરા પણ કહે છે અને સકામ નિર્જરાને કોઈ અવિપાક નિર્જરા પણ કહે છે.

અકામ નિર્જરામાં જે કર્મો પાકી ગયાં છે, ફલ દેવાને સન્મુખ થયાં છે-ખાહ્યાર આવ્યાં છે-જે કર્મની સ્થિતિ પૂર્ણ થઈ છે તે કર્મનોજ ક્ષય થાય છે. સકામ નિર્જરામાં તે

પાકેલાં અને નહિં પણ પાકેલાં બન્ને કર્મોની નિર્જરા થાય છે. જેમ વનમાં દાવાનળ લાગવાથી સુકાં અને લીલાં બન્ને પ્રકારનાં વૃક્ષો બળીને ભસ્મ થાય છે, તેમ ધ્યાનના અભ્યાસ વડે પાકેલાં અને નહિં પાકેલાં કર્મનાં સંચયો બળી જાય છે-ખરી પડે છે. કષાયોને દૂર કરીને જે સાધુ વિશુદ્ધ ધ્યાનનો અભ્યાસ કરે છે તેને કર્મની સકામ નિર્જરા થાય છે. નિર્જરામાં મુખ્ય કારણ ધ્યાન છે. કષાયનો ત્યાગ કરીને ધ્યાનનું આલંબન લેવાથી ધ્યાન સફળ થાય છે. જેઓ આત્મતત્ત્વમાં રક્ત થઈ કર્મોનો સંવર કરી નિત્ય ધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તેજ કર્મની નિર્જરા કરે છે. સંવર કર્યા વિના સાધુને પણ સકામ નિર્જરા થતી નથી, ખરી વાત છે કે નવું પાણી આવ્યાજ કરતું હોય તો સરોવર ક્યાંથી ખાલી થાય ? જે સરોવરમાં નાળાં દ્વારા પાણી આવ્યા કરતું હોય તે સરોવર ખાલી થઈ શકતું નથી, તેમ જ્યાં સુધી કષાયાદિ દ્વારા જીવ રૂપ સરોવરમાં કર્મ રૂપ પાણી આવ્યા કરતું હોય ત્યાં સુધી આત્મારૂપી સરોવર કેવી રીતે ખાલી થઈ શકે ? અર્થાત્ નજ થઈ શકે. અર્થાત્ આવતાં કર્મને અટકાવવારૂપ સંવર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સકામ નિર્જરા થતી નથી.

આત્માનાં સ્વભાવરૂપ જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રનું ઐકાગ્રતા પૂર્વક ધ્યાન કરવાથી કર્મનો ક્ષય થાય છે. ધ્યાનમાં મનની મુખ્યતા છે, તે મન જડ માયામાં વારંવાર દોડાદોડ કરે

છે, ત્યાંથી પાછું ખેંચી લાવીને આત્મામાં એકાગ્રહ કરવાથી -આત્માના જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રગુણમાં ભેડી દેવાથી કર્મની નિર્જરા થાય છે.

બાહ્ય પરિગ્રહ ધન ધાન્ય સ્ત્રી પુત્રાદિ, અભ્યંતર પરિગ્રહ રાગદ્વેષાદિ આ બન્ને પ્રકારની ગ્રંથીનો ત્યાગ કરનાર, લોકાચારથી પરાઙ્મુખ થનાર-લોકાચારની દરકાર ન કરનાર, ઇન્દ્રિયોને વશ કરનાર અને મનને સંકલ્પ વિકલ્પના વ્યાપાર રહિત બનાવનાર મનુષ્ય સર્વ કર્મોને ધોઇ નાખે છે.

શુભ અશુભ અને શુદ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારના ભાવ-લાગણીઓ છે, તેમાંથી જે મનુષ્ય પ્રથમની શુભાશુભ બે લાગણીઓનો ત્યાગ કરી છેલ્લી શુદ્ધ લાગણી ધારણ કરે તેનાં કર્મ ક્ષય થાય છે. શુભ ભાવથી પુન્યબંધ, અશુભ ભાવથી-પરિણામથી પાપનો બંધ એને વિશુદ્ધ પરિણામથી નિર્મળતા થાય છે. જેઓનાં પરિણામ શુભાશુભ હોય છે તે પુન્યપાપ ઉપાર્જન કરી ચાર ગતિમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે, પણ વિશુદ્ધ ભાવથી કર્મની નિર્જરા કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને જાણ્યા વિના બાહ્ય તપ કરવાથી કે અભ્યંતર તપ કરવાથી કર્મની નિર્જરા થતી નથી. શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને જાણ્યા પછીજ બાહ્ય કે અભ્યંતર તપ કરવાથી કર્મોની નિર્જરા થાય છે. તેજ તપ જો અજ્ઞાન પૂર્વક કરવામાં આવે તો પુન્ય કર્મનો બંધ થાય છે, તપ કરનારાઓએ

પ્રથમ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને જાણીને પછી કર્મક્ષય કરવા તપ કરવો જોઈએ. આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન કરીને વીતરાગ દેવોએ બતાવેલ પવિત્ર સંયમ માર્ગ પાળવા કે આદરવા બંધે કર્મની નિર્જરા થાય છે. આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાન વિના સંયમ આદરવા કે પાલવાથી પણ કર્મની નિર્જરા થતી નથી, તેમજ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન કરીને પણ સંયમ ન પાલવાથી કર્મની નિર્જરા થતી નથી. સકામનિર્જરા કરવામાં આત્મજ્ઞાન અને સાથે પવિત્ર સંયમ પાળવાની જરૂર છે, તે બંને સાથે રહેવાથી કર્મની નિર્જરા થાય છે.

લોકાચાર કે જે ગાડરીયા પ્રવાહ જેવો કેટલેક ભાગે હોય છે તેનો ત્યાગ કરી આત્મતત્ત્વના આચરણમાં આદરવાળા રહી સંપૂર્ણ સંયમવાન યોગી કર્મોની નિર્જરા કરે છે. જે લોકોત્તર આચાર જ્ઞાનીપુરૂષોનો ઉપદેશોલ્લેખ છે અને આત્મમાર્ગને અનુકૂળ છે તેનો ત્યાગ કરીને જે ગાડરીયા પ્રવાહ રૂપ લોકાચારનું આચરણ કરે છે તેનો નિર્જરામાં કારણરૂપ સંયમ નાશ પામે છે. જે પવિત્ર ચારિત્રનું આચરણ કરે છે છતાં વાસ્તવીક રીતે નિશ્ચય વ્યવહારરૂપ જ્ઞાનીઓના અપેક્ષાવાદમાં શ્રદ્ધા કરતા નથી તેની આત્મશુદ્ધિ થતી નથી. શુદ્ધિ ન થવાનું કારણ એ છે કે પવિત્ર વર્તન સાથે જ્ઞાનની પણ જરૂર છે તે સાથે દર્શનરૂપ શ્રદ્ધાની પણ જરૂર છે. એકલા જ્ઞાનથી એકલા દર્શનથી કે એકલા ચા-

ચિત્રથી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થતી નથી પણ તે જ્ઞાનાદિ ત્રણે સાથે હોય તેજ મોક્ષનો માર્ગ છે અને તેથીજ પૂર્ણતા પ્રગટે છે.

જે સંયમી આદરવા યોગ્ય વિવિધ પ્રકારના આચારમાં પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો છે છતાં જે જ્ઞાની પુરૂષોએ નિશ્ચિત કરેલાં સિદ્ધાંતોને બાજુતો નથી તે કેવળ આંધળા મનુષ્યના જેવો છે. જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા-ચારિત્ર એકદુન ઉપયોગી નિવડતું નથી, આંધળા મનુષ્યની ગમે તેટલી સારી પ્રવૃત્તિ હોય છતાં આંખો વિના તે સદાને માટે યોગ્ય રસ્તા ઉપર ચાલી શકે નહિ. કાકતાલીય ન્યાયે કહાય તે યોગ્ય રસ્તા ઉપર આવી બંધ છતાં પણ તેની પ્રવૃત્તિ સ્વપર ઉપયોગી તો નજ થાય. આંધળો બીજને રસ્તે તો ચડાવી નજ શકે, માટે ચારિત્ર સાથે જ્ઞાનની પણ જરૂર છે. સિદ્ધાંત-શ્રુતજ્ઞાન એ સાધુઓનાં નેત્રો છે. એકેન્દ્રિયાદિને ઇન્દ્રિયો તેજ ચક્ષુ છે. દેવોને અવધિજ્ઞાન રૂપ નેત્રો છે અને નિર્વાણ પામેલાને કેવલજ્ઞાનરૂપ નેત્રો છે. એકેન્દ્રિયાદિ જીવોને ઇન્દ્રિ નેત્રની ગરજ સારે છે. સિદ્ધાંતરૂપ નેત્રોદ્વારા સાધુઓ જીવે છે અને તે દ્વારા જાગૃતિ મેળવી આત્મજ્ઞાનમાં આગળ વધે છે. દેવો અવધિ જ્ઞાનવડે પોતાનું હિત અહિત બાજુ છે. અને સિદ્ધના જીવો સર્વ નેત્રવાળા છે-કેવળજ્ઞાનવડે વિશ્વને જીવે છે. માટે આગમમાં કહેલાં અનુષ્ઠાન કરવાં તે નિર્જરાનું કારણ થાય છે.

અજ્ઞાની બંધાય છે ત્યાં જ્ઞાની મુક્ત થાય છે.

ઈન્દ્રિયોના વિષયો સેવતાં જ્યાં અજ્ઞાનીઓ બંધાય છે ત્યાં જ જ્ઞાનીઓ કર્મોથી મુક્ત થાય છે આ કાંઈ જેવું તેવું આશ્ચર્ય નથી ! શુભાશુભ વિકલ્પો વડે શુભાશુભ કર્મ આવે છે પણ બેમાંથી એકે જાતનો વિકલ્પ ન કરનાર સર્વ દ્રવ્ય ભોગવવા છતાં નિર્જરા કરે છે, પદાર્થને સારા કે ખોટા માનવાથી રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. રાગદ્વેષ વડે કર્મ બંધ થાય છે. અજ્ઞાની પદાર્થનો ભોગ ઉપભોગ કરતાં તેમાં રાગદ્વેષ કરતો હોવાથી બંધાય છે. જ્ઞાની તે પદાર્થના ભોગો-પભોગ વખતે મધ્યસ્થ રહે છે. ઉદાસીન રહે છે-રાગદ્વેષવાળા વિકલ્પો કરતો નથી, તેથી તે બંધ પણ પામતો નથી અને જે કર્મ તેણે ભોગવ્યાં તે પૂર્વનાં કર્મ ભોગવીને નિર્જરા કરે છે. આત્માને ઉજવળ કરે છે.

જ્ઞાનીની માન્યતા.

‘હું કોઈનો નથી અને મારું અન્વ કોઈ નથી, પદાર્થો બધા મારાથી પર છે. આ પ્રમાણે દૃઢમાન્યતાવાળો ત્યાગી થાગી બધાંકર્મોને ધ્રુજાવે છે. મારા તારા પણાના વિકલ્પો દૂર થતાં આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં આવી રહે છે. એ સ્વરૂપ સ્થિરતાની પ્રખર ઉખાથી—ગરમીથી કર્મનો રસ શોષાઈ જાય છે. રસ દૂર થતાં પવનના ઝપાટાથી સુકાં પાંદડાંઓ જેમ ધ્રુજી ઉઠી નીચાં ખરી પડે છે. તેમ કર્મો

નિર્જરી જાય છે આત્માથી અલગ થાય છે અને તેમ થતાં આત્મા ઉજવળ થાય છે.

શુદ્ધ આત્માની ઉપાસના કરો.

શુદ્ધ નિર્મલ આત્માને મૂકીને મોક્ષને માટે જેઓ અન્ય અન્ય જડ સાધનો સેવે છે ! રાગી દ્રેષી દેવોની ઉપાસના કરે છે. મોહમાં ફસાયેલા ગુર્વાદિનું આલંબન લે છે તે મૂઢ-અજ્ઞાની મનુષ્યો ટાઢ દૂર કરવા માટે અગ્નિ એ ખરો ઉપાય છે તેને મૂકીને હિમની-ખરકની ઉપાસના કરે તેના જેવું કરે છે. જેમ ટાઢ દૂર કરવાનો ઉપાય ગરમી-અગ્નિ છે તેમ આત્માને નિર્મળ કરવાનો ઉપાય શુદ્ધ આત્માની ઉપાસના-સેવા કરવી તે છે. આ સાચા ઉપાયને મૂકીને જેઓ ટાઢ દૂર કરવા જેમ હિમની ઉપાસના કરે છે કે જે લાલદાયક તો નથી પણ ઉલટી હાની કર્તા છે તેમ શુદ્ધ આત્માને મૂકીને પરમશાંતિ મેળવવા વિષયોની સેવા કરવી તે લાલને બદલે વિશેષ હાની કર્તા છે. કર્મોથી છોડાવવાને બદલે ઉલટા વિશેષ પ્રકારે આત્માને બંધનમાં સપડાવે છે. આજ પ્રમાણે રાગદ્રેષને ઉશ્કેરનારા કે પોષણ આપનારા દેવો અને ગુર્વાદિ પણ બંધનમાંથી છોડાવતા નથી પણ વિશેષ બંધનમાં ફસાવે છે, માટે મોક્ષને અર્થે શુદ્ધ આત્માની ઉપાસના કરવી તે મોચ સાધન છે.

પરમાત્મા દેહમાં છે.

આત્માજ એ પરમાત્મા થાય છે એટલે પરમાત્મા આ-
પણા દેહનીજ અંદર છે છતાં તે દેવને જેઓ બાહ્યર બીજા
સ્થળે શોધે છે તેઓને માટે હું એમ માનું છું કે પોતાના
ઘરમાં રંધાયેલું અન્ન તૈયાર હોવા છતાં તે મૂઠ બુદ્ધિવાળો
મનુષ્ય બિક્ષાને માટે બાહ્યર ભ્રમે છે.

કર્મ સાથે બંધાયેલ છે ત્યાંસુધી તે સંસારી જીવ
કહેવાય છે, કર્મો દ્વર થતાં આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ
થાય છે તેજ પરમાત્મા છે. આ આશય ઉપર લક્ષ સખીને
શાસ્ત્રકાર જ્ઞાનીઓ કહે છે કે જેને માટે તમે બાહ્યર શોધ
ખોજ કરો છો તે પરમાત્મા તમારા શરીરમાંજ રહેલ છે
તેને નિર્મળ કરવાનું મૂકીને-પ્રગટ કરવાનું ભૂલીને બાહ્યર
તમે શા માટે ભ્રમ્યા કરો છો ? તે પરમાત્મા તે તમારા
આત્મામાંથીજ પ્રગટ થવાનો છે. બાહ્યર ક્યાંઈથી આવવા-
નો નથી.

કષાયથી જીવ બંધાય છે.

ક્રોધાદિ કષાયોમાંથી ઉત્પન્ન થતા કર્મરૂપ દોરડાંઓ
વડે જીવ બંધાય છે, તેજ બંધનો કષાયો શાંત થતાં સહજ
વારમાં તુટી જાય છે. કર્મના બંધનોમાં બંધાવાનું કારણ
કષાયો છે, તેને દૂર કરવા પુરૂષાર્થ કરવાની જરૂર છે.

નથી. જીવ પોતાનાં અવળાં કર્તવ્યોથી બંધાય છે અને પોતાનાજ સવળા કર્તવ્યથી બંધનોમાંથી છુટે છે.

પ્રમાદથી જીવ બંધાય છે.

પોતાનામાં પ્રમાદને રહેવાની જગ્યા આપનાર જીવ જગતમાં સર્વત્ર પાપો વડે બંધાય છે તેજ પ્રમાદને પોતાની બાહ્ય કાઠયાથી—પ્રમાદના દોષથી મુક્ત થતાં જીવ બંધનથી મુક્ત થાય છે. મદ અથવા મદ્ય-દારૂ, પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો, ચાર કષાય, નિદ્રા અને વિકથા, સ્ત્રી દેશ લોભન અને રાજની કથા કરવા રૂપ વિકથા એ પ્રમાદ કહેવાય છે. આ પ્રમાદમાં જીવન પસાર કરનાર જીવ જ્યાં જાય છે ત્યાં કુર્મોથી બંધાય છે. તેજ જીવ જ્યારે પ્રમાદનો ત્યાગ કરી તે પ્રમાદની વિરોધી અપ્રમત્ત દશાને—આત્માની જાગૃત દશાને પોતાના નિવાસનું સ્થાન બનાવે છે સદા આત્માની જાગૃત દશા રૂપ અપ્રમત્ત દશામાં રહે છે ત્યારે જીવ જે જે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરે છે તે સર્વ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિના રૂપમાં પલટાઇને કર્મનાં બંધનો તોડી નાખે છે.

આત્મતીર્થમાં સ્નાન કરો.

આત્મારૂપિ નિર્મળ પવિત્ર તીર્થને મૂકીને જે જીવો આત્માની શુદ્ધિને માટે અન્ય જગાશયાદિ તીર્થમાં સ્નાન કરે છે, હું માનું છું કે તે મલીન મનુષ્ય સરોવરનો ત્યાગ

કરીને કાઢવવાળા ખાખોચીયાનો આશ્રય લે છે, નદીઓ અને સમુદ્રો એ કાંઈ તાત્ત્વિક તીર્થ નથી. જે તારે તે તીર્થ. આત્મા સિવાય કોઈ તારનાર નથી, માટે આત્માજ તાત્ત્વિક સુખરૂપ અને નજીકના તીર્થને મૂકીને આત્મશુદ્ધિ માટે જેઓ નદીઓ આદિ તીર્થો વડે આત્માની શુદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ સત્યમાર્ગના અજ્ઞાણ છે.

નદીનાં જળો શરીરની શુદ્ધિ કરશે, ગરમીની ઉષ્માને શાંત કરશે. પાણીની તૃષા મટાડશે, પણ આત્મજાગૃતિ તો તે નહિંજ આપે, ક્રોધાદિની ગરમી શાંત નહિં કરે, મનને નિર્મળ નહિં કરે. ક્રોધાદિને શાંત કરનાર તો સંયમ રૂપ પાણીથી ભરેલી આત્મા રૂપી નદીજ છે.

મુશ્કેલીઓ સહન કરો.

પોતાના આત્મામાં સ્થિરતા કરવા ઇચ્છનારા મનુષ્યોએ જે જે મુશ્કેલીઓ આવી પડે તે તે સમભાવે સહન કરવી જોઈએ. જે જે પરિપક્ષો કે ઉપસર્ગો બીજાઓ તરફથી આવે તે સહન કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. આ મુશ્કેલીઓ સહન ન કરી શકનારનું આત્મજ્ઞાન તેવા મુશ્કેલીના પ્રસંગો આવી પડતાં નાશ પામે છે. સુખમય સ્થિતિમાં રહીને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરેલું હોય છે. તે દુઃખ આવી પડતાં ખસી જાય છે, વિદ્યેષો ઉત્પન્ન થવાથી તેની નિશ્ચિનતા ટકી રહેતી

નથી માટે શક્તિઅનુસારે સુખની માફક દુઃખદ પરીપહો સહન કરવાની ટેવ પાડવી, ઇચ્છાનુસાર જાણી જોઈને ક્ષુધા સહન કરવી, તૃષ્ણા સહન કરવી, ટાઢ તાપ સહન કરવા, વસ્ત્રો ઓછાંથી ચલાવી લેવું રૂપવાન સ્ત્રીઓ દેખી મનને ડગવા ન દેવું, કોઈ આક્રોશ કરે તાડના તર્જના કરે નિંદા કરે તે સમભાવે ક્ષમાપૂર્વક સહન કરવી, કોઈ પ્રશંસા કરે કોઈ સારો સત્કાર કરે કે કોઈ તિરસ્કાર કરે તો જરા પણ અભિમાન કે ગુસ્સો ન કરવો, રોગ આવે તો શાંતિથી સહન કરવો, ધારેલી કે જરૂરીયાતની વસ્તુ ન મળે તો તેના વિના ચલાવી લેવાની ટેવ પાડવી, રહેવા સુવાની જમીન ખાડા ખડીયાવાળી હોય કે ખડુ હવાવાળી ન હોય તો પણ તેનાથી ચલાવી લેવાની ટેવ પાડવી, સારી બુદ્ધિ હોય તો તેનો અહંકાર ન કરવો અને જ્ઞાન ન આવડે તો શોક ન કરવો પણ તેને માટે પુરૂષાર્થ કરવો. આવી આવી બીજી પણ ઇષ્ટના અભાવવાળી કે અનિષ્ટના સંયોગવાળી સ્થિતિ આવી મળતાં સમભાવ રાખી આત્મભાન ખરાખર ટકાવી રાખવા પ્રયત્ન કરવો.

આગ્રહ ત્યાગ.

કર્મોની નિર્જરા કરવાની ઇચ્છાવાળા જીવોએ સુખ કે દુઃખમાં તેમજ બીજી બાબતોમાં પણ આગ્રહ ન રાખવો. આગ્રહ રાખવાથી આર્ત્તધ્યાન થાય છે. આર્ત્તધ્યાનથી જીવ કર્મો કાઢવાને બદલે ઉલટો વધારે કર્મોનો સંચય કરે છે.

આજ બેઠકએ અને આ નજ બેઠકએ. આ હોય તો ડીક પડે અને આ ન હોય તો ડીક પડે, એવો આશ્વર્ય કે એવી અપેક્ષા આત્માથી જીવોએ રાખવી નહિ, પણ પૂર્વે બાંધેલાં પોતાનાં શુભાશુભ કર્મમાંથી સુખ કે દુઃખ જે વખતે જે ઉદય આવે તે સમભાવે સહન કરતા રહેવું. અમુક વસ્તુનો આશ્વર્ય બંધાવો કે અમુક વિના નજ આલે તેવી લાગણીઓ આત્મધ્યાનરૂપ અશુભ ધ્યાન ઉત્પન્ન કરનારી છે. આત્મધ્યાનથી જીવ ઘણાં નવીન અશુભ કર્મ બાંધે છે, માટે જે વખતે જે જે વસ્તુ વિગેરે મળી આવે તેમાં સંતોષ માનતાં અને તેથી ચલાવી લેતાં દેવાવું બેઠકએ.

આત્મજ્ઞાનથી શુદ્ધિ થાય છે.

વિપરીત દૃષ્ટિવાળા ઘણા જીવો બીજા ઉપાયોથી શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે અને તે માટે પ્રયત્નો પણ કરે છે છતાં આ તો જ્ઞાનીઓનો નિશ્ચયજ છે કે આત્માના જ્ઞાન વડેજ આત્માની શુદ્ધિ થાય છે. આત્મા સિવાય અન્ય પદાર્થ જે જડ પુદ્ગલ-માયા રૂપ છે. યા અજીવ છે તે પદાર્થોનું તો આત્માની આડે આવરણજ છે. આ આવરણ એજ અશુદ્ધિ છે, તે પદાર્થથી આત્માની શુદ્ધિ થઈ શકેજ નહિ, તેના ત્યાગથીજ શુદ્ધિ થાય, અથવા આવરણના વિરોધી તત્ત્વથી આવરણ જાય-શુદ્ધિ થાય. જેમ તાપથી ટાંઠ જાય છે તેમ આ જડ માયાનો વિરોધી ચૈતન્ય ભાવ

છે, તે ચૈતન્યનો જ્ઞાન એ ગુણ છે. જો અજ્ઞાનતાથી કર્મો આવે છે તો તેના વિરોધી ભાવ રૂપ જ્ઞાન દૃષ્ટિથી કર્મો આવતાં અટકી શકે છે. અને પૂર્વનાં બાંધેલાં કર્મો આલ્યાં જાય છે એટલે આત્મજ્ઞાન વડે આત્માની શુદ્ધિ થઈ શકે છે પણ બીજા કોઈ પદાર્થથી આત્માની શુદ્ધિ થતી નથી.

આત્મા પરદ્રવ્યોથી તદ્દન જુદો છે એટલે જમો તેવાં સારાં પરદ્રવ્યો વડે સર્વ પ્રકારે પ્રયત્ન કરો છતાં આત્મા શુદ્ધ થવાનો નથી, તેમજ તે પરદ્રવ્યો આત્માનો સ્પર્શ પણ કરી શકવાના નથી. પરદ્રવ્ય જે શુભાશુભ કર્મો તેને આત્માથી અલગ કરવાં હોય તો આત્મ સ્વરૂપની ભાવના કરવી, હું આત્મસ્વરૂપ છું તે હકીકતનું અખંડ સ્મરણ કર્યા કરવું, આત્મસ્વરૂપનો વિચાર નહિં કરનાર પરદ્રવ્યનો ત્યાગ કરી શકતો નથી.

આત્માના દ્રવ્યગુણ પર્યાયનો વિચાર કરવો, હું આત્મા છું એવી પ્રબળ ભાવના વધારવી, આત્માની અનંત શક્તિનો તેમજ તેના જ્ઞાતા દૃષ્ટા પણાના ગુણનો વિચાર કરવો. આત્માના દરેક પ્રદેશમાં હું અનંત બળવાન જ્ઞાનવાન આત્મા છું એવી જાગૃતિ કરી મૂકવી તે પરદ્રવ્યને આત્માથી અલગ કરવાનો ઉપાય છે.

પરદ્રવ્યને પણ જાણો. ઓળખો.

આત્માથી પરદ્રવ્યને અલગ કરવાની ઈચ્છાવાળાઓએ

પરદ્રવ્યને પણ જાણવું જોઈએ, જે પરદ્રવ્યને જાણતો નથી તે આત્મદ્રવ્યને ગ્રહણ કરી શકતો નથી. ખરાબ પદાર્થોની હેયાતિને લીધેજ સારા પદાર્થની કિંમત થઈ શકે છે. દુઃખ છે તો સુખની અધિકતા સમજાય છે. દુઃખદાઈ પદાર્થો છે તો જીવો સુખદાઈ પદાર્થની ઇચ્છા કરે છે. પરદ્રવ્ય અહિતકારી છે એમ જાણવા પછીજ આત્મા હિતકારી છે તે તરફ પ્રવૃત્તિ કરી શકાય છે. જ્યાં સુધી આ પરદ્રવ્યના સ્વરૂપને જીવ જાણી કે સમજી શકતો નથી ત્યાં સુધી આત્મદ્રવ્ય તરફ જીવ પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી.

જગત્નો સ્વભાવ વિચારો.

પરદ્રવ્યથી વિરક્ત થવા અને સ્વતત્ત્વ તરફ પ્રેમ રાખવા માટે તથા સર્વ કર્મોથી છુટા થવા અર્થે આ જગત્ના સ્વભાવનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે.

પદાર્થોની અનિત્યતા, જીવોની અશરણુતા, સંસારની વિવિધતા, કરેલ કર્મોનું જીવને એકલાને લોગવવાપણું, દેહ આત્માની ભિન્નતા, શરીરની અશુચિતા, કર્મને આવવાના માર્ગો, કર્મને આવતાં અટકાવવાના ઉપાયો, આત્માથી કર્મને અલગ કરવાના પરિણામો વિગેરેનો વિચાર કરવો, જન્મ, મરણ, આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિઓની વિષમતા, અને પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોના વિરસપણાનો વિચાર કરવો. તે પછી આ સંસારના મુખનો

અને આત્માની શાંતનો સુકાળલો—સરખામણી કરી જોવી તેથી સંસારની અસારતા સમજાયા વિના રહેશે નહિં.

અંતરંગ લાગણીવાળા ‘હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર અને અસંતોષ રૂપ પાંચ પાપોથી જીવ બંધાય છે તેજ પાપોને જો અંતરંગ લાગણીમાંથી બાહ્ય કાઢવામાં આવે તો તે પાપો જીવને બાંધી શકતાં નથી.

જે પાસે હોય તે અપાય.

જે મનુષ્ય જ્ઞાનની આરાધના કરે છે તેને જ્ઞાન જ્ઞાન આપે છે. જે અજ્ઞાનની આરાધના કરે છે તેને અજ્ઞાન અજ્ઞાન આપે છે. વાત ખરી છે કે જે પોતાની પાસે વિદ્યમાન-હૈયાત હોય તેજ અપાય છે.

જ્ઞાન અને જ્ઞાનીમાં ભેદ નથી.

જ્ઞાન અને જ્ઞાનીમાં ભેદ બીલકુલ નથી કેમકે જ્ઞાનને જાણવાથીજ જ્ઞાની કહેવાય છે. વ્યવહાર દષ્ટિએ જ્ઞાન ગુણને જ્ઞાની ગુણી—એમ ભેદ કહેવાય છે પણ તાત્ત્વિક દષ્ટિએ વિચાર કરતાં જ્ઞાન તેજ જ્ઞાની છે અને જ્ઞાની તેજ જ્ઞાન છે. કેમકે ગુણ અને ગુણીનો અભેદ સંબંધ છે તે જુદાં પડતાં નથી, એટલે જ્ઞાનનું જ્ઞાન થતાં જ્ઞાની આત્માનું જ્ઞાન અવશ્ય થાય છે.

પોતામાં—આત્મામાં જ્ઞાન છે એ બધા પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. જે જ્ઞાનના અનુભવ વિનાના છે તેને પદાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી. જ્ઞાન અમૂર્ત આત્માનો ગુણ હોવાથી અમૂર્ત છે. ઇન્દ્રિયોથી પ્રત્યક્ષ તેનો અનુભવ થતો નથી છતાં ‘હું જાણું છું’ ઇત્યાદિ પોતાના અનુભવથી તે બરોબર અનુભવાય છે. જેને જ્ઞાનનો અનુભવ હોય છે તેજ જ્ઞાનદ્રારા અન્ય પદાર્થોને જાણી શકે છે.

જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ થતું નથી ?

કેટલા એક સંપ્રદાયવાળા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ નથી માનતા પણ પરોક્ષ માને છે, તેઓએ જાણવું જોઈએ કે ભલે તમે જ્ઞાનને પરોક્ષ માનો, પણ જો તે પરોક્ષ જ્ઞાન વડે વિષયોનો બોધ તમને થાય છે તો તે પરોક્ષ જ્ઞાન વડે આત્માનો બોધ શામાટે ન થઈ શકે ? અર્થાત્ તે પરોક્ષ જ્ઞાન વડે તે જ્ઞાનની પણ પ્રતીતિ શામાટે ન થાય ? થવીજ જોઈએ. જે જ્ઞાન વડે પદાર્થ જાણી શકાય તે જ્ઞાન વડે જ્ઞાની-જ્ઞાનવાન શા માટે ન જાણી શકાય ? જે દીવા વડે ઘટ પટાદિ પદાર્થો પ્રકાશીત થાય છે તે દીવા વડે તે દીવો બરોબર શામાટે ન દેખાય ? દેખાવોજ જોઈએ.

જે મનુષ્ય જાણવા યોગ્યને જાણે છે તે જાણવાવાળાને બાહ્યરનાં બીજાં કોઈ બંધનો નથી કે કોઈ બાંધનાર પણ

કેમ ન જાણે ? પ્રકાશવા લાયક પદાર્થોને જીવે છે પણ પ્રકાશ કરનારને જોતો નથી એ ખેદની વાત છે. અર્થાત્ એ કહેવું તે આશ્ચર્ય ભરેલું છે.

પરમાત્મ સ્વરૂપ જાણવા યોગ્ય છે તેને જાણવા યોગ્ય લક્ષ રૂપે જાણીને તે લક્ષ્યથી પાછા ફરીને લક્ષ રૂપે શુદ્ધ આત્માને રાખીને તેનું ધ્યાન કરવું તેથી કર્મોનો નાશ થાય છે. પ્રથમ પરમાત્માનું જ્ઞેય રૂપે-જાણવા યોગ્ય રૂપે જ્ઞાન કરીને, તેના જેવોજ પોતાનો શુદ્ધ આત્મા છે એમ ધારીને, પછી પોતાના શુદ્ધ આત્માને જ્ઞેય રૂપે રાખીને તેનો અનુભવ કરવો. આ અનુભવથી કર્મનો નાશ થઈ આત્માજ પરમાત્મા રૂપે થઈ રહે છે. સાધ્ય સિદ્ધ થયા પછી આલંબન મૂકી દેવું જોઈએ. મોટા વાસણમાંથી કડછી વડે લોજન બાહાર કાઢ્યા પછી છેવટે તે કડછી મૂકી દેવામાં આવે છે તેમ ઇન્દ્રિય મનાદિકની તથા દેવ ગુર્વાદિકની સહાયથી આત્માને જાણીને તે જાણવાનાં હુથીયારો-આલંબનો મૂકી દેવાં. લોજનરૂપ કાર્ય થઈ રહ્યા પછી કડછીને પકડી રાખવી તે જેમ નિરર્થક છે તેજ ઇન્દ્રિય મન અને પરમાત્માદિ સહાયકોની મદદથી આત્માનું સ્વરૂપ જાણી જોઈ અનુભવી લીધા પછી તેના સહાયકો-આલંબનોને પકડી રાખવાની જરૂર નથી.

લોજનની ઇચ્છાવાળાને ઇષ્ટ લોજન મળવાથી જેમ આનંદ થાય છે તેમ આત્મ દૃષ્ટિવાળાને આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતાં આનંદ થાય છે. જ્ઞાનીઓનો પ્રેમ અવિનાશી હોય

છે. દુઃખથી ભય પામેલા મનુષ્યો જેમ દુઃખનાં નિમિત્તોને રાજી ખુશીથી ત્યાગ કરે છે, તેમ આત્મતત્ત્વમાં સુખ માનનારા મનુષ્યો વિષયોને દુઃખદાઈ જાણીને રાજીખુશીથી ત્યાગ કરીદે છે. સોનાને શુદ્ધ કરનાર જેમ શુદ્ધ સુવર્ણ મેળવે છે અને લોઢાને શુદ્ધ કરનાર શુદ્ધ લોહ મેળવે છે તેમ જ્ઞાનને શોધનાર જ્ઞાન મેળવે છે અને અજ્ઞાનને શોધનાર અજ્ઞાન મેળવે છે. આરિસાની અંદર મનુષ્યાદિની સંગતથી તેવું પ્રતિબિંબ દેખાય છે તેમ નિર્મળ ચતન્યમાં કર્મની સોળતથી પ્રતિબિંબ રૂપે મોહ દેખાય છે. દર્પણ શુદ્ધ હોય છે તેમાં વાસ્તવિક રીતે પ્રતિબિંબ હોતું નથી છતાં તે દર્પણની નજીકમાં કોઈ મનુષ્ય પશુ પક્ષી કે વસ્તુ સામી આવવાથી તેમાં તેવું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ આત્મા નિર્મળ છે પણ સંયોગ સંબંધે કર્મની ઉપાધિ આવવાથી—તેના સંગથી આત્મામાં મોહ દેખાઈ આવે છે. વાસ્તવિક રીતે આત્મામાં તેવું કંઈ નથી અને મોહ એ આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પણ નથી, તેતો દર્પણમાં પડેલા પ્રતિબિંબની માફક આગંતુક છે; બાહ્યરથી આવેલ છે, જે આવે છે તે જઈ પણ શકે છે.

વાસના તેવું ફળ.

જો આ જીવને ધર્મ વડે વાસિત કરવામાં આવશે તો જીવ ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરશે, પાપમાં પ્રવૃત્તિ નહિં કરે, પણ જો તેને પાપ વડે વાસિત કરવામાં આવશે તો તે

નિરંતર પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરશે પણ ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ નહિ કરે, તેમ જ્ઞાન વડે વાસિત-ભાવિત થયેલ જીવજ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિ કરશે, અજ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિ નહિ કરે. જો આમજ છે તો પછી આત્માની વિશુદ્ધિ કરવાની ઇચ્છાવાળા જીવોએ પોતાની બધી પ્રવૃત્તિ જ્ઞાનમયજ કરવી જોઈએ; શુદ્ધ કરેલું સુવર્ણ જેમ કોઈ પણ પ્રકારે ફરીને મલિન થતું નથી તેમ નિર્મળતાને પામેલો જ્ઞાની પછી અજ્ઞાનતાનો સ્વીકાર કરતા નથી.

વિદ્વાનોને શીખામણ.

ઓ વિદ્વાનો! તમે એવો અભ્યાસ કરો, એવું ધ્યાન કરો, એવું ભણો, એવી રીતે મનને સ્થિર કરો, એવી આરાધના કરો, એવું બીજાને પૂછો, એવું બીજા પાસેથી સાંભળો, એવું જાણો, એવું બીજાને કહો, એવી પ્રાર્થના કરો, એવું જોવો, એવું પ્રાપ્ત કરો, એવું વશીકરણ કરો અને એવું કાંઈ પણ સ્પર્શો કે જેનાથી તમને નિરંતર કાયમને માટે આત્માની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય.

આ પ્રમાણે પરબ્રહ્મના પ્રસંગને દૂર કરનાર યોગી, ઇન્દ્રિયોના સમૂહને અત્યંત ચપળ બાણીને, અંતરમુખ દષ્ટિ કરી, નિર્મળ જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર સ્વભાવવાળા આત્માનું ધ્યાન કરી, કર્મોની નિર્જરા કરી, નિત્ય જયોતિસ્વરૂપ નિરૂપમ પદને પ્રાપ્ત થાય છે.

ઇતિ નિર્જરા અધિકાર સમાપ્તઃ

મોક્ષ અધિકાર. ૭

બંધનાં કારણ બંધ થતાં આવતાં કર્મો સર્વથા બંધ થાય છે અને નિર્જરા વડે પૂર્વનાં બંધેલાં કર્મો આત્માથી સદાને માટે અલગ થાય છે. તે સ્થિતિને મોક્ષ કહે છે. આ મોક્ષમાં સદાને માટે જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રકાશતોજ રહે છે અને જન્મમરણો સદાને માટે બંધ થાય છે. આ મોક્ષ પ્રાપ્ત થયાં પહેલાં આ છેલ્લા મનુષ્યના દેહમાં રહેતાં જેમ અંધકાર દૂર થતાં આકાશમાં પ્રકાશ સ્વરૂપ દેહીપ્યમાન સૂર્યઉદય પામે છે તેમ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર કર્મોના ક્ષય થતાં કેવલ જ્ઞાન ઉદય પામે છે. પ્રગટ થાય છે. જેમ અંધકાર સૂર્યના પ્રકાશનું પ્રતિબંધક છે તેમ જ્ઞાનાવરણાદિ ચાર કર્મો કેવલ જ્ઞાનાદિ આત્મગુણના પ્રતિબંધક છે. અંધકાર દૂર થતાં સૂર્ય પ્રકાશી રહે છે તેમ જ્ઞાનાવરણાદિ દૂર થતાં કેવલ જ્ઞાનાદિ ચાર ગુણો પ્રગટે છે. મેલથી મલિન થયેલા આરિસામાં કાંઈ પણ રૂપ-પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી તેમ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોથી મલિન આત્મામાં કેવલ જ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રગટ થતા નથી. જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાય આ ચારકર્મો સાથે નાશ પામે છે અને તેને લઈને યોગીને અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંત આનંદ અને અનંત વીર્ય-શક્તિ આ ચારગુણો સાથે પ્રગટ થાય છે. જેમ વજ

વિના પહાડ ભેદી શકાતો નથી તેમ શુદ્ધ આત્માના ધ્યાન વિના મોહાદિનો નાશ કરી શકાતો નથી. વિશાળ અને મજબુત પહાડોને તોડવા એ મુશ્કેલીવાળું કામ છે છતાં તેની ઉપર વજના પ્રહારો કરતાં થોડા વખતમાં તેના કકડે કકડા કરી શકાય છે તેમ જ્ઞાનાવરણાદિ ચાર કર્મ રૂપ પહાડો તોડવા એ મુશ્કેલીવાળું કામ છે છતાં વિશુદ્ધ આત્માનું ધ્યાન કરવા રૂપ વજ વડે ઘણી રહેલાઈથી તે તોડી શકાય છે. ધ્યાન કરવાથી-ધ્યાનની સ્થિરતા રૂપ અગ્નિ વડે કર્મોમાં રહેલા રસ શોષી નાખવાથી કર્મો નિરસ થઈ ઘણા થોડા વખતમાં આત્મ પ્રદેશથી ખરી પડે છે. જુદાં થઈ જાય છે, માટે મોક્ષના અર્થી જીવોને કર્મો દૂર કરવા શુદ્ધ આત્માનું ધ્યાન કરવું તે યોગ્ય માર્ગ છે. જેમ વ્યાધિવાળા મનુષ્યનો અસાધ્ય જેવો પણ વ્યાધિ ઔષધો વડે દૂર થતાં તેને જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તેવો પણ તાત્ત્વિક આનંદ, મહાન કલેશકારી અને દુઃખે દૂર કરી શકાય તેવી કર્મની અસાધ્ય જેવી જણાતી વ્યાધિને શુદ્ધ ધ્યાન રૂપ ઔષધ વડે દૂર કરવાથી આ યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ કેવલજ્ઞાની કેવલ જ્ઞાનરૂપ નેત્રો વડે ઇન્દ્રિયાતીત પદાર્થોને સાક્ષાત્ જોઈને જીવોની યોગ્યતાનુસાર ધર્મોપદેશ આપવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેઓ મહાન્ પુન્યવાન હોવાથી દેવો આઠ મહા પ્રતિહાર્ય તેમની સેવા અર્થે બનાવે છે;

તેમનો દેશના અમોઘ હોય છે એટલે તેમના ઉપદેશની અસર જીવો ઉપર થયા વિના રહેતી નથી.

તીર્થંકરો જ્યારે ધર્મનો યોગ આપે છે ત્યારે દેવો તેમના સમવસરણમાં દેશનાં દેવાના સ્થાને એક અશોક વૃક્ષ બનાવે છે, તેની છાયામાં આવેલા જીવોને તેટલા વખત માટે કોઈ પણ પ્રકારનો શોક કે ઉદ્વેગ રહેતો નથી. આ અશોક વૃક્ષ આખા સમવસરણના સ્થાન ઉપર લાંબાયેલો પથરાયેલો-ઘેરાયેલો દેખાય છે ૧ દેવો સુંદર સુગંધી પુષ્પોની વૃષ્ટિજનુ પ્રમાણે સમવસરણમાં કરે છે. ૨ આનંદદાયક પ્રભુની દેશનાની ધ્વનિ સાથે દેવો સુર પૂરે છે. ૩ બન્ને બાજુ દેવો ચાંમર વિંજે છે. ૪ પ્રભુને દેશના દેતી વખતે બેસવા માટે દેવો સિંહાસન સ્થાપે છે. ૫. ભગવાનના પાછળના ભાગમાં ભામંડલ મૂકવામાં આવે છે. ૬ દેવો દેવ હુંડલી (દિવ્ય વાજ્ર) વળાડે છે, ભગવાનના મસ્તક ઉપર દેવો છત્ર ધરાવે છે. ૮. પુન્યની પ્રબળતાથી આ આઠ પ્રતિહાર્યો હોય છે તીર્થંકરની દેશનાથી આત્મજગૃતિ વધે તેવો ઉત્તમ લાભ થાય છે, ને પ્રભુની વાણી મનુષ્યો, દેવો અને પશુઓ પણ પોતપોતાની ભાષામાં સમજે છે.

જેમ અગ્નિનો સ્વભાવ ઉષ્ણ છે, વાયુનો સ્વભાવ-ચપળ છે અને ચંદ્રનો સ્વભાવ શીતળ છે તેમ આત્માનો સ્વભાવ-સ્વરૂપ તે જ્ઞાન છે. આત્મા જ્ઞાન સ્વભાવ વડે વિશ્વને

જાણે છે. આત્માનું સ્વરૂપ ચૈતન્ય છે, તે ચૈતન્ય જ્ઞાનમય છે, જ્યાં સુધી જ્ઞાનના સામર્થ્યને અટકાવનાર-પ્રતિબંધકનું સામર્થ્ય પ્રબળ હોય છે, ત્યાં સુધી જ્ઞાન પોતાના વિશ્વ દૃષ્ટાપણના કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકતું નથી. આત્મામાં અનંત સામર્થ્ય છે, અનંત જ્ઞાન વિદ્યમાન છે છતાં તે શક્તિને અટકાવનાર જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મની હૈયાતિ હોય છે ત્યાં સુધી જ્ઞાન પોતાનું વિશ્વજ્ઞાતાપણનું સામર્થ્ય પ્રગટ કરી શકતું કે વાપરી શકતું નથી. જ્ઞાનાવરણ દૂર થતાં આત્મા લોકલોક પ્રકાશકપણની પોતાની શક્તિ પ્રગટ કરી તેનો અનુભવ લે છે.

જેમ અગ્નિના સ્વભાવને અટકાવનાર અંદ્રકાન્તમણિ અથવા મંત્રાદિ પ્રતિબંધક રૂપ ન હોય તો અગ્નિ બાળવા યોગ્ય પદાર્થને બાળવા સિવાય રહેતો નથી તેમ જ્ઞાનીને જ્ઞાનનું પ્રતિબંધક જ્ઞાનાવરણ કર્મ ન હોય તો તે પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી જ્ઞેયને-જાણવા યોગ્ય પદાર્થને જાણ્યા વિના અજ રહી શકતો નથી.

આત્મજ્ઞાનને દેશકાળાદિનો પ્રતિબંધ નથી.

જેમ સૂર્યને પ્રકાશમાં દેશ કાળ કે સ્વભાવ પ્રતિબંધકરૂપ નથી તેમ આત્માને પણ દૂર પ્રદેશ આદિનો પ્રતિબંધ નથી એ પ્રગટ અનુભવ સિદ્ધ છે.

મેરૂપર્વત એ દેશ-ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ દૂર પ્રદેશ છે.

રામ લક્ષ્મણદિ ઘણા વખત પહેલાં થઈ ગયા તે કાળની અપેક્ષાએ દૂર છે. પરમાણુ એ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી સ્વભાવની અપેક્ષાએ દૂર મનાય છે. આમ દેશની અપેક્ષાએ સૂર્ય દૂર હોવા છતાં પદાર્થોને પ્રકાશવાનું કાર્ય સૂર્યને માટે અશક્ય નથી, કેમકે સૂર્યનો સ્વભાવ સદા પ્રકાશવાનોજ છે. આજ દૃષ્ટાંતે દેશ કાળાદિની અપેક્ષાએ પદાર્થો દૂર હોવા છતાં જ્ઞાન સર્વ પદાર્થોને સ્પષ્ટપણે જાણે છે. મેરૂપર્વત, રામ લક્ષ્મણ અને પરમાણુ આદિ દેશ કાળ અને ભાવથી વિપ્રકૃષ્ટ-દૂર હોવા છતાં તેને જાણવામાં જ્ઞાનને જરાપણ અડચણ કે મુશ્કેલી પડતી નથી. સૂર્ય જે સ્થાને રહ્યો છે તે સ્થાનથી દૂર આવેલા પદાર્થને પ્રકાશવાનું કાર્ય સૂર્યને જેટલું સહેલું છે, શક્ય છે તેટલુંજ દેશ કાળાદિથી દૂર આવેલા પદાર્થો હોવા છતાં તે સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન કરવાનું કામ આત્માને માટે સહેલું અને શક્ય છે. દેશ કાળાદિ વિપ્રકૃષ્ટ-દૂર હોવા છતાં તે જ્ઞાનને જાણવામાં પ્રતિબંધક નથી એ સ્વાનુભવ પ્રત્યક્ષ છે. વિશેષ એટલો છે કે આ વાત કેવલ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ સમજવાની છે. આ પૂર્ણ જ્ઞાન જે કેવળ જ્ઞાન તેને દેશકાળાદિ કોઈ પ્રતિબંધક નથી, પણ જે દેશ-થોડું પ્રત્યક્ષ એવાં મતિજ્ઞાનાદિ છે તેમાં તો દેશાદિથી વિપ્રકર્ષ-દૂર પદાર્થો તેનું જ્ઞાન થવામાં જ્ઞાનાવરણ પ્રતિબંધક છે. આ ઉપરથી એ નિશ્ચય થયો કે જેમ સૂર્યને પ્રકાશ કરવામાં પ્રતિબંધકરૂપે વાદળોનો

સમૂહ છે પણ દેશકાળાદિ પ્રતિબંધક નથી તેમ વિશ્વના સર્વ પદાર્થોને આત્મા જાણી શકે છે તેમાં દેશકાળાદિ પ્રતિબંધક નથી પણ જ્ઞાનાવરણ કર્મ છે તેજ પ્રતિબંધક છે.

જ્ઞાન વિશેષ પદાર્થોને પણ જાણી શકે છે.

જેમ સામાન્ય પદાર્થોનો સ્વભાવ જ્ઞાનના વિષય થવા રૂપ છે તેમ વિશેષ પદાર્થોનો પણ સ્વભાવ જ્ઞાનના વિષય થવા રૂપ છે એટલે વિશેષ પદાર્થોનું પણ જ્ઞાન થઈ શકે છે. સાક્ષાત્ જ્ઞાન જે કેવલ જ્ઞાન વિના પદાર્થના વિશેષ (પૂર્ણ) સ્વભાવનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. આત્મા જ્ઞાન સ્વભાવરૂપ હોવાથી તે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે, જે આત્માને સર્વજ્ઞ અને સર્વ દર્શી માનવામાં ન આવે તો તેનામાં જ્ઞાન સ્વભાવતા સંભવી શકે નહિ.

પદાર્થોમાં બે પ્રકાર છે. એક સામાન્ય બીજો વિશેષ. ઘડો કહેવાથી સામાન્ય રીતે બધા ઘડાનું જ્ઞાન થાય છે પણ પીળો ઘડો કહેવાથી તે એક પીળા ઘડાનું જ્ઞાન થાય છે. ઘડો એ સામાન્ય જ્ઞાન છે અને પીળો ઘડો એ વિશેષ જ્ઞાન છે. જુઓ કે સામાન્ય રીતે એક ઘડો દેખવાથી બધા ઘડા આવા હોય છે એમ બધા ઘડાનું જ્ઞાન થાય છે પણ આ ઘડો પીળો છે, શરદઋતુમાં બનાવેલો છે, પાણી ઠરવાના ગુણવાળો છે. એ વાત તો કોઈ વિશેષ જ્ઞાનથી જ જાણી શકાય છે.

આત્મા જ્ઞાન સ્વભાવ હોવાથી તે બધા પદાર્થોને જાણશે

અને દર્શન સ્વભાવે બધા પદાર્થને જોશે, જે બધા પદાર્થને જાણે અને દેખે તે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી કહેવાય. જો મેરૂ આદિ પદાર્થોના સામાન્ય વિશેષ સ્વભાવને આત્મા ન જાણે તો આત્મા જ્ઞાન સ્વભાવ કહેવાયજ નહિ. તેથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે આત્મા જ્ઞાન સ્વભાવ હોવાથી સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે. બધું જાણે અને બધું દેખે છે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી હોવાથી આત્માને કેવળ જ્ઞાન છે. તે કેવળ જ્ઞાનથી સામાન્ય પદાર્થની માફક આત્મા ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા, વર્તમાનકાળમાં ગમે તેટલા દૂર પદાર્થ હોય-યા સૂક્ષ્મ હોય અને ભવિષ્યમાં તે પદાર્થોના પર્ચાઓમાં જે વિશેષ ફેરફાર થવાનો છે તે સર્વ વિશેષને પણ જાણે છે. એટલે દેશ, કાળ અને ભાવથી જે જે પદાર્થો-દ્રવ્યો દૂર કે નજીક રહેલા હોય તેનું પણ સ્પષ્ટતાથી વિશેષ જ્ઞાન આત્માને થાય છે.

અઘાતિ કર્મના ક્ષયથી મોક્ષ.

આ કેવલજ્ઞાની શુદ્ધ ધ્યાન રૂપ શસ્ત્ર વડે વેદની, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્રકર્મ એ ચારે કર્મને એકી સાથે છેદીને નિર્વાણ પામે છે.

જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ઘાતિકર્મ કહેવાય છે કેમકે તે કર્મો આત્માના શુણનો ઘાત કરનારાં-દબાવી રાખનારાં છે તે ચાર કર્મનો

ક્ષય થતાં કેવલજ્ઞાન, કેવલ દર્શન, અનંત આનંદ અને અનંત શક્તિ પ્રગટે તે. આ ચાર ગુણવાળી શક્તિ જેને પ્રગટ થાય છે તેનેજ જીવનમુક્ત કહેવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિએ પહોંચેલ આત્મા જીવતાં છતાં મુક્ત આત્માનો આનંદ અનુભવે છે. તે દેહમાં રહેવા છતાં મુક્ત થવા બરાબર છે કેમકે આત્માની શક્તિનો ધાત કરનાર કર્મો નાશ પામેલાં હોવાથી તેને હવે તે કર્મો બંધનમાં નાખી શકતાં નથી. પાછળનાં વેદની, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર એ ચાર કર્મને અઘાતિ કર્મ કહે છે, તે કર્મો વિદ્યમાન હોય છે છતાં આત્માને વિશેષ તુકશાન કરવાની તાકાત તેમનામાં રહી નથી, જેમ સર્પના મુખમાંથી ઝેરની કોથળી કાઢી લેવામાં આવ્યા પછી તે સર્પ, સર્પના આકારે તો રહે છે પણ સર્પપણાનો ઝેરી ભાવ ભજવી શકતો નથી તેમ આ કર્મો પણ હવે નવીન કર્મના બંધન કરવાવાળાં થતાં તેની હૈયાતિ જ્યાં સુખી હોય છે ત્યાંસુધી આ દેહનો સર્વથા ત્યાગ આત્મા કરી શકતો નથી. તેમ છતાં આ સ્થિતિમાં તે કેવલજ્ઞાની મહાત્મા પોતાની અમોઘ દેશનાના બળે અનેક જીવોને આત્મભાવમાં જાગૃત કરી મોક્ષના માર્ગની સન્મુખ ચાલનારા-મોક્ષ માર્ગના પથિક બનાવે છે. તે ચાર કર્મો પૂર્ણ થતાં શુદ્ધ ધ્યાનના ત્રીજા અને ચોથા ભેદ વડે આત્મ પ્રદેશથી કર્મના બધા પ્રદેશોને દૂર કરી પરમ શાંતિમય, સ્વસ્વભાવ રમણતા રૂપ મોક્ષ સ્થાનમાં

જઈને રહે છે. આ આઠે કર્મો આત્મ પ્રદેશથી સદાને માટે છુટા થાય તેને મોક્ષ કહે છે.

વ્યવહાર દૃષ્ટિએ શુદ્ધ ધ્યાન કર્મોનો નાશ કરે છે, કેવલ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે અને મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. એમ કહેવાય છે. નિશ્ચય દૃષ્ટિએ તો આત્માને કર્મ લાગતાંજ નથી એટલે નવીન મોક્ષ પ્રાપ્ત થતું નથી. આત્મા મોક્ષ સ્વરૂપજ છે એટલે કર્મોનો નાશ અને મોક્ષ પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ કથન અપેક્ષાએ યોગ્ય છે.

કર્મો દૂર થવા પછી રાગદ્વેષાદિની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેથી કર્મો જવા પછી આત્મા શુદ્ધજ બન્યો રહે છે. કર્મોનો સંગ અને રાગદ્વેષાદિ આત્માની સાથે નિત્યપણે જોડાયેલાં નથી. અર્થાત્ આત્મા અને કર્મોનો અલેદ સંબંધ નથી પણ સંયોગ સંબંધ છે અને તેથીજ કર્મો આત્માથી દૂર થઈ શકે છે.

મુકતાત્મા સંસારમાં આવતો નથી.

મોક્ષ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ અને અવ્યાબાધ (કદી નાશ ન પામે તેવાં અને બાધા પીડા વિનાના સુખમાં મગ્ન આત્મા ફરીને સંસારમાં આવતો નથી. ખરી વાત છે કે સદા સુખદાઈ સ્થાનનો-પદનો ત્યાગ કરીને દુઃખદાઈ સ્થિતિનો કોણ સ્વીકાર કરે ?

અર્થાત્ કોઈજ નહિં શરીરના કારણભૂત કર્મો નાશ પામવા પછી તે સિદ્ધ આત્મા ફરીને શરીર ગ્રહણ કરતો

નથી. કારણનો નાશ થવા પછી કોઈ પણ સ્થળે કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી.

કોઈ સંપ્રદાયવાળા જ્ઞાનને પ્રકૃતિનો ધર્મ માને છે, તેને ઉદ્દેશીને જણાવવામાં આવે છે કે બુદ્ધિમાનો ! જ્ઞાન એ પ્રકૃતિનો ધર્મ નથી, કેમકે પ્રકૃતિ એ અચેતન છે. અચેતન પ્રકૃતિમાં કોઈપણ સ્થળે કોઈપણકાળે જ્ઞાન રહેલું હોય છે નથી. જ્ઞાન ચેતન રૂપે છે તે જડ પ્રકૃતિનો વિકાર હોઈ શકેજ નહિ.

કોઈ સંપ્રદાયવાળા મોક્ષમાં જ્ઞાન હોતું નથી પણ જ્ઞાન નાશ પામે છે એમ માનનારાઓએ વિચારવું જોઈએ કે સોનાનો મેલ નાશ થવાથી કાંઈ સોનાપણાનો નાશ થતો નથી તેમ નિર્વાણ પામેલા આત્માના ઉપરથી પુન્ય પાપ રૂપ કર્મના આવરણો નાશ પામે છે પણ તેથી કાંઈ જ્ઞાનનો નાશ થતો નથી. જો જ્ઞાનાદિ ગુણો મોક્ષમાં ગયેલ આત્મામાં નજ હોય તો આત્માની વ્યવસ્થાજ રહી શકતી નથી. કેમકે વસ્તુનું લક્ષણ દૂર થતાં લક્ષ્ય કોઈપણ સ્થળે નિરાધાર રહી શકતું નથી. જ્ઞાન એ આત્માનું લક્ષણ છે તે નાશ પામતાં લક્ષ્ય રૂપ આત્મા રહી શકેજ નહિ. માટે મોક્ષ અવસ્થામાં કર્મોની માફક જ્ઞાનગુણનો નાશ થતો નથી. હા એટલી વાત ધ્યાનમાં છે કે પ્રકૃતિના વિકારવાળા રાગ દ્વેષથી ભલિન જ્ઞાન જેને અજ્ઞાન રૂપે આગળ વર્ણવામાં આવ્યાં છે તે તથા ક્ષયોપશમજન્ય જ્ઞાન એ

મોક્ષમાં હોતાં નથી પણ આત્મા શુદ્ધ સ્વભાવ રૂપ જ્ઞાનની હૈયાતિ તો મોક્ષમાં હોયજ છે. તે જ્ઞાન ન હોય તો આત્માપણુ નજ હોય.

પ્રયત્ન વિના મુક્ત ન થવાય.

જેમ કેદખાનામાં પડેલો અપરાધી મનુષ્ય પુરુષાર્થ રૂપ ઉપાય કર્યા વિના મુક્ત થતો નથી તેમ વિવિધ પ્રકારના જડ ચૈતન્યના, બંધ મોક્ષના જ્ઞાનને બાણુવા છતાં તેના નિવારણ માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તન કરવા રૂપ ઉપાય કર્યા વિના કર્મથી બંધાયેલો આત્મા મુક્ત થઈ શકતો નથી. પણ જે મનુષ્ય આત્મા અને કર્મના ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો વડે બન્નેના લેહોને સમજીને શુદ્ધ આત્મ-તત્ત્વમાં સ્થિરતા કરવા રૂપ સદ્ઉપાય કરે છે તે આત્મા કર્મોથી મુક્ત થાય છે. આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ કરી બતાવી કે કર્મોથી મુક્ત થવાનો ઉપાય કેવલ જ્ઞાનજ નથી પણ તે જ્ઞાનની સાથે આત્મા સ્વરૂપે-આત્માકારે પરિણમી રહેવા રૂપ ક્રિયા કે જે બંધનથી મુક્ત થવાનો ઉત્તમોત્તમ ઉપાય છે તે પણ સાથે કરવાની જરૂર છે.

સોનું એક જાતનું હોવા છતાં જેમ વ્યવહારી લોકો તેને શુદ્ધ અશુદ્ધની અપેક્ષાએ બે પ્રકારનું કહેછે કે આ સોનું શુદ્ધ છે, આ સોનું અશુદ્ધ છે. તેમ આત્મા તો તેનો તે એક હોવા છતાં આ શુદ્ધ આત્મા છે, આ અશુદ્ધ આત્મા છે. એમ શુદ્ધ અશુદ્ધની અપેક્ષાએ આત્માને બે પ્રકારનો લોકો કહેછે.

શુદ્ધ નયની અપેક્ષાએ આત્મામાં ભેદ નથી છતાં વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ કર્મના સંબંધવાળા આત્માને અશુદ્ધ અને સંસારી આત્મા કહેવામાં આવે છે અને કર્મરહિત આત્માને શુદ્ધ અને મુક્ત આત્મા કહેવામાં આવે છે. સંસારી આત્મા કર્મ યુક્ત છે અને મુક્ત આત્મા કર્મ વિયુક્ત છે, સંસારી આત્મા અશુદ્ધ છે. મુક્ત આત્મા શુદ્ધ છે આત્મા અને તેથી અન્ય જે કર્મ તેનો સંયોગ થવો, આ સંયોગને ભવ (સંસાર) કહેવામાં આવે છે. અને આ ભવનો અભાવ તેને કર્મનો વિયોગ કહે છે આ ભવનો વિયોગ કે કર્મનો વિયોગ થવા પછીથી ફરી જન્મ થતો નથી.

મુક્ત આત્માની સ્થિતિ.

મુક્તપણની સ્થિતિમાં આત્માને પર પદાર્થનો સંયોગ હોતો નથી. તે આત્મા પોતાના સ્વભાવમાં પરિણમી રહે છે. તેને લઈને તેને કોઈપણ પ્રકારની ઉત્સુકતા હોતી નથી. મેરૂની માફક સ્વભાવે અડોલ સ્થિર તો હોય છે, વિભાગમાં પરિણમવાપણું ન હોવાથી ત્યાં કોઈપણ પ્રકારનો કલેશ નથી. તેમજ સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયેલ હોવાથી તે કૃતાર્થ થયેલ છે એટલે હવે તેને કોઈપણ કરવાપણું રહેલું નથી. કર્મ રૂપ અજ્ઞ ન હોવાથી તેનાથી ઉત્પન્ન થનારી બાધા પીડાપણુ તે મને નથી, તે સિદ્ધ આત્મા નિરંતર આત્માની આનંદમય સ્થિતિમાં રહે છે.

ધ્યાનનું ફળ.

પૂર્ણ પરમાત્મ સ્વરૂપની-પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થવી તે ધ્યાનનું મુખ્ય ફળ છે. આ ફળ એકાંતિક છે તેમાં અપવાદ નથી, તેમજ તે અનુભવગમ્ય-આત્મગમ્ય છે. અને તે અનુત્તરફળ છે તેનાથી આગળ બીજું ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય કંઈ નથી, માટે બુદ્ધિમાનોએ વાદપ્રતિવાદઆદિ વાસનાઓનો ત્યાગ કરી આ પરબ્રહ્મરૂપ શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે આંહીજ પ્રબલ પુરૂષાર્થ કરવો. વાદવિવાદ કરવાથી વસ્તુતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી; પણ કામ કરવાનો ખરો વખત નકામો ચાલ્યો જાય છે. માટે આંહીજ આ ભવમાંજ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રગટ કરવાને જેટલો બને તેટલો પ્રયત્ન કરવો.

મહાત્માઓનો હિતોપદેશ.

ધ્યાન માર્ગના જાણકાર અને ધ્યાન વડે કર્મનો ક્ષય કરનાર યોગીઓ, ભાવી યોગીઓના હિત અર્થે અંધકારમાં દીપક સમાન આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે કે જેમ ચાલવામાં વિલંબ કે આગસ કરનાર મનુષ્ય માર્ગનો પાર પામી શકતો નથી તેમ ચોકસ નિર્ણય ઉપર આવવાની ઇચ્છા વિનાના વાદ અને પ્રતિવાદ કરનારા તત્ત્વજ્ઞાનનો પાર પામી શકતા નથી. જેમ ચાલવામાં પ્રમાદ નહિ

કરનાર પોતાના અખંડ પ્રયાણ વડે ધારેલે સંધાને પહોંચે છે તેમ શુદ્ધ ચૈતન્યનું ઉપયોગની અખંડ અને નિર્લિંગ બાગૃતિ પૂર્વક ધ્યાન કરનાર કર્મનો ક્ષય કરી આ ભવ-સમુદ્રને ઓલંધીને પોતાની મુસાફરી પૂર્ણ કરી પરમ શાંતિ પામે છે. ધ્યાન એજ કર્મ ક્ષય કરવાનો યા મોક્ષ પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે, એમ જ્ઞાનીઓએ બાણ્યું અને અનુભવ્યું છે, જેમ મંત્ર બાણ્યવાથી મંત્ર ઘોર વિષનો નાશ કરે છે તેમ આત્મા પણ ધ્યાન કરવા વડે અનેક ભવનાં ઉપાર્જન કરેલાં કર્મોનો નાશ કરે છે.

ચિંતામણિ ચિંતવેલું આપે છે, કદપવૃક્ષ કંપેલું આપે છે. પણ શુદ્ધ આત્માનું ધ્યાન તો ચિંતવી ન શકાય અને સંકલ્પી પણ ન શકાય તેવી આત્માની અનંત શક્તિ આપે છે. શુદ્ધ આત્માના ધ્યાન વડે દુઃખે દૂર કરી શકાય તેવા જન્મ, મરણ, અને વૃદ્ધાવસ્થા રૂપ રોગોનો સહેલાઈથી નાશ કરી શકાય છે. તે શુદ્ધ આત્માને કામદેવનો-કામત્રાસનનો પરાજય કરવામાં કે નાશ કરવામાં જરાપણ પ્રયાસ કરવો પડતો નથી, અર્થાત્ આત્મ ધ્યાનથી કર્મને પણ સહેલાઈથી છૂટી શકાય છે. માટે હે મહાનુભાવો! વાદવિવાદને મૂકીને અધ્યાત્મનું ચિંતન કરો. આત્મ ઉપયોગ સ્થિર કરો, વારંવાર વિભાવ દશામાં ઉપયોગ અલિપ્ત થઈ બંધ છે તેને સ્વરૂપભાવે રખાવો, અજ્ઞાન અંધકારને દૂર કર્યા વિના જ્ઞાન અનંત જોયને વિષય કરી શકતું નથી, જોવા બાણ્ય

લાયક પદાર્થને પ્રકાશી શકતું નથી. ઉપાયથી ઉપેયની-
પ્રાપ્ત કરવા યોગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઓ બુધ્ધિમાનો !
તમે સદ્ઉપાયમાં મહાન્ આદર રાખો. આત્મચિંતન
કરવા જેવો બીજો કોઇ સારો ઉપાય નથી, પણ આ ઉ-
પાય મોહના પાશમાં સપડાયેલા જીવોને પ્રાપ્ત થવો
મુશ્કેલ છે.

આત્મસિદ્ધિનાં બાહ્યસાધનો.

ઉત્સાહ, નિશ્ચય, ધૈર્ય, સંતોષ, તત્ત્વદર્શન અને
એકાંતવાસ આ બાહ્ય સાધનો આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરવામાં
ઉપયોગી છે. શુદ્ધ આત્મધ્યાન એ અંતરંગ સાધન છે.

આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરવા ઈચ્છતા સાધકનો ઉત્સાહ
એટલો બધો પ્રબળ હોવો જોઈએ કે કાંતો કાર્યસિદ્ધ કરેછું
અને કાંતો દેહનો નાશ થાય છે. મતલબ કે દેહનો નાશ
થાય તો પણ પોતાના ઉત્સાહને નબળો પડવા ન આપે.
નિશ્ચય પણ તેનો તેટલોજ દૃઢ હોય છે કે સર્વસ્વના ભોગે
પણ તે કાર્ય સિદ્ધ કરવા પુરુષાર્થ કરે છે. ધારેલ કાર્ય
સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી તે બીજું કાર્ય હાથ ધરતો નથી,
અને જાંપીને નિરાંતે સુતો પણ નથી, સેંકડો વર્ષો વીતી
જાય પણ કાર્ય સિદ્ધ કરવાની તેની ધીરજ ખુટતી નથી,
અનેકવાર નિરાશા મળે છતાં તે કાર્યને છોડતો નથી, પણ
જરૂરીયાતવાળાં સાધનોનો સંગ્રહ કરીને ફરી પાછો પુરુષાર્થ
શરૂ કરે છે. જ્યાં જ્યાં પોતાની ન્યૂનતા જણાય ત્યાં ત્યાં

તે તે ન્યુનતા પૂરી કરીને કાર્ય સિદ્ધ કર્યા વિના રહેતો નથી. કૃળ ન જણાય તો પણ તેની ધીરજ ખુટતી નથી, તે નાશીપાસ થતો નથી, અનેક લવોને આંતરે પણ છેવટે પોતાની ધીરજના બળે તે સિદ્ધ થાય છે. તેનો સંતોષ પણ અગાધ હોય છે. સેજ સાજ ગુણની પ્રાપ્તિ થતાં આ વિશ્વના મનુષ્યો અભિમાની વૃત્તિના અંગે જે સંતોષ પકડે છે, આગળ વધતાં અટકે છે, આ કાંઈ સંતોષ નથી પણ આળસ છે. જે કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો છે તે કાર્યની સિદ્ધિ થતાં સુધી વચમાં ન અટકતાં પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી પુરૂષાર્થ કરે છે, છતાં સંતોષ રાખે છે. કહેવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે જેમ સામાન્ય મનુષ્યો કાર્ય સિદ્ધ થવામાં વિલંબ લાગતાં હતાશ અને નિરાશ થઈ બીજાની આગળ રોહડાં રોયા કરે છે કે શું કરીએ લાઈ ! પાંચમો આરો, દુષ્ક્રમકાળ, છેવટનું સંઘયણ, સારાં નિમિત્તોનો અભાવ ઇત્યાદિ કારણોને લીધે આવા કાળમાં તે આત્મજ્ઞાન ક્યાંથી પ્રગટે ! ધ્યાન તે કેમ બની શકે ! આવાં રોહડાં રોનારો તે ન હોય, પણ આ કાળમાં પણ પોતાના અનિવાર્ય પુરૂષાર્થને અંગે જે પ્રાપ્ત થયું હોય તેમાં સંતોષ માને અને તે પૂર્ણ કરવા અથાગ પુરૂષાર્થ કરે, આને સંતોષ કહે છે. આવો પુરૂષાર્થ કરવા માટે પરિચિત દેશ, અને પરિચિત મનુષ્યોના સંગનો ત્યાગ કરવો ભેદ્ય છે. કેમકે પરિચયવાળા મનુષ્યોના સંસર્ગથી અભ્યાસ આગળ વધી શકતો નથી, અભ્યાસ માટે તેઓ વિઘ્નરૂપ

છે. પ્રખર તાપબાળો, જીવજંતુના ઉપદ્રવવાળો, અને તેવોજ
 ધ્યાનમાં વિધ્નરૂપ દેશ હોય તેનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ.
 આ બધાં સાધનોની મદદથી સાધકને તત્ત્વદર્શન થાય છે.
 તત્ત્વદર્શનથી તેનામાં કોઈ અપૂર્વ ઉત્સાહ સાથે બળ પ્રગટે
 છે, તેથી શ્રેણિબંધ પરિણામની ધારા-વીર્યનો ઉદ્ઘાસ વૃદ્ધિ
 પામે છે. આ બધાં સાધનો ધ્યાનનાં કારણો છે. આગમના
 જ્ઞાન વડે, અનુમાનથી અથવા તર્કવિતર્ક દ્વારા કરેલા
 વસ્તુના નિશ્ચયથી અને તે પછી ધ્યાનના અભ્યાસના રસ
 વડે બુદ્ધિને વિશુદ્ધ અને તિક્ષ્ણ બનાવનાર મનુષ્ય પવિત્ર
 ધ્યાનનો અભ્યાસ શરૂ કરી શકે છે. આત્મ ધ્યાનમાં પૂર્ણ
 પ્રેમરસ પ્રગટ થવો તે વિદ્યતાનું પરમ ફળ છે. જો આવી
 પ્રખર વિદ્યતા મેળવવા છતાં આત્મધ્યાન તરફ તેની પ્રવૃત્તિ
 નજ હોય પણ કેવળ સર્વશાસ્ત્રો ભણવાં અને બીજાને
 ઉપદેશ કરવો તેટલામાંજ તે વિદ્વાન અટકી જાય તો જરૂર
 સમજવું કે આત્મધ્યાન વિના આ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન એ કેવળ
 સંસારજ છે—સંસારનુંજ કારણ છે. જેમ મૂઢચિત્તવાળા અ-
 જ્ઞાની જીવોને પુત્ર, સ્ત્રી, ધન, ધાન્યાદિ એ સંસાર છે, તેમ
 આત્મજ્ઞાન વિનાના પંડીતોને શાસ્ત્ર જ્ઞાન એ પણ
 એક કમાઈ ખાવાનું સાધન છે. રૂપાંતરે તે પણ એક સંસા-
 રજ છે. આ કર્મ ભૂમિમાં મનુષ્યપણાસાથે પરમ ઉત્કૃષ્ટ
 જ્ઞાન રૂપ બીજને મેળવીને જે જીવો આત્મધ્યાન રૂપ ખે-
 તીની તરફ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી તેઓ અદ્યબુદ્ધિવાળા
 બાળ જીવોજ છે એમ સમજવું.

અહા ! શું મોહનું જોર છે ! માછલીઓને પકડવાના કાંટા ઉપર રહેલ માંસના ટુકડા તરફ લલચાઈ રહેલી માછલીની માફક, આ વિશ્વના વિષય સુખમાંથી છુટા થવું તે મુશ્કેલી ભરેલું કામ છે. આ ભોગ સુખમાં આશક્ત થયેલા જીવો ઉત્તમ ધ્યાનનો પણ ત્યાગ કરે છે અને ભાવી દુઃખ રૂપ વિષયો તરફ ઘસડાતા જાય છે આવા મોહને ધિક્કાર હો.

આત્મતત્ત્વને નહિ જાણનારા, વિપરીત જ્ઞાન તરફ પ્રવૃત્તિ કરી રહેલા, હિત અહિતના વિવેક વિના અંધ જેવા જણાતા અને વર્તમાન કાળનેજ જોનારા, ભવિષ્યનો વિચાર કે દરકાર નહિ કરનારા જીવો ભાવિકાળમાં અનેક યાતનાઓ-પીડાઓ સહન કરતા રહે છે. અહા ! આ આધિ માનસીક પીડાઓ, વ્યાધિ શારીરિક પીડાઓ, વૃધ્ધાવસ્થા, જન્મ, મરણ અને શોકાદિ ઉપદ્રવવાળા ભીષણ સંસાર તરફ ઓ મનુષ્યો ! જરા નજરતો કરો, એ સંસાર કેટલાં કેટલાં દુઃખોથી ભરપુર છે, છતાં પણ હે મોહાશ્વિન જીવો ! તમે તેનાથી કેમ ઉદ્દેગ નથી પામતા ? તમને વૈરાગ્ય પ્રગટતો નથી એ મહાન્ ખેદની વાત છે.

પામા—ખસના રોગ વાળા મનુષ્યો ખરજ ખણવામાં સુખમાને છે પણ પરિણામે અશાંતિ વધે છે, તેમ કેટલાં એક મનુષ્યો કર્તવ્યને અકર્તવ્ય રૂપે અકર્તવ્યને કર્તવ્ય રૂપે અને દુઃખને સુખ રૂપે માને છે, પણ પરિણામે તે વિચરિત પ્રવૃત્તિ તેમને દુઃખદાઈ નિવડે છે.

ખારા પાણીને દૂર કરી ખેતરમાં મીઠા પાણીનો યોગ કરવાથી બીજ જેવીરીતે ઉગી નીકળે છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળવાથી, તત્ત્વજ્ઞાન રૂપ મીઠા પાણીના સીંચનથી ધ્યાન રૂપ મીઠાં ફળોનો ઉદય વૃદ્ધિ પામે છે. ખારા પાણી સરખી ભોગ બુદ્ધિનો—વિષયો તરફની લાગણીનો નિરંતર ત્યાગ કરવો અને મધુર પાણી સમાન તત્ત્વજ્ઞાનનું શ્રવણ કરવા રૂપ સિંચન કરવું, એટલે બોધિબીજ વૃદ્ધિ પામી મોક્ષ રૂપ ફળ આપશે. આજ આપણું છેવટનું ધ્યેય અને પ્રાપ્તવ્ય છે, કુતર્કો અને વિતર્કો એ મનના વ્યાધિ છે, ધ્યાનના તે શત્રુ છે, જ્ઞાનને અટકાવનાર છે, શાંતિના વિરોધી છે, શ્રદ્ધાનો નાશ કરનાર છે, અભિમાનને પોષણ આપનાર છે, માટે મોક્ષની ઇચ્છાવાળા જીવોએ કુતર્કો અને વિતર્કોમાં મિથ્યા અભિનિવેશ—કદાચહ રાખવો યોગ્ય નથી પણ મોક્ષ મહેલમાં પ્રવેશ કરાવનાર આત્મ તત્ત્વ તરફ સદ્ભાવ રાખવો યોગ્ય છે.

જેઓ પરમ શુદ્ધ અને બુદ્ધ આશયવાળા જીવો આદર પુર્વક નિરંતર આ પ્રમાણે શુદ્ધ ચૈતન્યનું ચિંતન કરે છે, તેઓ દુઃખના સ્થાન રૂપ કર્મનો અને ભવનો ત્યાગ કરીને નિરૂપમ, અખંડ, અનંત, અતીંદ્રિય અને અવિનાશી આત્મિક સુખ પામી સદા આનંદમય સ્થિતિ પામે છે.

હતિ મોક્ષાધિકાર સમાપ્ત.

પ્રકરણ આઠમું.

ચારિત્ર અધિકાર.

આ સાત અથવા પુન્ય પાપને જુદાં ગણવામાં આવે તો નવ તત્ત્વ થાય છે. આ તત્ત્વના જ્ઞાનથી જાણવા, ગ્રહણ, કરવા અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય વસ્તુ તત્ત્વનો નિશ્ચય થાય છે કે, જીવ અને અજીવ જાણવા યોગ્ય છે. આશ્રવ અને બંધ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને સંવર નિર્જરા તથા મોક્ષ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. આ બધો નિશ્ચય કર્યા પછી આવતાં કર્મો કેવી રીતે અટકાવવાં અને પૂર્વનાં કર્મો કેવી રીતે કાઢી નાખવાં તે માટેનો પ્રયત્ન કરવો એ બાકી રહે છે. તેને માટે ચારિત્ર ગ્રહણ કરવાની જરૂર છે એટલે આ અધિકારમાં ચારિત્ર સંબંધી હકીકત આપવામાં આવશે. દેશ કાળનો વિચાર કરી, પોતાની સમજતા કે નિર્જનતા તપાસી, પોતાની શક્તિને કે.ઇ.પણ રીત ન છુપાવતાં આત્માર્થિ જીવાએ ચારિત્રના માર્ગમાં પુરૂષાર્થ કરવો.

મનુષ્ય ઘણી પ્રબળ હોવા છતાં, જે શરીર દ્વારા સ્થિરતા અને પુરૂષાર્થ કરવાનો છે, તેતો શરીરના પ્રમાણમાં થઈ શકે છે. મનુષ્ય ઘણો બળવાન હોય છતાં તેને વાપરવાનાં-કામ કરવાનાં હથીયારો મજબુત અને ટકાઉ ન હોય તો તેનો પુરૂષાર્થ તેટલો ઉપયોગી થતો નથી. અર્થાત્ હથીયારના પ્રમાણમાં પુરૂષાર્થ થઈ શકે છે. હથીયાર નબળાં હોય અને જોર વધારે વાપરવામાં આવે તો

હથીયાર તુટી જાય છે, તેમ શરીર રૂપ હથીયાર નિર્માલ્ય-
 નિર્જળ હોવાથી તંબા સ્નાન પ્રમાણે, તે સહન કરી શકે
 તેટલો પુરૂષાર્થ કરવામાં આવે તો તે સફળ થાય છે, જો
 વધારે પડતા પ્રમાણમાં મહેનત કરવામાં આવે તો શરીર
 કામ કરતું અટકી જાય છે, અને અંતે આગળ જર્મ પાછા
 પડવા જેવું પરિણામ આવે છે, માટેજ જ્ઞાનીઓ કહે છે કે
 વજ્રશ્વેત્ર નારાય સંઘયણુ—વજ્ર જેવી મજબુતાઈ વાળા
 શરીર દ્વારાએજ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તેના અ-
 ભાવે બીજા સંઘયણુવાળા શરીર વડે મોક્ષ મળતું નથી.
 એ ઉપરથી કહેવાનો આશય એ છે કે જેમ મોક્ષ મેળવ-
 વામાં બીજાં સાધનો ઉપયોગી છે, તેમ શરીર પણ તેટ-
 લુંજ ઉપયોગી સાધન છે, છતાં મનુષ્યોએ હિમ્મત હાર-
 વાનુંકાંઈ કારણ નથી. આ શરીર દ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્ત ન થાય
 તો પણ એક ભવ કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તેવું એકાવ-
 તારી પણ અત્યારે મેળવી શકાય છે, છેવટે એ પાંચ દશ કે
 પન્નર ભવે પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, માટે છેવટના સં-
 ઘયણુ વાળા શરીર વડે પણ પુરૂષાર્થ કરવામાં કયાશ ન
 રાખવી. કોઈ મનુષ્ય ઉતાવળો ચાત્રે અને કોઈ ધીમો ચાલે,
 કોઈ સિદ્ધિ સરલ રસ્તે થઈને જાય અને કોઈ વાંકા ચક્ર-
 રાવા વાળા રસ્તે થઈને જાય, આમ ગતિ અને માર્ગમાં
 ફેર હોવા છતાં—ભિન્નતા હોવા છતાં પણ પહોંચવાનું સ્થા-
 નતો એકજ છે. કરવાનું કાર્યતો એકજ છે, અને તે સર્વ
 શુભાશુભ કર્મનો ક્ષય કરીને નિર્વાણ સ્થાન—મોક્ષ પદ પા-

મવું તે છે, આ પદની પ્રાપ્તિના માર્ગ તે સમ્યક્ ચારિત્ર છે. જ્ઞાનથી વસ્તુનો ઓધ-કર્તવ્યનું ભાન થયા પછી દર્શન દ્વારા તે બાબતમાં દૃઢ શ્રદ્ધાન આવ્યા પછી તે પ્રમાણિ વર્તન કરવું અને નિશાન વાળું સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવું એ સમ્યક્ ચારિત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, ચારિત્ર એટલે વર્તન, ચારિત્ર એટલે આઠ કર્મનો જે સંચય થયેલો છે, તેને કાઢી નાખવો તે. તેનું ક્ષણ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવી, આત્માની દબાયેલી અનંત શક્તિઓને પ્રગટ કરવી તે છે. ચારિત્ર ગ્રહણ કરનાર જીવોનો ઉત્સાહ અને શારીરિક તથા માનસીક બળના પ્રમાણમાં ચારિત્રના અનેક ભેદો છે, તે અપેક્ષાએ સ્થવિરકદંપી, બિન કદંપી, સ્વયંબુદ્ધ અને પ્રત્યેક બુદ્ધ એમ ચાર પ્રકારના ચારિત્ર ધારણ કરનાર જીવોના ભેદ છે.

કોઈ પણ જીવની હિંસા પોતે કરવી નહિ, બીજા પાસે કરાવવી નહિ અને હિંસા કરનારને અનુમોદન આપવું નહિ. આ હિંસા મન વચન અને શરીર વડે કરવી નહિ, કરાવવી નહીં અને કરનારની અનુમોદના કરવી નહિ એમ નવભેદે પ્રથમ મહાવ્રત પાલન કરવું.

બીજા મહાવ્રતમાં મન વચન શરીર વડે અસત્ય બોલવું નહિ, બીજા પાસે અસત્ય બોલાવવું નહિ અને અસત્ય બોલનારને અનુમોદન આપવું નહિ એ પ્રમાણે બીજું મહાવ્રત પાલન કરવું.

ત્રીજા મહાવ્રતમાં મન વચન શરીરે કરી નાનીમોટી ચોરી કરવી નહિ, કરાવવી નહિ અને ચોરી કરનારની પ્રશંસા પણ ન કરવી અને ધણીની-વસ્તુના માલીકની આજ્ઞાથી, પોતાને ખપી શકે તેવી વસ્તુ ગુર્વાદિની આજ્ઞાએ ગ્રહણ કરવી, એ ત્રીજું મહાવ્રત છે.

ચોથા મહાવ્રતમાં મન વચન શરીર વડે દેવ મનુષ્ય અને તિર્યંચ સંબંધી મૈથુન સેવવું નહિ સેવરાવવું નહિ અને સેવનારાની પ્રશંસા કરવી નહિ એ ચોથું મહાવ્રત છે.

પાંચમા મહાવ્રતમાં ધન્ય ધાન્યાદિ નવ પ્રકારનો પચિથિહ મન વચન શરીર વડે રાખવાનો, રખાવવાનો અને અનુમોદન કરવાનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે ચારે પ્રકારના સાધુઓને પાંચ મહાવ્રતો પાલન કરવાનું હોય છે. વિશેષમાં ધર્મોપકરણ સંયમમાં સહાયક, વસ્ત્ર પાત્ર ઓછાં વધતાં રાખવાં કે ન રાખવાનાં સંબંધમાં તેઓ વચ્ચે તફાવત હોય છે.

સ્થવિરકદંપી સાધુઓમાં બાળ, ગ્લાન, વૃદ્ધ, તપસ્વી, રાજકુમારાદિ અનેકનો સમાવેશ થાય છે, તેઓની શારીરિક સંપત્તિ નબળી હોવાના કારણે વસ્ત્ર પાત્રાદિની જરૂર રહે છે. આ કદંપમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય પ્રવર્તક, સ્થવિર, ગણાવચ્છેદક આદિની પદવીઓના અધિકાર હોય છે. બધા સમુદાયના ઉપરીને ગચ્છાધિપતિ, આચાર્ય, ગણી વિગેરે કહેવામાં આવે છે. તેઓ શિષ્યોને સૂત્રના અર્થ

ભણાવે છે, તેની સાર સંભાળ રાખે છે, ધર્મ માર્ગમાં પ્રેરણા કરે છે, આડે માર્ગે જતા હોય તો વારે છે, વારંવાર પ્રેરણા કરી આગળ વધારે છે. ઉપાધ્યાયજી સૂત્રનો પાઠ આપે છે. પ્રવર્તક ધર્મ ક્રિયામાં પ્રવર્તાવે છે. સ્થવિર જ્ઞાનમાં અને ક્રિયામાં તથા વર્ષોમાં વૃદ્ધ હોય છે, ચારિત્રના માર્ગમાં સિદ્ધાતા-ઉત્સાહ ભંગ થતા શિષ્યોને તે ઉત્સાહિત કરે છે, ચારિત્રમાં સ્થિર કરે છે. ગણાવચ્છેદક ગચ્છના સમુદાયને વસ્ત્ર પાત્રાદિની બધી સગવડ કરી આપે છે. આ સર્વ સ્થવિરકલ્પમાં હોય છે. સાધ્વીઓમાં પણ મુખ્ય આગેવાનને પ્રવર્તની કહે છે. તેની નીશ્રાએ બીજી બધી સાધ્વીઓ તેની આજ્ઞામાં રહે છે આ પ્રવર્તની સૂત્રાર્થની બહુકાર હોય છે. જ્ઞાન અને ઉમરમાં પણ વૃદ્ધ-ઠરેલ હોય છે, બધી સાધ્વીઓને યથા યોગ્ય પણે સાધ્વીના માર્ગમાં પ્રવર્તાવે છે, સૂત્રાર્થ ભણાવે છે, ચારિત્રમાં અસ્થિરને સ્થિર કરે છે, એને મહત્તરાપણ કહે છે. આ સ્થવિર કલ્પમાં રજોહરણ અને મુહુપત્તિ એ બન્ને તો અવશ્ય હોય છે, ઉપરાંતમાં વસ્ત્રો રાખવામાં આવે છે, એક ગરમ ઉનનું વસ્ત્ર, બે સુતરનાં ઓઢવાનાં વસ્ત્રો, એક ચોલપટ્ટો-નીચે પહેરવાનું, સંથારો પાથરવાનું સુવા માટે, અને તેના ઉપર પાથરવાને ઉત્તર પટ્ટો, આટલાં વસ્ત્રો તેઓ ઓછામાં ઓછાં રાખે છે. ખાવાને માટે પાત્ર રાખવામાં આવે છે, અને પાત્ર રાખવાને ઝોળી પ્રમુખ પાત્ર ઉપયોગી ઉપકરણો હોય છે, આ સિવાય જરૂર પડતાં પુસ્તકો ગૃહસ્થો પાસેથી તે-

ઓ માંચવા લણવા લે છે અને જરૂર ન હોય ત્યારે તે પા-
છાં આપીદે છે.

સાધુ કરતાં સાધ્વીઓને અડમણાદિ કારણે થોડાં વિ-
શેષ ઉપકરણો હોય છે, તે સાધુ સાધ્વીઓ આઠ મહીના જુદા
જુદા સ્થળે વિચરે છે, અને ચોમાસાના ચારમાસ એક સ્થળે
રહે છે. એમ આઠ અને એક ચોમાસાનો મળી નવકદપી વિહાર
કહેવામાં આવે છે. છુટા કાળમાં એટલે ચોમાસા સિવાય
સાધુઓને એક સ્થળે એક મહીનાથી વધારે વખત રહેવાની
આજ્ઞા હોતી નથી, જરૂર પ્રસંગે મહીનાની અંદર પણ વિ-
હાર કરી જાય. જ્યાં તેમણે એક વર્ષ ચોમાસું કર્યું હોય ત્યાં
ઓછામાં ઓછા બે વર્ષના આંતરા સિવાય ચોમાસું કરવાની
મનાઈ હોય છે, એકી સાથે બે ચોમાસાં કરવાની આજ્ઞા
હોતી નથી અને જ્યાં એક મહીનો રહ્યા હોય ત્યાં પણ બે
મહીનાના આંતરા સિવાય ફરીને માસ કદપ કરવાનો અધિ-
કાર નથી. કોઈ રોગાદિ કારણે રહેવાની જરૂર પડે તો પણ
તે ગામમાં બીજું મુકામ હોય ત્યાં સુધી તે મુકામમાં રહે
નહિં અને તેજ મુકામમાં રહેવાની જરૂર પડે તો જ સ્થળે માસ
કદપ કર્યો હોય તેથી બીજા ભાગ કે ખુણા ઉપર જઈને
રહે પણ છતી શક્તિએ વધારે વખત ત્યાં રહે નહિં. શ-
રીરચાલી ન શકે તેમ હોય અથવા કોઈ અપૂર્વ જ્ઞાન કે
વિદ્યામાં વધારો થતો હોય કે તેવો સમાગમ બીજો ન હોય
તો વધારે વખત પૂર્વે કહેલી કદપની મર્યાદા સાચવીને રહી
શકે. ઓછામાં ઓછા બે સાધુઓ વિચરે. તેમાં પણ એક

ગીતાર્થ હોવો જોઈએ, એટલે સૂત્રઅર્થના સ્વરૂપને જાણકાર હોય તેની નિશ્ચયે અનેક સાધુઓ વિચરી શકે છે.

સાધુઓ પહેલે પોહોર નહું લાગે, ખીજે પહોરે તેનો અર્થ વિચારે. સશક્ત સાધુ દિવસમાં એકવાર ભોજન કરે, ગ્લાન, ખાળ, વૃદ્ધ અને વધારે અભ્યાસ કરનાર એકથી વધારે વાર પણ નિર્દોષ આહારાદિ કરી શકે છે. ઉનાળા કરતાં શીયાળામાં અને શિયાળા કરતાં ચોમાસામાં વિશેષ પ્રકારે તપશ્ચર્યા કરવી જોઈએ. ચોમાસામાં મજબુત ખાંધાનાળા સાધુઓએ ઘી દુધઆદિ વિકૃતિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જે વખત પ્રતિક્રમણ નિત્ય કરવું અને રાત્રે સ્વાધ્યાય કરી ધ્યાન કરવું જોઈએ. આપસઆપસમાં લણવું અને લણાવવું, દિવસ રાત્રિનો મોટો ભાગ નવીન જ્ઞાનનો અભ્યાસ, સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનમાં નિર્ગમન કરવો જોઈએ.

સાધુ અને સાધ્વીઓનો આચાર પ્રાયે સરખો છે. વિશેષમાં સાધ્વીઓને સાધુ કરતાં થોડાં વધારે વસ્ત્રો રાખવાં પડે છે. એક માસ કલ્પને બદલે બે મહીનાનો લેખને માસકલ્પ હોય છે. જે મહીના પછી લેખણે અવશ્ય વિહાર કરવો જોઈએ, જ્યાં સુધી આલવાની શક્તિ હોય ત્યાંસુધી એક સ્થળે ખીભું ચોમાસું ન કરવું. ત્રણ સાધ્વીશ્રી એકી સાધ્વીઓએ વિહાર ન કરવો. સાધ્વીઓએ સારા મનુષ્યની વસ્તીવાળા ભાગમાં રહેવું જોઈએ. સાધુઓ તો જંગલમાં પણ રહી શકે છે. વૃદ્ધની નીચે પણ શસ્ત્ર વસે કરી શકે

છે. નવીન શિષ્યો ગુરૂની પરીક્ષામાં પસાર થયા પછી કરવા. તેમાં પણ તેનાં માબાપો અને સ્ત્રીની રજા મળ્યા પછી દીક્ષા આપવી. સ્ત્રી દીક્ષા લેનારને તેના પતિની મુખ્ય આજ્ઞા જોઈએ. પતિના અભાવે તેના પાલક માતાપિતા સ્વસુર વર્ગ અને પુત્રાદિની આજ્ઞા મેળવી દીક્ષા આપવી.

આસર્વ સ્થવિરકલ્પી સાધુ સાધ્વીઓનો આચાર છે. આ પ્રમાણે આચારમાં ૬૬ થયેલ મુનિભવિષ્યમાં વધારે કિલ્લ કર્મ બપાવવા સમુદાયથી અલગ થઈ જિનકલ્પનો માર્ગ આદરે છે. આ માર્ગ ઘણો કઠણ છે. પૂર્વે બતાવેલા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર અને ગણાવચ્છેદક વિગેરે આ માર્ગમાં પ્રાપ્તિ વિશેષતાએ જોડાય છે.

જિનનો કલ્પ-આચાર તે જિન કલ્પ. જિનેશ્વરની માફક મહાન્ સુરવીરતા વાળી નિરપેક્ષતાવાળી-નિરાધારતાવાળી, સ્વાવલંબી પ્રવૃત્તિ આ માર્ગમાં હોય છે. આજિન કલ્પીઓ કોઈ વસ્ત્ર પાત્ર રાખે છે અને કોઈ નથી પણ રાખતા, હસ્ત માત્રની લખિધવાળાઓ પાત્ર રાખતા નથી. તેમજ વસ્ત્રવિના રહી શકનારા વસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કરે છે. રજોહરણ અને મુહપતિતો હોય છે. આ માર્ગ સ્વીકારવા પહેલાં સ્થવિર કલ્પમાં રહીને તેઓ પ્રથમ જિનકલ્પ પ્રમાણે ચાલવાની તૈયારીઓ-તુલનાઓ કરે છે.

પ્રથમતપની તુલના કરે છે, એટલે વિશેષ તપ કરવાની રીત પાડે છે. કેમકે કોઈપણ દેવાદિકના ઉપસર્ગ પ્રસંગે

ક્ષુધા-ભુખ તેમને પોતાના નિયમિત નિયમોથી ચલાયમાન ન કરી શકે માટે એક ઉપવાસથી લઈ છ મહીનાના ઉપવાસ થાય ત્યાં સુધી ક્ષુધાથી ચલાયમાન ન થાય તેટલી તૈયારી રાખે છે.

બીજી સત્ત્વભાવનાની તુલના કરે છે. આ તુલનામાં તેઓ ભય તથા નિદ્રાઉપર કાળુ મેળવે છે. આ માટે પ્રથમ પોતે રહેતો હોય તે મુકામમાં ઉભા ઉભા કાયોત્સર્ગ કરે છે. પછી ઉપાશ્રયબાહ્યાર ધ્યાનસ્થિતિમાં ઉભા રહે છે. પછી ચારમાર્ગવાળા ચોકમાં ઉભા રહી કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં ધ્યાન કરે છે. ત્યાર પછી નિર્જન પ્રદેશવાળાં શુન્ય ઘરોમાં કાયોત્સર્ગ કરે છે અને છેવટે રમશાન આદિભયવાળી ભૂમિમાં નિર્ભયપણે કાયોત્સર્ગમાં રહી ધ્યાન કરે છે. આ પ્રમાણે નિદ્રાનો જય અને પોતાના સત્ત્વને ઉત્તેજિત કરનારી સત્ત્વ ભાવનાની તુલના કરે છે અને પોતાને એમ લાગે કે હવે નિદ્રાકે ભય હેરાન કરે તેમ નથી ત્યાર પછી તેઓ જંગલમાં રહેવાની શરૂઆત કરે છે. ૨

ત્રીજી તેઓ સૂત્ર ભાવનાને કેળવે છે. સૂત્રનું-સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન તે એટલું બધું દૃઢ કરે છે કે લાંબો વખત ગણવાડમાં ન આવે તો પણ પોતાના નામની માફક તે ભૂલતા નથી. સૂત્રનું બ્યારે તેઓ પરાવર્તન કરે છે-ગણે છે ત્યારે તે ઉપરથી કાળનું માપ કાઢી શકે છે કે આટલું ગણતાં આટલા કલાકો થાય છે અને તે પ્રમાણેજ વખત થયે હોય છે.

હવે તેમની પાસે પુસ્તકો હોતાં નથી તેથી બધું જ્ઞાન તેમને મોઢેજ હોય છે. ૩

ચોથી એકત્વ ભાવનાને તેઓ કેળવે છે. પ્રથમ સાધુના સમુદાયમાં રહેવા છતાં પણ તેનાથી અલગ હોય તેમ પરસ્પર આલાપસંલાપ કરવા, અન્યો અન્ય કથા પ્રબંધ કરવા આદિબંધ કરે છે. આ પ્રમાણે બાહ્ય-ઉપરથી મમત્વ ત્યાગે છે અને દેહ ઉપધિ આદિ અભ્યંતર મમત્વને પણ આત્માથી ભિન્ન બાણીને છેવટે તેનો ત્યાગ કરે છે. આ પ્રમાણે એકત્વ ભાવના કેળવ્યાથી જંગલોમાં વનોમાં સ્મશાન આદિસ્થળે એકલા રહેવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેમને તે વિષે જરાપણ યોચેની જેવું કે અણુગમતું લાગતું નથી. પણ એકાંતવાસ તેમના જ્ઞાન ધ્યાનના વધારામાં મદદગાર થઈ પડે છે. ૪

પાંચમી બળ ભાવનાની તેઓ તુલના કરે છે-કેળવે છે. આ ભાવના કેળવવાની મુખ્ય જરૂર એ છે કે જંગલમાં, ટાઢ, તાપ, વર્ષાની ઠંડી સરસીઆદિમાં અને તેમાં પણ વસ્ત્રોના પણ અભાવ હોય તેવી સ્થિતિમાં તેમને રહેવું પડે છે. એટલે અત્યારના વખતના મોટા કસરત બાજ સેન્ડોના જેવા તેઓ પોતાના અવયવોને દહ બનાવે છે, જેને લઈને તેઓને ટાઢ તાપ કે સરસીની જસામણ અસર થતી નથી, એટલે જિન કદંબી સાધુઓનું શરીર બળ બીજા કરતાં બહુજ મજબુત હોય છે તે સાથે મનોબળ પણ મજબુત

કરે છે જેથી તપઆદિ કરવાથી શરીરબળ નિર્બળ થાય છતાં
ધૃતિબળને લઈ પરિષદ ઉપસર્ગાદિથી પરાભવ પામતા નથી.

આ પ્રમાણે પાંચે પ્રકારની તુલના કરીને પોતાની તે
માર્ગમાં પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા જણાતાં સ્થવિરકલ્પનો
ત્યાગ કરી જિનકલ્પનો માર્ગ સ્વીકારે છે. તેઓ કોઈ
વખતે એકથી વધારે પણ સાથે હોય છે. સાધુના વેષ તરીકે
રત્નોહરણ મુહપત્તિ રાખે છે. અમુકજ નાતનો રત્નોહરણ
રાખવો તવો આગ્રહ નથી. મયુર પિચ્છનો પણ રત્નોહરણ
હોય છે. પરંતુ બહોળે ભાગે ઉનનો જ હોય છે. ત્રીજી
પોરસીએ-ત્રીજાપહોરે તેઓ ભિક્ષા કરવા નીકળે છે અને
કરપાત્ર હોય તે હાથમાં લઈને ખાઈ લે છે, પાણી સાથે પી
લે છે. કોઈ વખતે પાણી વિનાપણ ચલાવી લે છે. તેઓ
નિત્ય એક વખત આહાર કરેજ તેવો નિયમ નથી. ઉપવાસો
પણ કરે છે. પણ એક વખતથી વધારે વખત બોજન લેતા
નથી. રોગાદિ કારણે પણ તેઓ અપવાદ માર્ગ સ્વીકારતા નથી.
ઔષધ કરાવતા નથી. તેમ બીજાની પાસે સેવા પણ તેઓ
કરાવતા નથી. વિહાર કરવો હોય તો પણ ત્રીજી પોરસીએ
બપોર પછી કરે છે. ગામની નજીક એક રાત્રી રહે છે,
શહેર નજીક પાંચ રાત્રી રહે છે. પરિષદ અને ઉપસર્ગો
સહન કરે છે. ઘણી વખત એકાકી વિચરે છે. ઘણેભાગે
સૌનપણેજ કરે છે. કોઈ પ્રસંગે ધર્મોપદેશ પણ આપે છે. જમીન
ઉપર ઉત્કટિક આસને બેસે છે. સુષાને માટે જમીન અને

ઝોઢવાને મોટે આકાશ હોય છે; જો કોઈ વાઘ સિંહ પ્રમુખ હિંસક પ્રાણી સન્મુખ આવતું હોય તો તેઓ તેના ભયથી ઉન્માર્ગે ચાલતા નથી. પણ એક ખરા વીરને છાજે તેમ સિદ્ધા તેની સામાજ આદ્યા ભય છે. જ્યાં દિવસ આથમે ત્યાંજ કાયોત્સર્ગ “ધ્યાન પરાયણ” થાય છે. તેના જીવનનો મોટો ભાગ કિલ્લ કુર્મો ખપાવવાં, જે જે મુશ્કેલીઓ આવે તે સહન કરવી, સમભાવ રાખવો, ક્રોધાદિને અવકાશ ન આપવો અને ધ્યાન પરાયણ રહી આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવું તેમાં વ્યતીત કરે છે. તેઓ સ્વાવલંબી હોય છે. બીજાના ઉપર આધાર રાખતાજ નથી, બીજાની મદદ લેતાજ નથી. ઉદય આવેલ કુર્મ સહન કરે છે. ઉદીરણા કરીને સત્તામાં પડેલાં કુર્મોને બાહાર લાવી સમભાવે લોખવીને નિર્જરી નાખે છે. તેઓનું જ્ઞાન નવથી દશપૂર્વ-સુધીનું હોય છે. અપ્રમત્ત દશા પ્રશંસા કરવા જેવી હોય છે; તેઓનું શરીર પ્રથમ સંઘયણવાળું વજન જેવું મજબુત હોય છે. આ માર્ગને જિનકુલ્પીનો માર્ગ કહે છે.

સ્વયંબુદ્ધ.

પોતાની મેળે બોધ પામેલા, આત્મામાં ભગૃત થયેલા, સત્યને સમજેલા તેને સ્વયંબુદ્ધ કહે છે. જોકે પાછલા જન્મોમાં તો તેમને પણ ગુરૂ હોય છે પણ આવાત તો આ ચાલુ ભવ આશ્રયી છે કે, આભવમાં તેને કોઈએ બોધ આપેલો હોતો નથી પણ ભતિ સ્મરણ થવાથી—પાછલા જન્મનું જ્ઞાન થવાથી તેઓ

પોતાની મેળે આ માર્ગે ચાલેલા હોય છે, માટે તેમને સ્વયંબુદ્ધ કહે છે. જે સ્વયંબુદ્ધ થાય છે તે સર્વને પાછલા જન્મનું જ્ઞાન હોય છે જ; અને તેથી તેમને સમ્યક્ દર્શન પણ પ્રગટેલું હોય છે. જો તેઓને પાછલા જન્મનું પૂર્વનું ભણેલું જ્ઞાન હોય છે તો તેને દેવો સાધુનો વેશ રજોહરણ મુહુપત્તિ આદિ આપે છે, જો પૂર્વનું જ્ઞાન ન હોય અને નવું ભણવાનું હોય છે તો ગુરૂની પાસે જાય છે અને ગુરૂ તેને વેશ આપે છે. સાધુના વેશમાં રજોહરણ, મુહુપત્તિ એક ઉનનું અને બે સુતરનાં કપડાં અને પાત્ર આટલું હોય છે. તેઓ એકલા પણ રહે છે અને સાધુઓના સમુદાયમાં નવીન જ્ઞાન ભણવા માટે અથવા પોતાની ઈચ્છાથી પણ રહે છે. પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન હોવાથી ધર્મ કર્મના ફળોનો અનુભવ તેમને પ્રત્યક્ષ થયેલો હોય છે એટલે જ્ઞાન ધ્યાનમાં આગળ વધી આત્માને ઉજવણ કરવાનો—આત્માની બધી શક્તિઓ પ્રગટ કરવાનો પ્રબળ પુરૂષાર્થ અપ્રમત્તપણે રહીને તેઓ કરે છે.

પ્રત્યેક બુદ્ધ.

બહારનું કોઈ પણ કારણ દેખીને તે ઉપરથી સંસારની અનિત્યતા જાણીને બોધ પામે તેને પ્રત્યેક બુદ્ધ કહે છે. જેમ કરકંડુ રાજાએ પ્રથમ બહુજ સુંદર અને બળવાન વૃષભને જોયો હતો. તેજ વૃષભને લાંબા દિવસે જરાથી જર્જરીત રૂપવિહીન બળી ગયેલ શરીર વાળો જોઈને પ્રતિબોધ પામ્યા, પોતાના શરીરની પણ ભાવી એવીજ

સ્થિતિ સમજી જાગૃત થઈ સાધુ જીવન સ્વીકાર્યું, આજ પ્રમાણે કોઈ વાદજ્ઞાને વિખરાઈ જતાં જોઈને, કોઈ સૂર્ય ચંદ્રને, થયેલ રાહુનું ગ્રહણ જોઈને તો કોઈ થોડાજ વખતમાં નવપદ્મવિત આમ્ર વૃક્ષને ડુંઠા જેવું નામ શેષ રહેલું જોઈને બોધ પામ્યા, જાગૃત થયા. તે સર્વે પ્રત્યેક-બુદ્ધ કહેવાય છે. આ પ્રત્યેકબુદ્ધોને જાતિ સ્મરણથી પૂર્વ જન્મનું જ્ઞાન પણ હોય છે, એાછામાં એાછું અગીયાર અંગના જ્ઞાનથી લઈ દશ પૂર્વમાં કાંઈક ન્યૂન એટલું શ્રુત જ્ઞાન હોય છે. આ સર્વ પૂર્વ જન્મમાં ભણેલું જ્ઞાન હોય છે અને એવા પૂર્વના અભ્યાસને લઈનેજ તેઓ એકાદ આવા ગંભીર બનાવને જોઈને એકદમ જાગૃત થઈ જાય છે. નહિંતર તેથી પણ વિશેષ અનેક બનાવો નજરે જોવા છતાં, નથી ઉપજતો વૈરાગ્ય કે નથી થતું જાતિ સ્મરણ જ્ઞાન. આવા પ્રત્યેક બુદ્ધને દેવો-શાસન દેવો સાધુનો વેશ આપે છે. રજોહરણ અને મુહપત્તિ બે વસ્તુ સાધુના ચિન્હ તરીકે તેમની પાસે હોય છે. કોઈ વખતે આ સાધુનું ચિન્હ પણ તેમની પાસે હોતું નથી, છતાં તેઓનું વર્તન બહુજ વિશુદ્ધ અને આત્મ જાગૃતિથી ભરપૂર હોય છે. આ પ્રત્યેક બુદ્ધો ગચ્છ-સમુદાયમાં રહેતા નથી પણ એકાકી વિચરે છે અને અહર્નિશ આત્મધ્યાનમાં તત્પર રહે છે.

ઉપર પ્રમાણે ચાર પ્રકારના સાધુઓ આચાર લેદને લીધે બતાવવામાં આવ્યા છે તે બધાની હૈયાતિ તીર્થંકર

દેવ-સમવાન મહાવીરના વખતમાં હુતી, હરેકની કિંમતમાં શક્તિના પ્રમાણમાં ફેર હોવા છતાં બધાનું સાધ્ય તો એક જ હોય છે.

ત્યાગી જીવન.

આ ચારે પ્રકારના સાધુઓ ત્યાગી જીવનવાળા હોઈ ચારિત્રના માર્ગમાં સર્વ પ્રકારના પાપના આરંભોનો ત્યાગ કરે છે. પરાધીનતાના કારણરૂપ ઘર કુટુંબ સ્ત્રી વિગેરે બંધનો મૂકી દે છે. સદા આત્મ ઉપયોગ જાગૃત રાખે છે. શરીરની શોભાના કારણરૂપ સંસ્કારો કરતા નથી. માથાના કેશનો લોચ કરે છે. જેનાથી પ્રમાદ વધે-આત્મભાન જૂલાય તેવા સંયોગોનો-મનુષ્યાદિનો પરિચય કરતા નથી. પરની અપેક્ષા રાખતા નથી, આત્મજળ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને બધી પ્રવૃત્તિ કરે છે. મનને નિર્વિકારી રાખે છે, બીજાને દયા ઉત્પન્ન થાય તેવી કાંઈપણ યાચના કરતા નથી, પણ ધર્મના નિયમ પ્રમાણે જે સ્વભાવિક ભિક્ષામાં મળી આવે તેમાં સંતોષ માને છે. ક્રોધાદિ કષાયોને દૂર કરે છે, પાંચ ઈન્દ્રિયોને વશ કરે છે-તેના ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ વિષયોમાં રાગદ્વેષ કરતા નથી, જ્ઞાન અને ક્રિયામાં દેશકાળ અનુસારે પ્રવૃત્તિ કરતા ગુરૂની પાસે દિક્ષા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

આત્મજાગૃતિ વિનાના કેવળ કર્મકાંડમાં-ક્રિયામાર્ગમાં આનંદ માનનાર ગુરૂથી આત્મકલ્યાણ થતું નથી કેમકે

તેઓની પ્રવૃત્તિ અંધ માણસના જેવી છે. જેઓ પોતે જ્ઞાન વિના ખરે માર્ગ બાણી શકતા નથી તેઓ બીજા પોતાના આશ્રિતોને કેવી રીતે આગળ વધારી શકશે ? તેમજ જે જ્ઞાનના બાણકાર હોવા છતાં પોતે તે માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરતા ન હોય તેઓ પણ પ્રભુના માર્ગના નાયક થવાને લાયક નથી, જ્ઞાન દેખતું તો છે પણ યથાયોગ્યપણે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરતું ન હોવાથી આલવાની તાકાત વિનાનું તે જ્ઞાન પાંગળું છે. માટે આત્મબ્રહ્મતિથી ભરપૂર તેમજ તત્ત્વજ્ઞાન અને ઉત્તમ ચારિત્રમાં પ્રવૃત્તિવાળા શુભવાન શુરની પાસે આત્મ કલ્યાણના ઇચ્છક જીવોએ સંસારથી પાર પામવા માટે ચારિત્ર શ્રદ્ધા કરવું અને તેમની પાસે-તેમની નિશ્રાએ રહેવું.

પાંચ મહાવ્રતો પાળવા સાથે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ શુભિનું પાલન કરવું. રસ્તે આલતાં વનસ્પતિ કે ત્રસ આદિ કોઈ જીવની હિંસા કે તેને દુઃખ ન થાય તેની સંભાળ રાખવી, તેવા જીવોવાળી જમીનથી પડખે થઈને આલવું. આલતા સાડાત્રણ હાથ જમીન ઉપર દૃષ્ટિ પડે તેવી રીતે નીચી દૃષ્ટિ કરીને આલવું. ૧. બોલવામાં બહુજ સાવચેતી રાખવી, બની શકે ત્યાં સુધી વગર કારણે ન બોલવું. બોલવું પડે તો પ્રિય, સામાને હિતકારી અને સત્ય બોલવું. તે સિવાય મૌન રહેવું. ૨. ગૃહસ્થ પોતાને માટે ભોજન તૈયાર કર્યું હોય તેમાંથી સાત્ત્વિક આહાર બેંતાલીશ દોષ

રહિત, દેહ ટકાવવા અર્થે લેવો. ૩. કાંઈ વસ્તુભાત્રાદિ લેવું મૂકવું પડે તે લેતાં મૂકતાં કોઈપણ જીવને દુઃખ ન થાય જીવની વિરાધના ન થાય તેવી સાવચેતી રાખવી. ૪. મૂત્ર, મળાદિ ત્યાગ કરવાં પડે તે પણ જીવ વિનાની નિર્દોષ જમીન ઉપર ત્યાગવાં, કોઈ જીવને આપણા નિમિત્ત દુઃખ ન થાય તેની સંભાળ રાખવી. ૫.

મનમાં કોઈ અશુભ સંકલ્પ ઉઠવા ન દેવો, ઉઠે તો તરત બંધ કરવો, અથવા તે વિચારથી વિરોધી વિચારવડે તેને બદલાવી નાખવો. સારા વિચારો કરવા અથવા કોઈ પણ સંકલ્પ વિકલ્પ ન ઉઠે તેવી રીતે આત્મ ઉપયોગમાં રહેવું. આ મન શુષ્કિ છે. ૧. સર્વથા ભૌનપણું અસુક વખત સુધી રાખવું અને જોલવું પડે તો સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રિય પથ્ય અને સત્ય જોલવું, આ વચન શુષ્કિ અને વચન સમિતિ છે. ૩. કાયાત્સર્જમાં કાયાને સ્થિર રાખવી, ધ્યાનાદિમાં અડોલ સ્થિરતા વધારવી, વગર કારણે ક્યારેક ન કરવું પણ અંગોપાંગ સંકેતી સ્થિર થઈને બેસવું. આ શરીરની સ્થિરતા, ધ્યાનાદિમાં મનની સ્થિરતા થવામાં ઉપયોગી સાધન છે એને કાયશુષ્કિ કહે છે. ૩

આ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ શુષ્કિ એ આઠ પ્રવચન માતા કહેવાય છે. માતા જેમ પુત્રનું પાલન કરે છે તેમ સાધુ જીવનનું રક્ષણ કરનારી આ આઠ માતાઓ છે.

બે વખત આવશ્યક ક્રિયા કરવી. પાંચ મહાવ્રત,

સૌથી સમિતિ, ત્રણ શુભિ, ઇન્દ્રિય, કષાય વિગેરેમાં જે જે શુદ્ધિની આજ્ઞા વિરૂદ્ધ પ્રવર્તીયું હોય, આજ્ઞાનુસાર પ્રવૃત્તિ ન થઈ હોય તે માટે દિવસમાં સવાર સાંજ જે વખત તેની તપાસ કરીજવારૂપ આવશ્યક ક્રિયા છે, દોષ લાગ્યો હોય તો તેની મંદી માંગી, પ્રાયશ્ચિત લઈ પોતાની ભૂલો સુધારવી, શુદ્ધ થવું, તુટેલા ભાગને સાંધી દેવો અને ફરીને તેમાં દોષ લાગવારૂપ છિદ્ર ન પડે તેની સાવચેતી રાખવી.

ભૂમિ ઉપર સુંવું, એક વખત ભોજન કરવું; સ્નાનાદિ શુશ્રૂષા ન કરવી, આ સર્વ આચારો પાળવા, પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો, દરક્ષણે આત્મભાન ન ભૂલાય તેની સાવચેતી રાખવી, આત્મભાન ભૂલાય તો જાગૃતિ વધારતા રહેવું, આત્મજાગૃતિ વધે તેવો અભ્યાસ વધારવો, તેવાં નિમિત્તા સેવવાં, જ્ઞાન વધારવું, જાણેલું યાદ કરવારૂપ સ્વાધ્યાય કરવો, જડ ચેતનની ભિન્નતા કરવા નવીન જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો, બધા પ્રતિબંધો તોડીને ઉઘ્ર વિહારે વિચરવું, છતી શરીરની શક્તિએ એક સ્થળે વધારે ન રહેવું, આઠ માસ વિહાર કરવો, ચોમાસાના ચાર મહિના એક સ્થળે રહેવું, શક્તિ અનુસાર તપ કરવો, વિકાર ઉત્પન્ન કરનાર દુષ્ઠ ધ્વી આદિ નો ત્યાગ કરવો, જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રમાં વૃદ્ધિ કરતા રહેવું, સત્ય સમજ્યા પછી જ બીજાને ઉપદેશ આપવો, સ્યાદ્વાદ માર્ગ ખરોખર ન સમજાય ત્યાં સુધી મૌન રહીને અભ્યાસમાં વધારો કરવો. સત્ય સમજ્યા વિના ઉલટા લોકોને

ઉન્માર્ગે ચઢાવી દેવાથી સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે. બને તો લોકોને સારૂ માગે ચડાવવા છતાં તેવું જ્ઞાન ન હોય તો મોન રહેવું તે સારૂ છે પણ લોકોને ઉન્માર્ગે ચડાવવા તે ઠીક નથી.

ઓરિત્રમાં મહદમાર ઉપકરણો, રહેવાના મુકામ રૂપ-સ્થાનરૂપ વસતી. સાધુ સાધ્વી શ્રાવક શ્રાવિકારૂપ સંઘ, નવ કદપી વિહાર, દેહ ટકાવવા માટે આહાર પાણી અને સામાન્ય મનુષ્યો, આ સર્વમાંથી જે કોઈ બંધનના કારણરૂપ પ્રતિબંધ હોય તે દૂર કરવો. તેમને જોઈતી જ્ઞાનાદિની મહદ આપવી. તેમનામાં મુતી પડેલી આત્માની મહામ શક્તિ જાગૃત કરાવવી તેમાં જરાપણ હરકત નથી, પણ તેમના વિના નજ આવે, તે જોઈએજ, તેમના સુખ દુઃખથી હર્ષ શોક થાય એ રૂપ પ્રતિબંધ જે બંધનકર્તા છે તેનો ત્યાગ કરવો.

ખાવામાં, પીવામાં, બેસવામાં, ઉઠવામાં, રહેવામાં, જવામાં, આવવામાં એ સર્વ સ્થાને આત્મઉપયોગ જાગૃત રાખવો, લક્ષ ન ચૂકવું, સાધ્ય ન ભૂલવું એની બરોબર સાવચેતી રાખવી, બીજા જીવોની હિંસા ન થાય તે તરફ પૂરતું ધ્યાન આપવું, પ્રમાદ પૂર્વક જવું આવવું કરનાર સાધુને પણ સંસારની વૃદ્ધિ કરનાર હિંસા લાગે છે.

જવરવાળા મનુષ્યને ઘી ખવડાવવાથી રોગની વૃદ્ધિ થવા સાથે તેના દુઃખમાં વધારો થાય છે તેજ ક્ષી તપ વિનાના મનુ-

અને પુષ્ટિને માટે સુખદાયી થાય છે તેમજ ચતના પૂર્વક-
ઉપયોગ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનારને આહાર વિહારાદિ શુભકારી
થાય છે, તેજ આહાર વિહારાદિ ચતના વિના-ઉપયોગ
વિના પ્રમાદી જીવોને કર્મબંધ રૂપ દોષ માટે થાય છે.

પોતે જ્ઞાનવાન હોઈને પણ જો તે પરને પીડા કરતા
હોય તો ખરેખર તેનું ચારિત્ર મલિન થાય છે, દીવો પ્રકાશ
વાળો હોય છે છતાં વધારે ગરમીવાળો-તાપ વાળો થવાથી
મલિન કાજળ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ સાધુ જ્ઞાનના પ્રકાશવાળો
હોવાં છતાં બીજાને પીડા કરવાથી પાપરૂપ મળ ઉત્પન્ન
કરીને પોતાનું ચારિત્ર મલિન કરે છે.

ભવાભિનંદી.

સંસારથી વિરક્ત થયેલા જીવો માટેજ ચારિત્ર છે,
પણ જોઈએ આ માયિક વિષયોમાં તથા સંસારમાં આનંદ
માનનારા છે, વિશ્વમાંજ સુખ છે એમ માનનારા છે અને
તેનેજ ઇચ્છનારા છે તે જીવોને ભવાભિનંદી કહેવામાં આવે
છે. તેઓએ કદાચ સાધુનો વેશ લીધો હોય છતાં તેઓમાં
ચારિત્ર શુભ આવી શકતો નથી. તેઓનું ચારિત્ર કે ધર્મા-
ચરણ બહારથી દેખાય એટલુંજ હોય છે, પણ તેની અંદ-
રની લાગણીઓ કેવળ લોકોને ખુશી કરવાની અને વ્યવ-
હારમાં સુખી થવા માટેની હોય છે.

અજ્ઞાનરૂપ, લોભ પરાયણતા, લીડતા, ઇર્ષાળુતા અને

શકતા ઇત્યાદિ ભવાલિનંદી જીવેમાં સ્વાભાવિક લક્ષણો મળી આવે છે. તેઓએ આરંભેલાં સત્યકાર્યો નિષ્ફળ નિવડે છે. આ દોષોને દીધે તેઓ આગળ વધી શકતા નથી. અહિં નિશાન બાંધ્યા વિના-આત્મમદષ્ટિ ભંગૂત થયા સિવાય જે જીવો અંતરમાં અનેક પ્રકારની વાસનાઓ ભરીને, મલિનતા રાખીને લોકોને આરાધવા-અનુકૂલ કરવા, કે પોતાને ઉપ-યોગી થાય એટલા માટે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરે છે તેનું નામજ લોકપંક્તિ છે, લોકપંક્તિનું ફળ લૌકિકજ આવે છે.

આવીજ ક્રિયા પણ જેઓ આત્મભંગૂતિ પૂર્વક આત્માની વિશુદ્ધિરૂપ ધર્મને અર્થે કરે છે તેને તે ક્રિયા કલ્યાણના સાધનરૂપ થાય છે. પણ લોકોને માટે ધર્મ કરવો તે તો અકલ્યાણને માટેજ થાય છે. આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટેની બધી પ્રવૃત્તિઓ કર્મની શુદ્ધિનું કારણ બને છે, જેઓ પરમશાંતિની નજીકની ભૂમિકાસુધી પહોંચેલા હોય છે તેવાઓ જ મોક્ષને અર્થે પ્રવૃત્તિ કરે છે પણ સંસારની વાસનાવાળા જીવો તે તરફ પ્રવૃત્તિ કરી શકતા નથી. લોગ અને તેનાં સાધનોનો ત્યાગ કરનારનાં આવતાં પાપો અટકે છે અને પ્રથમનાં પાપોનો ક્ષય થાય છે. અને તેથી તેની મુક્તિ થાય છે, આ મુક્તિ તરફ તે ભવાલિનંદી જીવોને દ્રેષ હોય છે. આજ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવનાર ભવળીજ છે. મુક્તિ ઉપર દ્રષ્ટ્ય ભવ બીજનો વિયોગ થવાથીજ જીવ પોતાના મોક્ષ સંબંધી પ્રયાણમાં

આગળ વધી શકે છે, જેઓને મોક્ષ ઉપર દ્રેષ નથી તેઓને પણ મન્ય છે. તે મહાત્માઓ અવશ્ય કલ્યાણરૂપ ફળના લોભી થાય છે.

મોક્ષનો ઉપાય સમ્યક્જ્ઞાન દર્શન આરિત્રરૂપ જે જિ-નેશ્વર દેને વર્ણવ્યો છે-ખતાવ્યો છે તેના તરફ પ્રવૃત્તિ કરવી તો દૂર રહો પણ પાપી જીવો તો ઉલટા તે સદ્ઉપાયને મલીન કરવાની-વખોડવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. તે સમ્યક્ જ્ઞાનાદિની આસાધના કરવાનું જેમ મહાન્ ફળ કહેલું છે તેમજ તેની વિરાધના કરનારને મહાન્ અનર્થની પ્રાપ્તિ પણ કહેલી છે. જેમ ઉચ્ચ સ્થાન ઉપરથી પડેલું અને વિષવાળા અસ્રથી તૃપ્તિ કરવી તે દુઃખરૂપ થાય છે તેમ જ્ઞાનાદિ સમ્યક્ માર્ગને મલીન કરવાથી-તેની નિંદા કરવાથી-તે તરફ દ્રેષ રાખવાથી અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પ્રમાદ.

જીવો મરશે કે પીડા પામશે તેની દરકાર રાખ્યા વિના અયતનાએ પ્રવૃત્તિ કરતાં, જીવો મરે કે ના મરે છતાં પ્રમાદી જીવને તો હિંસા લાગે જ છે. પણ જેઓ નીચી દૃષ્ટિ રાખી ઉપયોગની જાગૃતિ પૂર્વક ચાલે છે છતાં શરીરની અસ્થિરતાને લઈને જીવની વિરાધના થઈ જાય તો પણ યતના પૂર્વક ચાલનારાને-પ્રવૃત્તિ કરનારાને કર્મનો બંધ થતો નથી, કેમકે તે પોતાની જાગૃતિનો ઉપયોગ બીજાને નુકશાન ન થાય તેવી લાગણી પૂર્વક કરી રહ્યો છે.

જેમ આસક્તિ વિનાનાંને વસ્તુનો સંબંધ કર્મ બંધનું કારણ થતો નથી તેમ પ્રમાદનો ત્યાગ કરનારને મારવાની લાગણી વિના કર્મનો બંધ થતો નથી.

સર્પ જેમ કાંચળીનો ત્યાગ કરે છે પણ વિષનો ત્યાગ કરતો નથી તેમ પ્રમાદી મનુષ્ય ઉપરથી બહારનો પરિબંધ ત્યાગી દે છે પણ રાગદ્વેષાદિ અંતર ધંધીનો ત્યાગ કરતો નથી તેથી તેનો બહારનો ત્યાગ કર્મની નિર્જવા અર્થે થતો નથી. અંતરની શુદ્ધિ કર્યા વિના બહારની શુદ્ધિ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી, અંતરની શુદ્ધિ હોય તોજ બહારની શુદ્ધિની કિંમત છે. બહારથી બગલાં ઘણાં ધોળાં હોય છે પણ અંતરની મલિનતાને લીધે અનેક માછલાંઓને મારે છે, આ તેનું મલીન ધ્યાન તેના નાશનું-અધોગતિનું કારણ થાય છે. જે યોગી છ જીવત્તી કાયાના જીવોના રક્ષણ કરવામાં પ્રમાદી બને છે તે યોગી તેના પ્રમાદને લીધે બંધાય છે, કમળો જેમ પાણીમાં રહેવા છતાં નિર્લેપ રહી શકે છે તેમ અપ્રમત્ત યોગી-અપ્રમાદી જીવ ઉપયોગની જાગૃતિને લીધે બંધાતો-લેપાતો નથી. જેને આલોકની કે પરલોકના સુખની કાંઈ અપેક્ષા નથી-એટલે હું જે આ ધર્મ પરાયણ થઈને અનેક પ્રકારનાં વ્રત, તપ, જપ, જ્ઞાન, ધ્યાનાદિ કરું છું તેના કૃણ તરીકે આ લોકમાં મનુષ્યો અને બહુ સાત આપે, મારી પ્રશંસા કરે અને પરલોકમાં કેઈ દેવ તરીકે કે રાજા પછે ઉત્તમ થાઉં, મારા ઈષ્ટ મનુષ્યોનો મેળાપ થાય કે મારી

ધારણા પ્રમાણે અનુકૂળ સંયોગોની પ્રાપ્તિ થાય એવી એવી કાંઈ પણ ઈચ્છા વાસના કે તૃષ્ણા નથી, પણ આ સર્વ ધર્મ ક્રિયાથી માંડે આત્મસ્વરૂપ જ પ્રગટ થાય એવી જેની લાગણી છે તથા જેના આહાર વિહારાદિ સાત્ત્વિક અને આત્માની ઉન્નતિને અનુકુળ છે તે સમભાવવાળો શ્રમણ નવાં કર્મ બાંધતો નથી, આવા યોગીઓ ક્રોધાદિ ક્રિયાઓને નિર્બળ બનાવે છે, સ્ત્રીની કથા, દેશની કથા, ભોજનની કક્ષ અને રાજ ખટપટની કથાનો ત્યાગ કરે છે, નિદ્રાનો ભય કરે છે, રાગને બદલે વૈરાગ્ય ધારણ કરે છે, ઇન્દ્રિયોનો વિજય કરે છે, જીવન મરણના બન્ને પ્રસંગોને સરખા અનુભવે છે. શત્રુ અને મિત્રમાં સમાન દાષ્ટ ધરાવે છે, તને સુખ દુઃખ સમાન ભાસે છે, આહારાદિની ગવેષણા કરતાં પણ જેઓ નિરંતર આત્માની શુદ્ધિ કરે છે, પોતાની શરીરની શક્તિને ન છુપાવતાં તપશ્ચર્યા કરે છે, આત્માની શુદ્ધિ કરવામાં દેહની પણ દરકાર કરતા નથી, તેઓ કર્મની નિર્જરા કરીને આત્માને ઉજ્જવળ કરે છે.

જેઓ આહાર માટે, સંયમ માર્ગમાં ઉપયોગી ઉપકરણો માટે, રહેવાના સ્થાન માટે, દેશ કાળ, બળ, પરિશ્રમ, લાભાલાભનો વિચાર કરીને વર્તે છે તેઓને કર્મનો બંધ થયેલો અદ્ય થાય છે, અર્થાત્ નથી થતો. જે કામ કરવાથી સંયમને ધક્કો પહોંચે, લોકો વિરોધી થાય, અને પોતાને પરિણામે કલેશ થાય તેવું કાર્ય પ્રભુ માર્ગના પ્રવાસીઓએ કરવું નહિ.

આગમ જ્ઞાન.

જ્યાં સુધી પ્રત્યક્ષજ્ઞાન-કેવલજ્ઞાન પ્રગટ થતું નથી ત્યાં સુધી પદાર્થોનો નિશ્ચય આગમથી-શાસ્ત્રોથી થાય છે, માટે મુનિઓએ આગમ તરફ આદરભાવ રાખવો. પરલોક સંબંધી ઘણી હકીકત બાણવામાં પ્રાયેકરી શાસ્ત્ર ઉપયોગી છે, એટલે શાસ્ત્ર આધાર ભૂત છે માટે નજીકભવી-હજી કર્મી જીવોને તેમાં પરમ આદર હોય છે. પૈસા મેળવવા અને કામવાસના તૃપ્ત કરવા, જીવો ઉપદેશ આપ્યા વિના પણ પ્રાયે કરીને પ્રવૃત્તિ કરે છે. પણ ધર્મ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિતો ઉપદેશ વિના નથી કરતા. આ ઉપદેશ કેવળજ્ઞાનીઓના પરોક્ષ કાળમાં તેમનાં કહેલાં શાસ્ત્રોથી મળે છે, માટે શાસ્ત્ર તરફ પૂજ્યભાવ રાખવો તે હિતકારી છે. જો અર્થ અને કામમાં પ્રવૃત્તિ કરવામાં ન આવે તો તે મનુષ્યને જન્મેની પ્રાપ્તિ થતી નથી પણ જો ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવામાં ન આવે તો અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને વિશેષમાં અનર્થની-દુઃખની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે ધર્મના અર્થી જીવોએ શાસ્ત્ર બાણવામાં તથા શ્રવણ કરવામાં નિરંતર પ્રયત્ન રાખવો. આ મોહથી અધિકારરૂપ બનેલા જગતમાં શાસ્ત્રો પ્રકાશ કરનારાં છે. આત્મભાન બાગૃત કરનારાં છે. માયારૂપ રોગને શાંત કરવામાં શાસ્ત્ર ઔષધ તુલ્ય છે. દ્રવ્યનું કારણ પણ શાસ્ત્ર છે, શાસ્ત્ર સર્વગત અક્ષુ કળીકાળમાં છે, અને સર્વ અર્થનું સાધક શાસ્ત્ર છે. જે મનુષ્યોને આ શાસ્ત્ર તરફ ભક્તિ નથી

તેની સર્વ ધર્મ ક્રિયા અંધની ક્રિયાની માફક કર્મના દોષને લઈને નિષ્ફળ થાય છે. પાણી વડે જેમ મલીન વસ્ત્રની શુદ્ધિ કરાય છે તેમ રાગાદિ દોષથી મલીન થયેલા મનની શુદ્ધિ શાસ્ત્ર વડે કરાય છે. જે મનુષ્યની બુદ્ધિ શાસ્ત્રમાં બહુજ તિવ્ર, સૂક્ષ્મ બાળતોનો વિષય કરનારી અને શ્રદ્ધાળુ છે તે બુદ્ધિ અરેખર મોક્ષરૂપી સ્ત્રીનો મેળાપ કરાવી આપનાર હૃતી સમાન છે, સાટે ભવભીરુ જીવોએ શાસ્ત્ર તરફ ભલી લાગણી રાખવી. જેમ દુઃખે પ્રવેશ કરી શકાય તેવી અટવીમાં બુલો પડેલો સુસાદર ખાડા પ્રમુખથી દૂર રહીને-ખાડા ટેકરા, બાળાં, ઝાંખરાંને વટાવીને-ઉલંઘીને પોતાના ઇચ્છિત સ્થાને પહોંચવાનો માર્ગ પોતાની મેળે પામી શકતો નથી, તેમ આ ભવરૂપ અટવીમાં બુલો પડેલો મનુષ્ય, અજ્ઞાનરૂપ ઉન્માર્ગને ઉલંઘીને, શાસ્ત્રજ્ઞાનરૂપ ભોમિયાની મદદવિના મોક્ષમાં પહોંચી શકાય તેવો માર્ગ પામી શકતો નથી.

પરિણામ પ્રમાણે કૃળ.

જેતીમાં પાણી મીકું હોય, મોળું હોય, ગાંડું હોય, થોડું હોય તેના પ્રમાણમાં તેના કૃળમાં તફાવત પડે છે તેમ અનેક મનુષ્યોની ક્રિયાઓ એક સરખી દેખાતી હોય છતાં તેના પરિણામતા પ્રમાણમાં કૃળો સારાં ખોટાં થોડાં ઘણાં એમ તફાવતવાળાં આવે છે. મનુષ્યો કર્મનાં કૃળો અનેક પ્રકારે ભોગવે છે છતાં તે કૃળ ભોગવનાર મનુષ્યોની બુદ્ધિ જ્ઞાન

સંમોહ આદિમાં ભેદવાળી હોવાથી-રાગદ્વેષ સમતા આદિમાં તરતમતા ચાને ।વિવિધતાવાળી હોવાથી તેનાં ક્રણોમાં પણ તરતમતાવાળી વિવિધતા અનુભવવામાં આવે છે.

દરેક મનુષ્યોના અભિપ્રાયો બુદ્ધિ જ્ઞાન અને અસં-મોહ રૂપે ત્રણ પ્રકારના હોયછે. તેના ભેદને લઈને મનુષ્યોનાં બધાં કર્મોમાં ભેદ પડે છે. ઇન્દ્રિયોના આશ્રયવાળી બુદ્ધિ કહેવાય છે. આગમના આશ્રયવાળું જ્ઞાન કહેવાય છે અને આત્મજ્ઞગૃતિવાળું સદ્અનુષ્ઠાન સહિત જ્ઞાન તે અસંમોહ કહેવાય છે.

જે મનુષ્યો ઇન્દ્રિયોના આશ્રયવાળી બુદ્ધિ પૂર્વક જેટલાં કર્મકાંડ-અનુષ્ઠાન કરે છે તેનો વિપાક વિરસ-ખરાબ આવતો હોવાથી તે કર્મો સંસાર ફળને આપે છે. તેનાં તેજ કર્મો પણ જ્ઞાન પૂર્વક કરવામાં આવે તો કાળાંતરે મોક્ષનાં હેતુરૂપ થાય છે, કેમકે તે અનુષ્ઠાનમાં શ્રુતજ્ઞાનની શક્તિ દાખલ થાય છે તેથી તેનું ભાવી પરિણામ સુખરૂપ આવે છે. ત્રીજું અસંમોહરૂપ જે કાર્ય કરાય છે તે અત્યંત શુદ્ધ હોવાથી પ્રભુના માર્ગના પ્રવાસીને મોક્ષ સુખ દેવાવાળું થાય છે.

કર્મથી કૃતપન્ન થતા સુખ દુઃખાદિ ભાવોમાં જેનું મન રાગદ્વેષાદિ પરિણામે પરિણમતું નથી પણ શાંત અને પ્રવૃત્તિ વિનાનું રહી શકે છે, તેવા ભાવ તથા ભોગોથી વિરક્ત ભુવો મોક્ષ માર્ગના ખરેખરા અધિકારી છે. દશ ભેદને લીધે જુદી જુદી ભુમિકામાં જુદી જુદી અવસ્થાને લીધે ભેદ તે

પડે છે, છતાં દરેક જીવ પરત્વે સામાન્ય ધર્મ જેમ એક હોય છે, તેમ સમ્યક્દૃષ્ટિવાળા સર્વ જીવોનો માર્ગ સદા એક જ હોય છે, દુર, નજીક અતિ નજીક એ સર્વ ભેદો હોવા છતાં તે પ્રભુ માર્ગના સર્વ પથિકો-મુસાફરો જ છે, મોક્ષનો માર્ગ એક છે છતાં કોઈ ઉપશમ ભાવવાળા કોઈ ક્ષયોપશમવાળા તો કોઈ ક્ષાયક ભાવના માર્ગે પ્રયાણ કરી રહ્યા છે, એ દશાની અપેક્ષાએ ભેદ કહેવાય છે છતાં એક જ સાધ્ય હોવાથી સર્વની ગતિ છેવટે એક જ છે.

નિશ્ચય દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સંસારની પેલી પારનું નિર્વાણ નામનું તત્ત્વ છે, તે શબ્દના ભેદે જુદું લાગે છે, પણ ખરી રીતે એક જ છે, કોઈ તેને મુક્ત નિવૃત્તિ સિદ્ધ પરબ્રહ્મ અભવ અને શિવ વિગેરે શબ્દોથી સંબોધે છે, છતાં એ બધા શબ્દો સમાન અર્થના-એક જ અર્થના વાચક હોવાથી તેમાં તાત્ત્વિક ભેદ નથી.

મોક્ષના લક્ષણમાં કોઈ પ્રકારનો વિસંવાદ નથી તો પછી તેને કોઈ નિરાબાધ કહે, કોઈ કર્મોથી રહિત કહે, અને જન્મ મરણનો વિયોગ તેમાં હોવાથી કોઈ તેને કાર્ય કારણથી પર કહે તેમાં કાંઈ વાંધો નથી; જ્ઞાતિ રહિતપણે નિશ્ચય દૃષ્ટિએ નિર્વાણ તત્ત્વને જાણવા પછી તેને ગમે તેવા નામથી બોલાવો તે માટે મુમુક્ષુ જીવોને કાંઈ વિવાદ કરવાનું કારણ નથી. મુક્તિનો માર્ગ સર્વજ્ઞોએ દેખ્યો છે, અને તે સિધ્ધો ને સરલ માર્ગ છે તેમાં કોઈ વખત ભેદ પડતો

નથી, છતાં વૈદ્યા જેમ વ્યાધિને અનુસારે ઔષધ આપે છે તેમ આચાર્યો પણ તે જીવોની યોગ્યતા પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારે દેશના-ઉપદેશ આપે છે અને કર્મ રોગ મટાડે છે.

આંહી જે આ ચારિત્રનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે વ્યવહાર દૃષ્ટિએ મોક્ષનું કારણ છે પણ પરમાર્થ દૃષ્ટિએ- નિશ્ચય દૃષ્ટિએ તો શુદ્ધ આત્માનું ધ્યાન કરવું તેજ મોક્ષનો માર્ગ છે; વ્યવહાર ચારિત્ર કારણ રૂપે છે અને તેમાંથી નિશ્ચય ચારિત્ર રૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાનું છે; વ્યવહાર ચારિત્ર તેની યોગ્યતામાં સુધારો કરીને તેના સાધ્ય તરફ લઈ જાય છે.

વ્યવહારનો માર્ગ બે પ્રકારનો છે, એક મોક્ષને અનુકુળ છે અને બીજો સંસારને અનુકુળ છે; મોક્ષને અનુકુળ વ્યવહાર માર્ગ આત્મ જાગૃતિ પૂર્વક જિનેશ્વરોએ કથન કરેલો ચારિત્ર માર્ગ છે અને સંસારને અનુકુળ વ્યવહાર માર્ગ તે આત્મ દૃષ્ટિ સિવાયનો અસમ્યક્ ચારિત્રની પ્રવૃત્તિ કરવી તે છે.

સમ્યક્ ચારિત્રનું આચરણ કરતાં કષાય તથા ઇન્દ્રિયોને જય થાય છે, કષાય તથા ઇન્દ્રિયોના જયથી સ્વાધ્યાયમાં વૃદ્ધિ થાય છે, સ્વાધ્યાય કરવાથી ધ્યાન પ્રગટે છે, ધ્યાન છેવટે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

આત્મ જાગૃતિ પૂર્વક આ ચારિત્રનું આરાધન કરવાથી શુભ ધ્યાનના જે જે વિરોધી તત્ત્વો છે તેનો નિરોધ થાય છે, આ ધ્યાન સિવાય અનંત શક્તિવાન શુદ્ધ આત્માને

મેળવવાને કોઇ પણ જીવ શકિતવાન થતો નથી.

જે બુદ્ધિવાન જીવો લોક પ્રવાહની અપેક્ષા રાખ્યા વિના રાગ દ્વેષ પ્રપંચ જન્ય મદ કામ ક્રોધ અને લોભાદિ-થી રહિત પવિત્ર ચારિત્ર આચરે છે અને નિત્ય અનુભવ ગમ્ય કર્મભણ રહિત આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવનું ધ્યાન કરે છે તે, કર્મ શત્રુના સમૂહનો નાશ કરીને પરમ સુખમય નિર્ભય સિદ્ધિ રૂપ મહેલમાં પ્રવેશ કરીને સદા આનંદ મય થઈ રહે છે.

ઈતિ અષ્ટમ ચારિત્ર અધિકાર સમાપ્ત.

પ્રકરણ ૯ મું.

સર્વ તત્ત્વ રહસ્ય.

મુક્ત થએલ આત્મા જ્ઞાન દર્શન સ્વભાવ વાળો છે અને સદા આનંદમય છે. મુક્ત અવસ્થામાં ચૈતન્ય સ્વભાવનો નાશ થતો નથી. જે ચૈતન્ય સ્વભાવનો નાશ એજ મુક્તિ, એમ માનવામાં આવે તો મુક્ત આત્માનોજ નાશ થશે. ગુણ અને ગુણીનો અભેદ સંબંધ છે, જે ગુણનો નાશ માનવામાં આવે તો ગુણીનોજ નાશ થાય કેમકે ગુણવાન ગુણથી જુદો નથી. કોઈ ચૈતન્યને આત્માનો કર્મજ નિત વિભાવિક ગુણ કહે છે પણ તેમ નથી. ચૈતન્ય ને કર્મનો સ્વભાવગુણ કહેવો કે વિભાવિકગુણ કરવો એ વિચારજ મુક્તિ યુક્ત નથી.

જ્ઞાનાદિને જીવનો સ્વભાવ ન માનતાં જો વિભાવિક ગુણ માનવામાં આવે તો તે કર્મનો સ્વભાવિક ગુણ છે કે કર્મનો વિભાવિક ગુણ છે? જ્ઞાન કર્મનો સ્વભાવ ગુણ છે એમ જો માનો તો કર્મ ચૈતન્ય રૂપ થશે. તે વાત યોગ્ય નથી, જો જ્ઞાનને કર્મનો વિભાવ ગુણ કહો તો તે જ્ઞાનને કોનો સ્વભાવ ગુણ માનશે ? જો આત્માનો સ્વભાવ ગુણ જ્ઞાન છે એમ કહો તો તે અમે કહીએજ છીએ.

જો ચૈતન્યને કર્મજનિત વિભાવ પર્યાય માનો તો કર્મમાં જ્ઞાન પણ માનવું પડશે. કેમકે કારણના જેવુંજ કાર્ય થાય છે. જ્ઞાન પ્રકૃતિનો ધર્મ નથી; જો જ્ઞાનને પ્રકૃતિ નો ધર્મ માનો તો તેમાં ચૈતન્યપણું માનવું પડશે, કેમકે જ્ઞાન ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. જો પ્રકૃતિને ચૈતન્યપણું માનો તો કર્મમાં અને આત્મામાં કાંઈ ભેદ રહેશે નહિ. અને પ્રકૃતિને અનિચ્છાએ આત્માપણું માનવું પડશે. માટે જ્ઞાન રૂપ આત્માનો ચૈતન્ય સ્વભાવ છે એ માનવું યોગ્ય છે. તે વિભાવ પર્યાય થઈ શકતો નથી.

મોક્ષમાં આત્માનો અભાવ થતો નથી.

મોક્ષમાં આત્માનો અભાવ થાય છે એમ જે કહે છે એ વાત ખીલકુલ માનવા જેવી નથી. કેમકે જે પદાર્થની અવિચ્છિન્ન-અખંડ હૈયાતિ હોય તેનો અભાવ કહેવો તે યોગ્ય નથી. નિર્મળ ચંદ્રમાં રહેલી કાન્તિ પણ જેમ

સદા નિર્મળ હોય છે છતાં તેના સ્વભાવમાં જે વિકૃતિ દેખાય છે તે વાદળોના આવરણોથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, તેમ નિર્મળ આત્મામાં નિર્મળજ્ઞાન સદા રહેલ છે છતાં તેના સ્વભાવમાં જે વિકૃતિ દેખાય છે તે આઠ કર્મના આવરણોની કરેલી છે. વાદળો દૂર થવાથી જેમ ચંદ્રમાં તેની કાન્તિ પ્રગટ દેખાય છે તેમજ કર્મો દૂર થવાથી આત્માની અંદર શુદ્ધજ્ઞાન વિકાસ પામે છે.

જેમ પ્રચંડ પવન, સૂર્યની આડે આવેલાં વાદળોને વિખેરી નાખે છે તેમ યોગી શુદ્ધ આત્માના ધ્યાનવડે થોડા વખતમાં કર્મનાં આવરણોને વિખેરી નાખે છે.

જે યોગ વડે શુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન થાય છે તેનેજ જ્ઞાનીઓ યોગ કહે છે; તે યોગથી ઉત્પન્ન થતું સુખ સર્વથી ઉત્તમ છે. તે સુખમાં કામ વાસનાની પીડા નથી પણ સમભાવ ભરેલો હોય છે—સ્થિરતા બનેલી હોય છે, તે સુખ આત્માની અંદર છે અને જન્મ મરણ તથા વૃદ્ધાવસ્થાનો નાશ કરનાર તે સુખ છે. જેટલી પરાધીનતા એ બધું દુઃખ છે અને જેટલી સ્વાધીનતા એ બધું સુખ છે, આસુખ દુઃખનું દુઃકામાં લક્ષણ છે. આ ઉપરથી સમજવાનું એ છે કે પુન્યથી ઉત્તમ થયેલા ભોગો, પુન્યને આધિન હોવાથી પરવશ હોવાને લીધે દુઃખ રૂપ છે પણ યોગથી ઉત્તમ થયેલું જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ હોવા સાથે સ્વાધીન હોવાથી તે સુખરૂપ છે. જેમ મેલથી

અલગ થયેલું સોનું શુદ્ધ સુવર્ણ કહેવાય છે તેમ કર્મફળ મળ હર થવાથી આત્મા શુદ્ધ થાય છે.

આકાશમાં સંધ્યા વેળાએ ગંધર્વનગરના જેવા આ-કારમાં ગોઠવાયેલાં વાદળોની માફક ક્ષણમાં વિનાશી અને અવાસ્તવિક એવા ભોગોને મુગ્ધ બુધિવાળા-અજ્ઞાની જીવો વાસ્તવિક અને સ્થિર સમજે છે.

સંસાર.

આ સંસાર ચિત્તને વિશ્વમ ઉત્પન્ન કરનાર છે. તીવ્ર-રાગદ્વેષાદિને ઉત્તમ કરવાનું કારણ છે મહાન્ વ્યાધિથી ભરપૂર છે. વિવિધ પ્રકારની જન્મ મરણાદિ વિક્રિયા ઉત્તમ કરનાર છે. અનાદિ છે અને કર્મોનું કારણ છે. તેમાં એકેન્દ્રિયાદિ વિવિધ પર્યાયો ધારણ કરીને આ જીવ પરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે.

જન્મ આપનાર સર્વ વિકારોના અભાવે આત્મા મુક્ત થાય છે. મુક્ત થયા પછી ફરીને બંધાતો નથી, સિદ્ધ થયા પછી ફરીને અસિદ્ધ થતો નથી, જ્ઞાનમય થયા પછી ફરીને અજ્ઞાનમય થતો નથી. જેમ બીજને શેકી નાખ્યા પછી કે કે રાંધી નાખ્યા પછી તેનામાં ફરીને ઉગવાની શક્તિ રહેતી નથી તેમ કર્મોથી મુક્ત થયા પછી ભવની-ફરી જન્મ લેવાની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પછી તો પરમસ્વસ્થતા-સ્વરૂપમાં દીનતાજ પ્રાપ્ત થાય છે.

અન્ય કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં પણ જેનું મન શુદ્ધ

જ્ઞાનમાં નિત્ય દીન રહે છે તેવા મનુષ્યમાં આસક્તિનો અભાવ હોવાથી ભોગો તેને સંસારના કારણરૂપ થતા નથી. સુદ્ધિમાન મનુષ્ય આંત્રવાનાં પાણીને અસત્ય માને છે અને તેના તરફ પાણી માનીને તે લેવા માટે પ્રવૃત્તિ કરતો નથી; તેમ વસ્તુગતે જેઓ આ સંસારના ભોગોને માયા જેવા જાણે છે તેઓ તે ભોગોમાં રહેવા છતાં પણ તેનાથી લેપાતા નથી. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જેઓ ભોગોના ખરા સ્વરૂપને દેખે છે તે ભવસાગરમાં પાછા આવતા નથી. જેના તરફ જેને અભાવ થયો છે તે વસ્તુ તરફ તેઓ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. આંત્રવાના પાણીને ઓરોઝર ઓળખનાર શું તેના તરફ પ્રવૃત્તિ કરશે ખરો કે ? નહિંજ. પણ જે મનુષ્ય આંત્રવાના પાણીને પાણી છે કે બીજું છે ? તેવી શંકાવાળો થઈને જો હું તે તરફ પાણી લેવા જઈશ અને તે નહિં મળે તો આટો થશે, અથવા તે સાચે સાચું પાણી હશે અને હું તે તરફ પાણી માટે નહિં જાઉં તો પાણી વિના રહીશ, આમ સંશયવાળો ભયથી ઉદ્વેગી થઈ ત્યાંજ ઉસો રહે છે, તેમ નિવોળુના માર્ગમાં પણ ભયથી ઉદ્વેગ પામેલો જીવ, મોક્ષમાં તાત્ત્વિક સુખ હશે કે કેમ ? તે શંકાને લીધે પ્રવૃત્તિ કરતો નથી, અથવા ત્યાં તાત્ત્વિક સુખ-પરમશાંતિ હશે તો હું તે વિના રહી જઈશ, અથવા ત્યાં શાંતિ નહિં હોય તો આ વર્તમાન કાળમાં મળેલા ભોગોનો ત્યાગ કરીને છેવટે હું દુઃખી થઈશ, આમ સંશયાત્મક થઈને ત્યાંથી આગળ ન વધતાં છેવટે

ભોગરૂપ માયામાં મોહિત થઈને આગળ વધતાં અટકી પડે છે.

પુન્ય પણ સંસારમાં રખડાવે છે.

અંદનથી ઉત્તમ થયેલો અગ્નિ પણ શું વસ્તુને બાળતો નથી ? અર્થાત્ બાળે છે. તેમ પુન્યથી પણ પ્રાપ્ત થયેલા ભોગો દુઃખની પરંપરાનેજ આપે છે. વિપત્તિની બ્હેનપણીના સરખી આ લક્ષ્મી વિદ્વાનોને આનંદને માટે થતી નથી, તેમ પાપના મિત્ર સમાન આ ભોગો પણ મનુષ્યોને કલ્યાણકારી-સુખદાઇ થતા નથી. સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ દીપકના પ્રકાશવડે ભોગોનું નિર્ગુણપણું-નીરસપણું જ્યારે મનુષ્યોના જોવામાં-અનુભવવામાં આવે છે ત્યારે જીવને પરમાર્થિકપણે ભોગ અને સંસારથી નિવેદિત-વૈરાગ્ય પ્રગટે છે. અનેક દુઃખોના બીજ તુલ્ય મિથ્યા જ્ઞાનનો નાશ થવા પછી મોક્ષના પરમગુણો જાણવામાં આવતાં મોક્ષ તરફ પરમ લક્ષિત ભાવ જીવને પ્રગટે છે. માટે બાહ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરવા ધૃત્યતા જીવે પ્રથમ તાત્વિક રીતે આ મિથ્યાત્વનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરવો.

સૂર્ય જેમ અંધકાર વડે લેપાતો નથી તેમ જ્ઞાની પણ પાપ વડે લેપાતો નથી, લોખંડી બખતર પહેરનારો જેમ બાણ વડે વિંધાતો નથી તેમ નિર્મળ જ્ઞાન પણ વિષયો વડે વિંધાતું નથી, -નાશ પામતું નથી, જ્ઞાન વડે ઉત્તમ પ્રવૃત્તિ કરી શકાય છે, મોહરૂપ અંધકારને હઠાવી શકાય

છે, પુરૂષાર્થમાં પ્રેરનાર જ્ઞાન છે, અને મોક્ષનું સત્ય સાધન પણ જ્ઞાન છે, અનેક ચિંતાઓથી નિરાશ થયેલા જીવોએ તે તત્ત્વનું ચિંતન કરવું કે જેના ચિંતનથી વિકારો પણ નિર્વિકારતાને પામે, અને અજ્ઞાન જ્ઞાનતાને ભજે. નિરાખાધ, નિરાકુળતામય, અને સુખ સ્વરૂપ આત્માની અંદર જે નિર્મળ જ્યોતિ છે તેજ પરમ તત્ત્વ છે, તે સિવાય બાકી જે કંઈ આ વિશ્વમાં રહેલું છે તે તત્ત્વ નથી પણ તે નિર્મળ તત્ત્વને પરમ ઉપદ્રવ કરનાર કારણો છે. મોક્ષાભિલાષી જીવોએ આત્મતત્ત્વ સિવાય બીજા કંઈ પણ તત્ત્વને વિષે આગ્રહ કરવો નહિ, કેમકે બધી બાબતો તરફથી આસક્તિ ખેંચી લીધા પછીજ નિર્વાણ સાધી શકાય છે. વધારે આગળ વધ્યા પછી તો “ હું કર્તા છું, મોક્ષ કાર્ય છે, જ્ઞાન હેતુ છે, સુખ એ ફળ છે ” આવો એક પણ વિકલ્પ કલ્પનાતીત મોક્ષ માટે કરવાનો રહેતો નથી.

આકાશમાં રહેલાં પુદ્ગલો આકાશરૂપ થતા નથી.

જેમ આકાશમાં રહેલાં પુદ્ગલો આકાશપણને પામતાં નથી, તેમ આત્માની અંદર રહેલી કર્મની વર્ગણાઓ આત્મપણને પામતી નથી. સૂર્યની નજીક અને આડે આવેલાં વાદળાંઓ સૂર્યરૂપ થતાં નથી તેમ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિરૂપ સ્થાવર નામ કર્મના વિકારો જેઓ આત્માની આબુબાબુ આવેલા છે તે આત્મારૂપ થતા

નથી. જેમ નિર્મળ સ્વેત સ્ફટિકને પુષ્પોની ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થયેલ લાલ પીળા કાળા આદિ વિકારો મનાય છે, તાત્ત્વિક રીતે તે વિકારો સ્ફટિકના નથી તેમ જીવને કર્મની ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થયેલા રાગદ્વેષાદિ પરિણામો છે, પણ તાત્ત્વિક રીતે તે જીવના પરિણામ નથી. જેમ માટીના પિંડ વડે કુંભ, સરાવ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ બધા કષાયાદિ પરિણામો ચેતનાના નિમિત્તે કરી કર્મો વડે ઉત્પન્ન થાય છે. ઘડાની ઉત્પત્તિમાં માટી ઉપાદાન-મૂલ કારણ છે અને કુંભાર, ચાક, દંડ, દોરી આદિ નિમિત્ત કારણો છે; તેમ આત્મામાં ક્રોધાદિની ઉત્પત્તિ મનાય છે. તેમાં ઉપાદાન કારણરૂપ તો કર્મ છે અને ચેતના-આત્મા નિમિત્ત કારણ છે માટે ક્રોધાદિ આત્માનું કાર્ય નથી પણ કર્મોનું કાર્ય છે.

કષાય એટલે શું ?

પાણીમાં જેમ કલ્લોલ-તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ કર્મના ઉદ્ભવથી આત્મામાં જે મલીન પરિણામ થાય છે તે કષાય છે. આ મલીનતાનો અભાવ થવાથી કર્મનો પણ અભાવ થાય છે. બીજા અને અંકુરાની માફક એકનો નાશ થવાથી બીજાનો નાશ થાય છે. જેમ જેમ સોનાનો મળ દૂર થાય છે તેમ તેમ ઉત્તરોત્તર તેની શુદ્ધતા પ્રગટતી જાય છે. તેમ આ પરિણામી જીવમાંથી મલીનતાનો અભાવ થતો જાય છે તેમ તેમ ઉત્તરોત્તર તેના પરિણામો શુદ્ધ થતાં જાય છે. મેલ

અર્થો દૂર થતાં સોનું શુદ્ધ થાય છે તેમ કર્મની મલિનતા સર્વથા દૂર થતાં આત્મા સર્વથા શુદ્ધ થાય છે. વાયુ વિના જેમ સમુદ્ર તરંગ વિનાનો થઇ રહે છે : તેમ કર્મની મલિનતાના અભાવે આત્મા નિશ્ચિન્નતા અને નિર્વિકારતા ધારણ કરે છે.

ઇન્દ્રિયજન્યવિષયજ્ઞાન વિનાનું જે જ્ઞાન અંતરમાં પ્રતિભાસે છે તે સમ્યક્જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ છે, જ્ઞાનીઓ તેને જાણી અને અનુભવી પણ શકે છે. જેઓ તે અર્તાદ્રિય જ્ઞાનને જાણી તથા અનુભવી શકે છે તે જ જ્ઞાની કહેવાય છે. જે પ્રકાશના અભાવે આ વિશ્વમાં બધું અંધકારમય ભાસે છે અને જેની હૈયાતિથી બધું પ્રકાશમય અનુભવાય છે તે પરમાત્માની-શુદ્ધ આત્માની જ્યોતિ છે, આ અંધકાર અને પ્રકાશ બન્નેને જાણવાની શક્તિવાળી આ જ્યોતિ છે.

સર્વ પદાર્થો સ્વભાવથીજ પોતપોતાના સ્વરૂપમાં રહેલા છે. તેને પર પદાર્થવડે કોઇ વખત અન્યથા કરી શકાતા નથી. આકાશની માફક આત્મા નિર્મળ, અમૂર્ત અને અવિનાશી છે. સંયોગ સંબંધે આવી મળતાં પરદ્રવ્યો તેના સ્વરૂપને પોતાપણે કે અન્યથા રૂપે કરવાને સમર્થ થતાં નથી. દેહ અને આત્માનો સદા ભેદ છે; કેમકે તે બન્ને ભિન્નજ્ઞાનથી જાણી શકાય છે અને ભિન્નજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનવડે દેહ જાણી શકાય છે. અને આત્મા સ્વસંવેદન-સ્વાનુભવવાળા જ્ઞાનથી જાણી શકાય છે.

જીવ અને કર્મનો અન્યોઅન્ય વધ્ય ઘાતક સંબંધ નથી. એક મરનાર અને બીજો મારનાર આવા સંબંધને વધ્ય ઘાતક સંબંધ કહે છે. આવો સંબંધ જીવ અને કર્મનો નથી પણ સંયોગ સંબંધ છે. તેથીજ બન્ને જુદાં પડી શકે છે. પણ એક બીજાના ગુણનો નાશ કરતાં નથી. અર્થાત્ કર્મોજીવના ગુણનો નાશ કરતાં નથી અને જીવ કર્મના ગુણનો નાશ કરતાં નથી, પણ એક બીજાની સાથે એકરસ થઈને લેગાં મળીને રહે છે. જીવ અને કર્મમાં પરિણામ થયા કરે છે, તે પરિણામમાં જ્યારે એક બીજાની નિમિત્તતા રહેતી નથી ત્યારે પરસ્પર જોડાઈ રહેલા જીવ અને કર્મનું જુદા થવાપણું થાય છે, અને તેનેજ મોક્ષ કહે છે.

પુદ્ગલના જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ આદિ પરિણામ થવામાં, આત્મામાં થતા રાગ દ્વેષાદિ પરિણામ નિમિત્ત કારણ છે, અને આત્માને થતા રાગદ્વેષાદિ પરિણામમાં જ્ઞાનાવરણ આદિ પરિણામ નિમિત્તકારણ છે. જ્યારે પુદ્ગલ આત્માના પરિણામમાં કારણ રૂપ થતાં નથી અને આત્મા પુદ્ગલના પરિણામમાં કારણ રૂપ થતો નથી, ત્યારે આત્મા અને કર્મ બન્ને જુદા પડે છે.

આત્માને આત્માકારે પરિણમાવો.

સ્ફટિક મણિની માફક આત્મા જે જે ભાવો સાથે જોડાય છે. ત્યાં ત્યાં તે તે ભાવે તન્મય ભાવને પામે છે.

સ્ફટિક મણિની પાસે લાલ પીળું કે કાળું જેવું જેવું પુષ્પ રાખ્યું હોય તેવો તેવો તે મણિ દેખાય છે, તેમ આત્માની પાસે જે જે શુભાશુભ નિમિત્તો રાખવામાં આવે છે તેવા તેવા પરિણામે આત્મા પરિણમે છે. આ નિમિત્તો બે પ્રકારનાં છે, એક બાહ્ય નિમિત્ત, બીજું અંતરંગ નિમિત્ત; બાહ્ય નિમિત્તરૂપે પાંચ ઇન્દ્રિયોના શુભાશુભ વિષયો છે. ખરો વૈરાગ્ય જાગૃત થયા વિના આ નિમિત્તો દેખીને આત્મા શુભાશુભ પરિણામો કરે છે, શુભાશુભ પરિણામો ઉત્તરોત્તર બીજાં પરિણામો ઉત્પન્ન કરે છે. શુભપરિણામ રાગનું કારણ બને છે. રાગ પુન્યનું કારણ થાય છે. અશુભ પરિણામ રાગદ્વેષ મોહ અજ્ઞાન અને પાપનું કારણ બને છે, આમાટે જ જ્યાં સુધી વિશ્વના તમામ પદાર્થો ઉપરથી જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય આત્મજાગૃતિના બળે પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી જ્ઞાનીઓ તેવાં નિમિત્તોથી દૂર રહેવા વારંવાર ભલામણો કરે છે, કેમકે સત્તામાં બીજ પડેલાં છે તે દૂર ન થાય ત્યાં સુધી બાહ્ય નિમિત્તો તેને તેના માર્ગમાંથી અલિપ્ત કર્યા વિના રહેતાં નથી.

બીજા અભ્યંતર નિમિત્તમાં સત્તામાં રહેલાં કર્મનો ઉદય થાય છે તે છે. એટલે સત્તાગત કર્મો ઉદયમાં આવીને નિમિત્તકારણ રૂપ થાય છે. તેમાંથી રાગ દ્વેષ મોહ અજ્ઞાન પુન્ય પાપ વિગેરે અનેક ભાવોની વૃદ્ધિ કે હાનિ થયા કરે છે. બાહ્યારનાં કેટલાંક સારાં નિમિત્તોથી વૈરાગ્ય જાગૃત

થાય છે, વિરક્તતા આવે છે, આત્મભાન પ્રગટે છે અને શુભકે શુદ્ધ કર્તવ્ય તરફ પ્રવૃત્તિ કરવાનું પ્રોત્સાહન પણ મળે છે. તેમજ અંતર્ગત સારાં કર્મોનો ઉદય થતાં પણ જ્ઞાન બ્યાન વૈરાગ્ય આત્મજગૃતિ અને ઉત્તમોત્તમ શુભકે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ તરફ પ્રયાણ કરવાનો ઉત્સાહ પ્રગટે છે.

આ ઉપરથી એ નિશ્ચય થાય છે કે આત્માના પરિણામ શુભ હોય તો આત્મા શુભરૂપે પરિણમ્યો કહેવાય છે અને જો આત્માના અશુભ પરિણામ થાય તો આત્મા અશુભરૂપે પરિણમ્યો કહેવાય છે. માટે વિદ્વાનોએ—સમજી લોકોએ પોતાને—આત્માને આત્મભાવનાના અભ્યાસમાં વારંવાર જોડવો જોઈએ. તેથી આત્મા શુભાશુભ ભાવથી પાછો ફરીને આત્માકારે પરિણમી રહેશે. અર્થાત્ આત્માને શુદ્ધ સ્વરૂપમાંજ પરિણમાવવાથી પરપદાર્થ તરફ પરિણમતો અટકી જઈને તે શુદ્ધ થશે. એકવાર જો આત્મા સર્વથા કર્મથી છુટો પડે તો પછી ફરીને તે કર્મ સાથે કદી જોડાવાનો નહિં અને શુભાશુભ પરિણામો કરવાના બીજ રૂપ કર્મો ન રહેવાથી તેમાંથી પરિણામો ઉત્પન્ન થશે નહિં. સેકાઈ ગયેલાં બીજમાંથી અંકુર પ્રગટ થતા નથી તેમ કર્મ બીજ બળી જવા પછી કર્મો ઉત્પન્ન થાય નહિં.

ઉપાદાન કારણ.

જેમ દંડ, ચક્ર અને કુંભાર આદિ સામગ્રી તૈયાર

હોય છતાં પણ ઉપાદાન-મૂળકારણરૂપ માટી વિના ઘડો ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ મન વચન શરીરની ક્રિયારૂપ સામગ્રી તૈયાર હોય છતાં તેના ઉપાદાન કારણ વિના કર્મ ઉત્પન્ન થતાં નથી. ઘડો ઉત્પન્ન થવામાં ઉપાદાન કારણ જેમ માટી છે, તેમ કર્મનું ઉપાદાન કારણ રાગદ્વેષની ભક્ષિનતા છે તે હોય તોજ કર્મ ઉત્પન્ન થાય.

કુંભાર જેમ સહકારી કારણ-સાથે રહી કરનાર મદદગાર નિમિત્તકારણ પણે ઘડો બનાવે છે છતાં પણ કોઈ વખત કોઈપણ પ્રકારે કુંભાર ઘડામય-ઘડારૂપ થતો નથી. તેમ આત્મા પણ સહકારી કારણપણે કષાયાદિને કરે છે, છતાં પણ આત્મા કોઈ વખત કષાયાદિ રૂપે થતો નથી.

જે કર્મને કર્મરૂપે જાણે છે, અને અકર્મને અકર્મરૂપે જાણે છે તે બધી જાતનાં કર્મો કરવા છતાં છેવટે કર્મનો નાશ કરે છે. જેને સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય છે તે કોઈ વિકટ પ્રસંગે ત્યાગ કરવા યોગ્ય બાબતોનું ગ્રહણ પણ કરે છતાં તે થોડા વખત પછી તેનો ત્યાગ કરી શકશે, કેમકે તેને સત્ય અસત્યનું જ્ઞાન છે. જેને સત્યનું જ્ઞાનજ નથી તે મનુષ્ય તેને હિતકારી જાણીને ગ્રહણ કરે છે અને અહિતકારી હોવા છતાં તેવા જ્ઞાનના અભાવે પ્રસંગે તેનો ત્યાગ કરી શકતો નથી.

જેમ કાદવમાં પડેલો નિર્મળ સ્ફટિક અંદર ખાનેથ

કાઠવ વડે લેપાતો નથી—કાઠવ સ્વરૂપે પરિણમતો નથી, તેમ જો મનુષ્યને વિષયો પરત્વે મમત્વ રહેલો નથી તે વિશુદ્ધ આત્મા વિષયોરૂપ કાઠવ વડે લેપાતો નથી. કોઈપણ કામમાં આશક્તિ હોવી તેજ કર્મોથી લેપાવાનું—બંધાવાનું કારણ છે, તે ન હોવાથી કોઈ વિષય પ્રસંગે તેવા મનુષ્યોની વિષયો તરફ પ્રવૃત્તિ દેખવામાં આવે તો અંદરના ઉંડાણની અને સત્ય તરિકે માનીને કરાતી ન હોવાથી તે જીવ તેમાં લેપાતો નથી. અર્થાત્ જો મ રત્ન કાઠવમાં પડવાથી ઉપરથી ખરડાય છે પણ તે થોડાપાણીથી તરતજ શુદ્ધ થાય છે. તેમ તે મનુષ્ય અંદરથી લેપાતો નહોવાથી તરતજ વિશુદ્ધ થઈ શકે છે. જેને તત્ત્વ દૃષ્ટિએ દેહ તથા આત્માનો ભેદ ખરોખર સમજાયો છે તેને વિષયોને વિષે કોઈ પણ વખત આશક્તિ થતી નથી.

શુભ, અશુભ અને શુદ્ધ એમ જીવમાં ત્રણ પ્રકારના ભાવો થાય છે અને તે અનુક્રમે પુન્ય, પાપ અને મોક્ષના કારણરૂપ જીવોને થાય છે. ભગવાનનું પૂજન, દાન, વ્રત, તપ, જપ, સ્વાધ્યાયાદિ તે જીવનો શુભ ભાવ છે તેથી પુન્ય બંધાય છે; હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, અભિમાન, કપટ, લોભ, રાગ સ્નેહ દ્રેષ-છર્ષા, કલેશ, કંકાસ-લડાઈ. જીહું આળ આપવું, ચાડીખાવી, હર્ષશોક, નિંદા, કપટ સહિત જીહું બોલવું, અને અસત્યમાં સત્યની ખાંતિ; સત્યમાં અસત્યની માન્યતા આ સર્વે આત્માના અશુભ ભાવો છે તેથી પાપબંધાય છે.

કર્મ મલ રહિત શુદ્ધ આત્મા સંબંધી વિચાર કરવો, તેનું ધ્યાન કરવું, તેમાં તદ્દાકાર થઈ રહેવું તે આત્માનો શુદ્ધ ભાવ છે તે મોક્ષનું કારણ છે. પુન્યથી દેવ, રાજા, ચક્રવર્તી આદિની ઋદ્ધિ મળે છે, પાપથી પશુ પક્ષી વૃક્ષ નરકાદિની ગતિ મળે છે અને તેનાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. શુદ્ધ આત્માના ધ્યાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ઉપરથી એ નિશ્ચય થાય છે કે શુભ અશુભ બન્ને ભાવોનો ત્યાગ કરી શુદ્ધભાવ ધારણ કરવો, તેથી કર્મનો આવવાનો માર્ગ રોકાય છે અને પૂર્વનાં કર્મો જે બાંધેલાં છે તેનો ક્ષય થાય છે, છેવટે આત્મા સદાને માટે વિશુદ્ધ થાય છે.

શુદ્ધભાવ કેમ કરવો ?

આત્માને શુદ્ધ ભાવમાં લાવવાની ઇચ્છાવાળા જીવોએ પ્રથમ પોતાના મનને પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી ખેંચી લેવું-પાછું હટાવવું અને તે મનને આત્મામાં નિશ્ચિત કરવા માટે તે કાંઈ પણ ચિંતન ન કરે તે તરફ લક્ષ આપ્યા કરવું-યા જોયા કરવું. લાંબાવખતના અભ્યાસે મન આત્મામાં લીન થાય છે, સંકલ્પ વિકલ્પો કરતું બંધ થાય છે અને આ બાજુ આત્માનો જ્ઞાતા દૃષ્ટા પણનો ભાવ પણ મજબુત થાય છે. મન નિર્વિકલ્પ બને છે અને આત્મા પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિર થાય છે. આ નિર્વિકલ્પ અને સ્વરૂપસ્થ દશામાં-અવસ્થામાં પૂર્વનાં બાંધેલાં-સત્તામાં રહેલાં

અને ઉદય આવેલાં કર્મેના નાશ થાય છે. આ પ્રમાણે આત્માનો શુદ્ધ ભાવ પ્રગટ કરી શકાય છે.

જે મનુષ્યે પોતાના આત્માને પરમાર્થના માર્ગથી વિમુખ કર્યો છે, પાછો હઠાવ્યો છે અને પોતાની શક્તિ વડે વિષયોનું દૃઢતા પૂર્વક સ્મરણ કરવા માંડ્યું છે, તે મનુષ્ય જ્યાં સુધી આવી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખે છે ત્યાં સુધી સદાને માટે દીન અને દુઃખી થાય છે, તેમજ તેના આ અને આવતો બન્ને ભવ તે પોતાને હાથેજ બગાડે છે.

એક મનુષ્ય ભોગ ભોગવતો નથી છતાં ભોગ મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. બીજો મનુષ્ય ભોગ ભોગવે છે છતાં તેના ત્યાગને માટે પ્રયત્ન કરે છે. ભોગાંતરાય કર્મના ઉદયને લીધે જીવને તેની ઇચ્છાનુસાર ભોગોની પ્રાપ્તિ થતી નથી તેને લઈને તે ભોગ ભોગવતો નથી પણ તે ભોગવવા માટેની તેનામાં તીવ્ર ઇચ્છા રહેલી હોવાથી તે તેને માટે પ્રયત્ન કરે છે. બીજો મનુષ્ય વિશુદ્ધિ વાળો બ્રહ્મ આત્મા જ્ઞાની પુરૂષ છે, તેને પૂર્વના શુભ કર્મના ઉદયને લઈને ઉત્તમોત્તમ ભોગની પ્રાપ્તિ થઈ છે અને તેના ઉપભોગ પણ તે લે છે, છતાં તે જ્ઞાની હોવાથી ભોગોનાં દુઃખદાર્ષ પરિણામને બાજુતો હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવાની ભાવના નિરંતર તેના મનમાં રહ્યા કરે છે અને તેને છોડવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે. પૂર્વનું ભોગાવળી કર્મ ભોગવ્યા વિના

છુટતું નથી એટલે તે કર્મ લોગવીને કર્મો ઓછાં કરે છે. અર્થાત્ આ બીજો પુરૂષ લોગ લોગવીને કર્મો છોડે છે, ત્યારે પ્રથમનો પુરૂષ લોગ લોગવતો નથી અને નવીન કર્મો તે લોગને નિમિત્તે બાંધે છે. આ બન્ને દૃષ્ટાંતમાં ગ્રહણ અને ત્યાગની અધિકતા પ્રયત્ન દેખાઈ આવે છે, અને તેને લક્ષને જ્યાં એક બાંધાય છે ત્યાં બીજો છુટે છે.

એક મનુષ્ય પરમાર્થના માર્ગને જાણતો નથી છતાં તે વિષયોનું સ્મરણ કે ઇચ્છા કરતો નથી. જે અવસરે જે મળી આવે તેમાં સંતોષ માને છે. તે જીવ આ લવમાં તેમજ પરલવમાં નિરંતર સુખી થાય છે. આનું કારણ એ છે કે વિષયોમાંથી વિરક્ત થવું એ લાગણીઓમાંજ કોઈ અપૂર્વ ચમત્કાર રહેલો છે કે પરમાર્થ તરફ પ્રવૃત્તિ ન કરવા છતાં વિષયોથી વિરક્ત પણાના પરિણામ તેને પરમાર્થના માર્ગ તરફ પ્રવૃત્તિ કરનારના જેવું લાવી ફળ આપે છે.

એક રાગી મનુષ્ય લોગ લોગવતો નથી છતાં કર્મો વડે સારી રીતે બાંધાય છે, બીજો વિરાગી મનુષ્ય પૂર્વના પુન્યો વડે મળી આવેલા લોગો લોગવે છે છતાં કર્મ વડે બાંધાતો નથી. આ સ્થળે કર્મ બાંધમાં રાગની મુખ્યતા છે અને કર્મ છોડવામાં વિરાગની મુખ્યતા છે.

પાંચે પ્રકારના વિષયોને જાણવાથી જ્ઞાની બાંધાતો નથી. જો જાણવા માત્રથીજ કર્મનો બાંધ થતો હોય તો

કેવલજ્ઞાની પોતાની જ્ઞાન શક્તિથી ત્રણે લોકને બાંધે છે તે પણ બંધાવા બેઠે, પણ બંધાતા નથી. જેનામાં જ્ઞાન છે પણ રાગ નથી તે બંધાતો નથી, પણ જેનામાં રાગ છે પણ જ્ઞાન નથી તે બંધાય છે. આંહી કર્મ બંધનમાં રાગની મુખ્યતા છે. અજ્ઞાની જીવો ઈન્દ્રિયોના વિષયોને ગ્રહણ નથી કરતા, છતાં પણ કર્મોથી બંધાય છે. એકેન્દ્રિયાદિ જીવો વિષયોને બહુ ગ્રહણ કરતા નથી છતાં શું કર્મોથી બંધાતા નથી ? અર્થાત્ બંધાય છે. આંહી કર્મના બંધનમાં અજ્ઞાન તથા મિથ્યાત્વની મુખ્યતા છે.

જેઓ રાગ દ્વેષથી નિવૃત્ત થયા છે તેને પરચખાણાદિ કરવાં તે નિરૂપયોગી છે. અને જેઓ રાગદ્વેષમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને પણ પરચખાણાદિ કરવાં નિરૂપયોગી છે. વ્રત, તપ, જપ, જ્ઞાન આદિ ક્રિયાઓ રાગદ્વેષનો નાશ કરવા માટે છે, જે રાગદ્વેષ કરતો નથી તેને આ વ્રતાદિ કરવાં તે નકામાં છે અર્થાત્ તે રાગદ્વેષ કરતો ન હોવાથી તેનાથીજ તેનો આત્મા નિર્મળ થાય છે અને નવાં બંધન પામતો નથી. જે રાગદ્વેષ કરે છે તેનાં કરેલાં વ્રત તપ જપાદિ વૃથા છે, વૃથા એટલે નકામાં એટલા માટે છે કે, રાગદ્વેષના ત્યાગ માટે તો આ વ્રતાદિ કરવાનાં છે, તે રાગાદિનો ત્યાગ તો તે કરી શકતો નથી તો પછી આ વ્રતો તેનું ધારેલું ફળ આપતા ન હોવાથી ક્યાં તો પણ ન ક્યાં બરોબર છે. આંહી કર્મક્ષય કરવાની મુખ્યતા છે. વ્રતાદિથી પુન્ય બંધ થાય તે વ્રત

ગૌણુ છે. અપેક્ષાએ વ્રતાદિ કરવા છતાં રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવામાં ન આવે તો વૃથા કહેલાં છે, નહિંતર પુન્ય બંધ તો થાય છે એટલે વ્રતાદિ સર્વથા નિરૂપયોગી તો નથીજ.

જે મનુષ્ય કોઇ ઠેકાણે રાગ કરતો નથી તેમજ દ્વેષ પણ કરતો નથી. સર્વ સ્થળે સદા ઉદાસીન ભાવ રાખે છે તે પ્રત્યાખ્યાન વડે સર્વ દોષોને ઉલંઘી જાય છે. પ્રત્યાખ્યાન એટલે આ વસ્તુના સંબંધમાં રાગદ્વેષ નહિં કરું તેવી પ્રતિજ્ઞા કરવી. તેવો દૃઢ નિશ્ચય કરવો તે. આવા પ્રત્યાખ્યાન વડે રાગદ્વેષને ઓછા કર્યા છે, પ્રત્યાખ્યાન કરવાની સાથેજ રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરીને ઉદાસીન ભાવમાં આવી ગયો છે, અથવા ઉદાસીન વૃત્તિ જે રાગદ્વેષના અભાવવાળી છે તે તેનામાં આવી હોવાથી તે પ્રત્યાખ્યાનની હદને ઉલંઘી ગયો છે. પ્રત્યાખ્યાન દ્વારા તેને જે કાર્ય કરવાનું હતું તે થઇ ગયેલ હોવાથી હવે તેને પ્રત્યાખ્યાનની જરૂર રહી નથી—અર્થાત્ પચ્ચખાણુ કર્યા વિના પણ પ્રત્યાખ્યાન કરેલાની માફક તેનું વર્તન થઇ રહેલું છે, તે મનુષ્ય સંવર ભાવમાં રહેલો છે અને કર્મની નિર્જરા કરે છે. તેને પ્રત્યાખ્યાનની શી જરૂર છે ? જે મનુષ્ય રાગી છે તેનામાં સંસારના હેતુ ભૂત દોષો સદા નિવાસ કરીને રહે છે, પણ જે જ્ઞાની છે વીતરાગ છે તેની અંદર કોઈપણ દોષો ટકી શકતા નથી. જીવેને ઉદયિક ભાવ બંધનું કારણ છે પણ પરિણામિકભાવ મોક્ષનું કારણ છે. કર્મના ઉદયથી જે ભાવ

થાય તે ઉદયિક ભાવ છે. મનુષ્યાદિ ચાર ગતિ, ક્રોધાદિ ચારક્રપાય, સ્ત્રીવેદ્યાદિ ત્રણવેદનો ઉદય, કૃષ્ણ લેશ્યાદિ છલેશ્યા, મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન, અસંયમ અને અસિદ્ધત્વ એ એકવીશ ઉદયિક ભાવો છે. આનો ઉદય હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે સૂક્ષ્મપણુ બંધ હોય છે પણ અભવ્યને મૂકી ને જીવત્વ, ભવ્યત્વ, આ બે પરિણામિક ભાવો કર્મના ઉદય આદિની અપેક્ષા રાખતા નથી, તેથી તેનાથી કર્મનો બંધ થતો નથી, તે મોક્ષનું કારણ છે.

ઘટ વિષયોનો અનુભવ થવો તે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થતું સુખ છે. અને આત્માનો અનુભવ થવો તે આત્માથી ઉત્પન્ન થતું આંતરસુખ છે. વિષયો થી ઉત્પન્ન થતું સુખ વિનાશી છે. આત્માથી પ્રગટ થતો આનંદ અવિનાશી છે. આ બન્ને સુખમાં જમીન અને આકાશ જેટલો તફાવત છે, તે બાણીને વિષય સુખનો ત્યાગ કરીને નિરંતર આત્માના અનુભવમાં રહેવા પ્રયત્ન કરવો. વિષયો સંબંધી જ્ઞાન મનુષ્યોને થાય છે તે ઇન્દ્રિય જન્ય જ્ઞાન છે, તે સર્વ પુદ્ગલિક જ્ઞાન છે. આત્મિકજ્ઞાન તેનાથી ઉલટું છે. તે આત્માથી પ્રગટ થાય છે અને તેનો સંબંધ પણ આત્માની સાથેજ છે. ઇન્દ્રિય જન્યજ્ઞાન પણ ચૈતન્ય સ્વરૂપ તો છેજ, જ્ઞાન પુદ્ગલ સ્વરૂપ તો નજ હોય. છતાં તે જ્ઞાનની વિભાવિક પરિણતિ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિમાં પુદ્ગલમય ઇન્દ્રિયો કારણ રૂપ

છે માટે તેને વ્યવહારથી પુદ્ગલ સ્વરૂપ કહે છે. પાંચ જ્ઞાનમાં મતિ તથા શ્રુત જ્ઞાનને ઇન્દ્રિય જનિત કહેલાં છે માટે આ અપેક્ષાએ વ્યવહારનયે તે પુદ્ગલિક જ્ઞાન છે. અવધિજ્ઞાનાદિ ત્રણ જ્ઞાન આત્મા અપેક્ષી છે. તે પ્રગટ થવામાં ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા ન હોવાથી તે ત્રણ આત્મિક જ્ઞાન છે. તે ત્રણમાંપણ તાત્વિક રીતે આત્મિકજ્ઞાન તો એક કેવળજ્ઞાનજ છે.

જ્ઞાનમાં ભેદ નથી.

ગાયોનો આપસમાં ભેદ હોવા છતાં પણ દુધમાં ભેદ હોતો નથી, તેમ પુરૂષોમાં ભેદ રહેવા છતાં પણ તેના જ્ઞાનમાં ભેદ હોતો નથી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર ઇત્યાદિ પુરૂષોના અનેક ભેદ હોય છે છતાં જ્ઞાતાપણ વાળો જ્ઞાનનો સ્વભાવ બધામાં એક સરખો છે. અનંત જ્ઞાનીઓનું એકજ જ્ઞાન છે. તેમની બહારની પુન્ય પ્રકૃતિમાં ફેર હોય છે પણ જ્ઞાનાવરણકર્મ સર્વથા દૂર થતાં તે બધાનું જ્ઞાન તો એક સરખું રહે છે.

જેમ દીવા વડે જોવા લાયક પદાર્થને જોઈને દીવો દૂર મૂકવામાં આવે છે, તેમ જ્ઞાન વડે જાણવા યોગ્ય પદાર્થને કે માર્ગને જાણીને તે જ્ઞાનનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. આંહી એટલી અપેક્ષા સમજવાની છે કે જે જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ છે, સૂક્ષ્મ છે, વ્યપદેશ રહિત છે. (આ આમ અને આ તેમ આવા વિકલ્પો જેમાં નથી તેને વ્યપદેશ રહિત કહે છે.) અને અવિનાશી છે, આત્માની સાથે અભેદસંબંધ

વાળું છે તે જ્ઞાન તો અન્યુંજ રહે છે, પણ જે જ્ઞાન વ્યવહાર છે, સાધન રૂપે છે, વિકાર પામનારું છે, ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા રાખનારું છે તે જ્ઞાનનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. વિકૃત જ્ઞાનથી પદાર્થો અને કર્ત્તવ્યને બાણીને જે વખતે સ્વ સ્વરૂપજ્ઞાનનું આલંબન લેવામાં આવે છે તે વખતે તે વિકૃતજ્ઞાન છુટી જાય છે—ખસી જાય છે. અથાત્ તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે.

થડ કાપવાથી જેમ ફરીને પદલવો—ડાળાં પાંખડાંઓ કુટી નીકળે છે પણ વૃક્ષના મૂળને કાપી નાખવા પછીથી ડાળાં પાંખડાંઓ કુટતાં નથી, તેમ જન્મ મરણ આપનાર કર્મના એક ભાગને છેદવાથી વિકારો ફરીવાર પ્રગટ થાય છે, પણ તેના મૂળનો નાશ કરવાથી ફરીને વિકારો પ્રગટ થતા નથી. જન્મમરણ આપનાર કર્મનો એક ભાગ તે શુભ તપશ્ચર્યા, વ્રતો, જપ, અહિંસા, પરોપકારાદિ કરીને અશુભ પર્યાયનો નાશ કર્યો, નાશ કર્યો એટલે આવતાં અશુભ કર્મો અટકાવ્યાં, કેમકે શુભ કર્મ કરવાનો વખત એટલો બધો લીધો કે અશુભ કર્મ કરવાનો વખત ન મળ્યો તેથી અશુભ કર્મ ઓછાં બાંધ્યાં, પણ તે શુભ કર્મને લઈને ઉત્તમ ગતિમાં, ઉત્તમ જાતિમાં, ઉત્તમ ગોત્રમાં જન્મ ધારણ કરવો પડવાનો, ત્યાં બધા અનુકૂળ સંયોગો મળ્યા, મન ગમતા પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો ભોગવવાના મળ્યા, તેવા અનુકૂળ સંયોગોમાં રાગ કરવાથી અને પ્રતિકૂળ બાબતોમાં દ્વેષ કરવાથી તેમજ પાપ વધારનારાં આચરણો

કરવાથી ફરી પાછાં અશુભ કર્મનાં ડાળાં પાંખડાં ઉગી નીકળવાનાં, અને તેને લઇને વારંવાર જન્મમરણ કરવાં પડવાનાં, માટે શુભાશુભ બન્ને કર્મનો નાશ કરવો જોઇએ. તે મૂળનો નાશ કરવા બરોબર છે. તેથી ફરીને ભવ વૃક્ષ-માંથી જન્મમરણાદિ ડાળાં પાંખડાં ઉગતાં અટકી જશે.

મૂળનો છેદ કરનાર તો શુદ્ધ આત્મધ્યાનનો જ માર્ગ છે માટે આ નજીકનો સિદ્ધો સરલ માર્ગ જેના હાથમાં આવ્યો છે, જેને તે બરોબર સમજાયો છે, તેને પુન્યના લાંબા અને કિલ્લટ રસ્તે જવાની કાંઈ જરૂર નથી, પોતાના આત્મામાં—અંતરંગમાં ખીરાજમાન શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાથી તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકે તેમ છે.

આ જડ માયારૂપ દેખાતા બાહ્ય જગતને મહાન્ પુરૂષો, અનાત્મિય, ઈન્દ્રિય સમાન વિનાશ પામનાર જાણીને, જોઇને, સ્થિર આત્મતત્ત્વનું ધ્યાન કરવા વડે મિથ્યાત્વ રૂપ પહાડોને, અવિરતિરૂપ નદીઓને, કષાયરૂપ અગ્નિને અને લોભરૂપ સમુદ્રને ઓલંધીને નિર્વાણરૂપ શાંતિ સ્થાને પહોંચી જાય છે. તેવા આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થયેલ વીર પુરૂષોનો જન્મ થવા અને વિશ્વમાં લાંબો કાળ જીવવું તે સફળ છે.

શુદ્ધ આત્મા સર્વ પદાર્થોમાં ઉત્તમ છે, સ્વસ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, નિત્ય આનંદ સ્વરૂપ છે, કર્મ રહિત છે, સૂક્ષ્મ છે, અતીન્દ્રિય પદાર્થને જાણનાર જ્ઞાનીઓને ગમ્ય છે. એજ પ્રમાણે આ ગ્રંથ બધા ગ્રંથોમાં ઉત્તમ છે, આત્મ

સ્વરૂપને ખતાવનારો છે, નિત્ય આનંદ આપનારો છે, નિર્દોષ છે, સૂક્ષ્મવિચારથી ભરપૂર છે અને અનુભવ કરવાથી લક્ષ્યમાં આવી શકે તેમ છે. સંસારથી વિરક્ત થયેલાઓને શુદ્ધસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે આ ગ્રંથ વિશેષ ઉપયોગી છે.

જે મનુષ્ય ચિત્તને નિર્મળ કરીને એકાગ્રતા પૂર્વક આ ગ્રંથ ભણુશે અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવા પ્રયત્ન કરશે તે પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરીને સદ્દાને માટે પરમશાંતિ પ્રાપ્ત કરશે.

ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

इति श्री तपागच्छिय गच्छाधिपति श्रीमान् मुक्तिविजय
गणि शिष्यश्रीमदाचार्य विजयकमलसूरिस्तेषांमुख्यपट्टधर शिष्य
श्रीमदाचार्य श्री विजयकेशरसूरिणा संकलितो सुसंस्कारितश्च
श्री महावीरतत्त्वप्रकाश नामक ग्रंथः विक्रीय संवत् एकोन
विंशति शतत्रयशीति वर्षे मार्गशीर्ष शुक्ल द्वितीयायां भावनगरे
समाप्तमृगमत् श्री श्रमण संघस्य शान्तिरस्तु.

